T.C.

YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ

FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

SARIKAYA ROMA HAMAMI MİMARİSİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Enes BOSTAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Mimarlık Anabilim Dalı

Mimarlık Tarihi ve Kuramı Programı

Danışman

Prof. Dr. Nur URFALIOĞLU

Haziran, 2022

T.C.

YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ

FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

SARIKAYA ROMA HAMAMI MİMARİSİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Enes BOSTAN tarafından hazırlanan tez çalışması 07.06.2022 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Mimarlık Anabilim Dalı, Mimarlık Tarihi ve Kuramı Programı **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Nur URFALIOĞLU
Yıldız Teknik Üniversitesi
Danışman

Jüri Üyeleri

Prof. Dr. Nur URFALIOĞLU, Danışman
Yıldız Teknik Üniversitesi _____

Prof. Dr. Nuran KARA PİLEHVARİAN, Üye
Yıldız Teknik Üniversitesi _____

Doç. Dr. Haluk ÇETİNKAYA, Üye
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi _____

Danışmanım Prof. Dr. Nur URFALIOĞLU sorumluluğunda tarafımca hazırlanan Sarıkaya Roma Hamamı Mimarisi Üzerine Bir Değerlendirme başlıklı çalışmada veri toplama ve veri kullanımında gerekli yasal izinleri aldığımı, diğer kaynaklardan aldığım bilgileri ana metin ve referanslarda eksiksiz gösterdiğimi, araştırma verilerine ve sonuçlarına ilişkin çarpıtma ve/veya sahtecilik yapmadığımı, çalışmam süresince bilimsel araştırma ve etik ilkelerine uygun davrandığımı beyan ederim. Beyanımın aksinin ispatı halinde her türlü yasal sonucu kabul ederim.

Enes BOSTAN

İmza

Aileme

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın ortaya çıkmasında büyük emeği geçen, yüksek lisans sürecimin başladığı günden bu yana manevi yardım ve desteklerini esirgemeyen, birçok arşiv ve kütüphaneye erişmemde yol gösteren ve zorlu küresel salgın şartlarında sağladığı motivasyonu, anlayışı, katkıları ve tecrübesi ile öğrencisi olmaktan onur duyduğum çok kıymetli tez danışmanım Prof. Dr. Nur URFALIOĞLU'na; yine küresel salgın sürecinde hiç bir desteğini esirgemeyen, her daim yol gösteren, sürecin ilerlemesinde önemli manevi katkıları bulunan, çalışmanın gerçekleşmesine akademik alt yapı sağlayan, öğrencisi olmaktan onur duyduğum, bilgi ve tecrübelerinden çokça örnek aldığım çok kıymetli hocam Prof. Dr. Nuran KARA PİLEHVARİAN'a; çalışma sürecimde değerli görüşlerine başvurduğum, bilgi ve tecrübelerinden faydalandığım değerli komite üyesi Doç. Dr. Haluk ÇETİNKAYA'ya teşekkür ederim.

Bu süreçte sağladığı bilgi ve belgeler sayesinde çalışmanın zenginleşmesine önemli katkıları olan T.C. Kültür Bakanlığı Kayseri Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürü Fatih ÇAPAR ve bütün kurul çalışanlarına; çizimlerle yapıyı daha iyi analiz edebilmemi sağlayan ve yapının rölöve projelerini bizimle paylaşan Mimar Oktay ÇAĞLIBULANIK ve Çağ Restorasyon ekibine, çalışmanın başlangıcında değerli vaktini ayırarak çalışmayı destekleyen, her türlü bilgiyi ve değerli fikirlerini benimle paylaşan, bir çok bilgiye erişmemi sağlayan Yozgat İl Kültür ve Turizm Müdürü Sayın Hüseyin ÇİFTCİ'ye ve Müdür Yarımcısı Sayın Lütfi İBİŞ'e; yapı ve kente dair mevcut bilgi, belge ve makaleleri benimle paylaşan, 2010-2015 yılları arasında kazı çalışmalarına yürütücülük eden ve yapının bugünkü halini almasını sağlayan Yozgat Müze Müdürlüğü çalışanları ve Sayın Ömer YILMAZ'a; ve son olarak Sarıkaya Belediyesi'ne teşekkür ederim.

Öte yandan hayatımın en önemli zamanlarında yanımda olan, bu günlere gelmemde emeklerini esirgemeyen, bütün zor zamanlarımda desteklerini ve dualarını her zaman yanımda hissettiğim, destekleriyle zorluklara karşı güçlendiğim çok değerli ve fedakar anne-babam Hepşem BOSTAN'a ve Behzat BOSTAN'a en içten duygularla teşekkür ederim. Ayrıca tavsiyeleri, tecrübeleri ve maddi-manevi destekleri için

değerli abilerime ve çalışma döneminde yanımda olan, çeşitli katkıları bulunan kıymetli dostlarıma, hocalarıma ve arkadaşlarıma teşekkür ederim.

Enes BOSTAN

İÇİNDEKİLER

KISALTMA LİSTESİ vii
ŞEKİL LİSTESİ viii
TABLO LİSTESİ xvi
HARİTA LİSTESİ xix
ÖZET xxi
ABSTRACT xxiii
1 GİRİŞ 25
1.1 Literatür Özeti 25
1.2 Tezin Amacı 27
1.3 Hipotez 29
2 ROMA DÖNEMİ MİMARLIĞI 30
2.1 Roma Dönemi, Mimarlığı ve Yapı Tipleri 30
2.2 Roma Mimarlığında Su Yapıları 40
2.3 Roma Hamamları 46
2.2.1 Roma'da Hamam Kültürü ve Kökenleri 47
2.2.2 Roma Hamam Mimarisi 60
2.2.3 Roma Dönemi Hamam Örnekleri 76
3 ANADOLU'DAKİ ROMA MİMARLIĞI VE HAMAM YAPILARI 130
3.1 Anadolu'daki Roma Dönemi Yapı Türleri 130
3.2 Anadolu'daki Roma Hamamları 138
4 SARIKAYA ROMA HAMAMI 172
4.1 Yapının ve Kentin Tarihçesi 173
4.1.1 Yapı ve Kent Tarihi İle İlgili Yazılı Kaynaklar ve İsimlendirmeler 173
4.1.2 Kazı Çalışmaları 188
4.2 Mimari Özellikler 197
4.2.1 Plan ve İşlevsel Özellikleri 197
4.2.2 Cephe ve Bezeme Özellikleri 205
5 SARIKAYA ROMA HAMAMI'NIN DÜNYA VE ANADOLU ROMA HAMAMLARI İÇERİSİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ 209
6 SONUÇ VE ÖNERİLER 224
KAYNAKÇA 231
TEZDEN ÜRETİLMİŞ YAYINLAR 247

KISALTMA LİSTESİ

BOA	Başkanlık Osmanlı Arşivi
cm.	santimetre
km.	kilometre
m.	metre
MÖ.	milattan önce
MS.	milattan sonra
yy.	yüzyıl

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 2.1 Konstantin dönemini yansıtan Roma kent modeli 32

Şekil 2.2 Augustus, Caesar, Peace ve Trajan Forumları'nın plan düzeni ve birbirleriyle olan ilişkileri 33

Şekil 2.3 MÖ. 78 yılından önce inşa edilen, Pompei tipi olarak nitelendirilen pompei Bazilikası (sol) ve MÖ. Ikinci yüzyılda Vitruvius tarafından betimlenen uzun kenarında girişi bulunan diğer bir bazilika plan tipi.... 34

Şekil 2.4 Günümüze kadar korunabilen tapınak; Maison Carrée 35

Şekil 2.5 Pompeii kentinde bulunan örnek Pompeii tipi Roma evleri 36

Şekil 2.6 Roma evi şemasının Vestibulum &Fauces (1-2), Atrium ve Impluvium, Ala(5), Tablinum (6-7), Peristylium ve Exedra (8-9) adlandırılması..... 37

Şekil 2.7 Roma tiyatrosunun mimari unsurları..... 38

Şekil 2.8 Aosta İtalya'dan bir tiyatro planı ve perspektifi (solda) ile Merida İspanya da bir amfitiyatro plan(sağda) ve kesiti 39

Şekil 2.9 MS. 2. Yüzyılda inşa edilen ve Libya'da bulunan sirk planı. 40

Şekil 2.10 Lyon France Beaunant Aqueduct su sifon sisteminin Rui Xiong tarafından oluşturulan diyagramı. 42

Şekil 2.11 Alex Maymind'ın Trajan Sütunu'ndaki temsilinden esinlenerek Tuna üzerindeki Apollodorus Köprüsü'nün görselleştirilmesi..... 43

Şekil 2.12 Pont du Gard su kemeri..... 44

Şekil 2.13 Jerash Ürdün'de Anıtsal Roma Nymphaeum yapısı..... 45

Şekil 2.14 Thermae Taraianus/Terme di Traiano (solda), Gümüş Düğün Evi 49

Şekil 2.15 Gela/Sicilya'daki Yunan hamamı (solda); Gortys Yunan hamamı 50

Şekil 2.16 Herculaneum Palaestrası'nın planı;palaestranın aksonometrik perspektifi..... 51

Şekil 2.17 Palaestrada yıkanan sporcuları gösteren vazo süslemesi 52

Şekil 2.18 MÖ 350'ye tarihlenen Olympia'daki Yunan hamamına ait aksonometrik perspektif..... 53

Şekil 2.19 Pompei'deki Stabian Hamamı'nın plan şeması ve gelişim evreleri..... 53

Şekil 2.20 Caracalla Hamamı'nın MS. 217 yılına ait frigidarium tasviri, solda; Antik Roma Hamamı iç mekanı..... 55

Şekil 2.21 Fremura'nın apoditerium tasviri..... 57

Şekil 2.22 Palaestra'da çeşitli top oyunları ve spor..... 57

Şekil 2.23 Libya'nın Sabratha kentindeki tiyatro hamamından bir hamam mozaiği (solda); Cezayir, Timgad'ta bulunan hamamın girişinde keşfedilen bir mozaik 58
Şekil 2.24 Pompei Stabian Hamamı'nın apoditerium mekanı 61
Şekil 2.25 Sarıkaya Roma Hamamı natatiosu (solda); Libya Leptis Magna Hadrianus Hamamı natatiosu (sağda) 62
Şekil 2.26 Caracalla Hamamı'nın frigidariumu 63
Şekil 2.27 Pompei Forum Hamamı'nın tepidarium mekanı 63
Şekil 2.28 Caracalla Hamamı'nın caldariumu. 64
Şekil 2.29 Afrika eyalet hamamı örneği oalrak Kartaca'da yer alan Antoninus hamamı 67
Şekil 2.30 Asimetrik plan tipi örnekleri, Pompei Forum Hamamı planı; Pompei Cumhuriyet Hamamı (sağda) 69
Şekil 2.31 Krencker'in yarı eksenel plan tipi önerisi. 70
Şekil 2.32 Yarı eksenel plan tipi örneği, Nero Hamamı, Pisa 70
Şekil 2.33 Brödner'e göre sıralı tip plan sistemleri 72
Şekil 2.34 Brödner'e göre halka ve çift mekanlı plan tipleri 72
Şekil 2.35 İç kısımda sirkülasyon ayrımı olan halka plan tipleri 73
Şekil 2.36 Küçük ve büyük imparatorluk hamamlarının plan tipleri 74
Şekil 2.37 Küçük ve büyük imparatorluk hamamlarının plan tipleri 74
Şekil 2.38 Sarıkaya roma hamamı hypocaust kalıntıları 74
Şekil 2.39 Hypocaust sisteminin işleyişi ve yapı elemanları 74
Şekil 2.40 Tez kapsamına incelenen dünyadaki hamam örneklerinin konumları 77
Şekil 2.41 Kent planı içerisindeki yeri 78
Şekil 2.42 Perspektif. 78
Şekil 2.43 Devirlere göre yapı eklemeler 79
Şekil 2.44 Apoditerium ve Vestibule 79
Şekil 2.45 Stabian Hamamı aksonometrik kesiti 80
Şekil 2.46 Stabian Hamamı hamam bloku kesiti 80
Şekil 2.47 Kent içi konumu. 81
Şekil 2.48 Perspektif 81
Şekil 2.49 Plan 82
Şekil 2.50 Tepidarium 82
Şekil 2.51 Caldarium 82
Şekil 2.52 Kent planı 83
Şekil 2.53 Hamam Planı 83

Şekil 2.54 Perspektif. 83
Şekil 2.55 Planı 84
Şekil 2.56 Modern arkeolojik alan 84
Şekil 2.57 Kent planı 85
Şekil 2.58 Kadınlar bloku plan 85
Şekil 2.59 Vindonissa kent planı 86
Şekil 2.60 Plan 86
Şekil 2.61 Kent planı 87
Şekil 2.62 Perspektif 87
Şekil 2.63 Plan. 88
Şekil 2.64 Maket 88
Şekil 2.65 Erken dönem planı ve perspektif kesiti 89
Şekil 2.66 Harita 89
Şekil 2.67 Günümüz Mozaik kalıntıları 89
Şekil 2.68 Traianus dönemi planı 90
Şekil 2.69 Perspektif. 90
Şekil 2.70 Kent planı 91
Şekil 2.71 Perspektif 91
Şekil 2.72 Plan 92
Şekil 2.73 Forma Urbis Romae plan 92
Şekil 2.74 Palladio'nun kesiti 92
Şekil 2.75 Frigidarium kalıntıları,2015 93
Şekil 2.76 Agrippa Hamamı'nın 18. Yüzyıldaki bir Tasviri 93
Şekil 2.77 Kent planı içindeki yeri 94
Şekil 2.78 Cephe 94
Şekil 2.79 Plan 95
Şekil 2.80 Mekanlar 95
Şekil 2.81 Günümüz hamam kalıntılarından çeşme havzası 95
Şekil 2.82 Günümüz kalıntıları 95
Şekil 2.83 Perspektif önerisi 96
Şekil 2.84 Kent planı 96
Şekil 2.85 Plan 97
Şekil 2.86 Kalıntıların gravürleri 97
Şekil 2.87 Hamamın hypocaust sistemini gösteren çizim 98
Şekil 2.88 Palladio tarafından çizilen kesitler 98

Şekil 2.89 Perspektif 99
Şekil 2.90 Kent planı 99
Şekil 2.91 Vaziyet planı (solda), planı (sağda) 100
Şekil 2.92 Güneybatı eksedrası 101
Şekil 2.93 Plan 101
Şekil 2.94 Traianus hamamı kalıntılarının gravürü 101
Şekil 2.95 Kent planı 102
Şekil 2.96 Perspektif 102
Şekil 2.97 Hamam Planı 103
Şekil 2.98 Kesit 103
Şekil 2.99 Frigidarium Restitüsyonu 104
Şekil 2.100 Kent Planı 105
Şekil 2.101 Harita 105
Şekil 2.102 Kalıntılar 106
Şekil 2.103 Plan 106
Şekil 2.104 Arşitrav 107
Şekil 2.105 Giriş 107
Şekil 2.106 Kent planı 108
Şekil 2.107 Bloklar 108
Şekil 2.108 Frigidaria 109
Şekil 2.109 Kalıntılar 109
Şekil 2.110 Masterplan 110
Şekil 2.111 Caracalla hamam bloku aksonometrik perspektifi 110
Şekil 2.112 Model 111
Şekil 2.113 Kalıntılar 111
Şekil 2.114 Plan 111
Şekil 2.115 Plan ilkeleri 112
Şekil 2.116 Su temini diyagramı 112
Şekil 2.117 Model 113
Şekil 2.118 Plan 113
Şekil 2.119 İlk Plan Önerisi 114
Şekil 2.120 Kent Planı 114
Şekil 2.121 Piscinae 115
Şekil 2.122 Güncel Plan 115
Şekil 2.123 B havuzu 115

Şekil 2.124 A havuzu 115
Şekil 2.125 Kent ve yapı planı 116
Şekil 2.126 Kısmi planı 117
Şekil 2.127 Kısmi planı 117
Şekil 2.128 Termal Havuz 117
Şekil 2.129 Vaziyet Planı 118
Şekil 2.130 1. Hamam 119
Şekil 2.131 2. Hamam 119
Şekil 2.132 1. Hamam 119
Şekil 2.133 Hypocaust Sistemi 119
Şekil 2.134 Termal hamamın 2006 yılında kazılan bölümünün görünümü. 120
Şekil 2.135 Plan 121
Şekil 2.136 Model 121
Şekil 2.137 Perspektif Kesit 122
Şekil 2.138 Perspektif Kesit 122
Şekil 2.139 Sirkülasyon diyagramı 122
Şekil 2.140 Kalıntılar 122
Şekil 2.141 Plan 123
Şekil 2.142 Model 123
Şekil 2.143 Plan 124
Şekil 2.144 Havuz 124
Şekil 2.145 Üç boyutlu model 126
Şekil 2.146 Yapının gelişimini gösteren plan şeması 126
Şekil 2.147 Kalıntılar 127
Şekil 2.148 Havuz 127
Şekil 2.149 Kalıntılar 127
Şekil 2.150 İşlevler 128
Şekil 2.151 Perspektif 129
Şekil 2.152 C havuzu 129
Şekil 2.153 A havuzu 129
Şekil 2.154 E havuzu 129
Şekil 3.1 Augustus Tapınağı ve yazıtları. 142
Şekil 3.2 Smyrna Antonine Agorası ve Bazilikasının planı (solda) ve Efes Yukarı Agora ve Augustus Bazilikası'nın planı. 142
Şekil 3.3 Aspendos Tiyatrosu ve Planı 142

Şekil 3.4 Efes Insulaesi.....142
Şekil 3.5 Kent planı.....143
Şekil 3.6 Yapının hava fotoğrafı (solda) ve planı (sağda).....144
Şekil 3.7 Liman Hamamı güney görünüşü.....144
Şekil 3.8 Kent içi konumu.....145
Şekil 3.9 Yapının planı ve işlevleri.....146
Şekil 3.10 Kent modeli ve hamamın konumu.....147
Şekil 3.11 Kent içi konumu.....147
Şekil 3.12 Plan.....148
Şekil 3.13 Kent içi konumu.....149
Şekil 3.14 Plan.....150
Şekil 3.15 Kalıntıların günümüzdeki durumu.....150
Şekil 3.16 Plan.....151
Şekil 3.17 Plan.....151
Şekil 3.18 Görünüş.....152
Şekil 3.19 Kent restitüsyonu ve hamamın konumu.....152
Şekil 3.20 Ankyra kent planı.....153
Şekil 3.21 Plan.....154
Şekil 3.22 Perspektif kesit.....154
Şekil 3.23 Perspektifler.....155
Şekil 3.24 Perspektif.....155
Şekil 3.25 Plan ve perspektif kesit.....156
Şekil 3.26 Kent Planı.....157
Şekil 3.27 Plan.....158
Şekil 3.28 Perspektif.....158
Şekil 3.29 Mevcut kalıntılar.....159
Şekil 3.30 Günümüzde mermer avlu.....159
Şekil 3.31 Kent planı ve yapı konumu.....159
Şekil 3.32 Yapının planı ve frigidarium perspektif kesiti.....160
Şekil 3.33 Kent Planı.....161
Şekil 3.34 Yapının planı.....162
Şekil 3.35 Kent içi konumu.....163
Şekil 3.36 Plan.....164
Şekil 3.37 Görünüşler.....164
Şekil 3.38 Kesit.....164

Şekil 3.39 Plan....165
Şekil 3.40 Kent Planı....165
Şekil 3.41 Plan....166
Şekil 3.42 Plan....166
Şekil 3.43 Kent planı....167
Şekil 3.44 Plan ve aksonometrik perspektif....168
Şekil 3.45 Plan ve cephe restitüsyonu....169
Şekil 3.46 Günümüz kent kalıntıları ve yapı elemanları....169
Şekil 3.47 Kent Planı....170
Şekil 3.48 Kent içindeki hamam....171
Şekil 3.49 Kalıntılar....171
Şekil 3.50 Kalıntılar....171
Şekil 4.1 Sarıkaya Roma Hamamı Hava Fotoğrafı....172
Şekil 4.2 Kronolojik sıralamaya göre kent ve hamamın isimlendirmeleri....177
Şekil 4.3 Cappadocia bölgesini oluşturan yerleşimlerin orijinal listesi....181
Şekil 4.4 Madrid Skylitzes adlı el yazması eserde yer alan, 978-979'da Skleros Phokas önderliğindeki orduların çatışmasını temsil eden minyatür....184
Şekil 4.5 1906 yılı, Ilısu Hamamı ve Hamam Karyesi....185
Şekil 4.6 Chantre tarafından çizilen 1898 tarihli batı cephesi.....188
Şekil 4.7 Von der Osten tarafından yayınlanan hamamın arşitrav detayları....190
Şekil 4.8 Batı cephesi ve ekleme yapılar....191
Şekil 4.9 1937 yılına ait bir fotoğraf....192
Şekil 4.10 1985 yılında hamamın batı cephesi....193
Şekil 4.11 2009 yılı kazılar öncesi Roma hamamının durumu....194
Şekil 4.12 Kuzey Apsis Formlu Havuzun kazılardaki durumu....195
Şekil 4.13 2013 yılı 2. etap kazılarında yapılan temizlik çalışmalarının ardından hava fotoğrafı....196
Şekil 4.14 2014 yılı kazı çalışmalarının ardından genel görünüm....197
Şekil 4.15 Yapı ve çevresine ait hava fotoğrafı....197
Şekil 4.16 Vaziyet planı (yazar tarafından düzenlenmiştir).....198
Şekil 4.17 Sarıkaya Roma Hamamı'nın batı cephesi....199
Şekil 4.18 Kuzeydeki yarım daire formlu havuzun dış ve iç mekanı....200
Şekil 4.19 Güneydeki yarım daire formlu mekan ve hypocaust dikmeleri....201
Şekil 4.20 Hamamın Von der Osten tarafından çizildiği düşünülen restitüsyon..201
Şekil 4.21 Dikdörtgen ikinci havuzun planı ve fotoğrafı....202

Şekil 4.22 Kesitte ikinci havuzun, batı cephesi arka tarafının ve kuzey ve güney apsis mekanının görünüşleri....202

Şekil 4.23 Doğu ve Batı Kemerleri arasında kalan eliptik formlu havuzun planı ve fotoğrafı (sağda)....203

Şekil 4.24 VI ve VII numaralı Hypocaust ısıtma sistemine sahip mekanlar....204

Şekil 4.25 Kompleksin kuzeyinde yer alan asimetrik mekanların planı (sağda) ve fotoğrafı (solda)....204

Şekil 4.26 Sarıkaya Roma Hamamı'nın hypocaust kalıntıları ve örnek yapımı....205

Şekil 4.27 Batı cephesi, natatio ve kuzey ile güney apsis mekanının görünüşü....206

Şekil 4.28 Batı cephesi ve arşitrav/entublatur detayları....207

Şekil 4.29 Hamamın batı cephesi detayı (solda) ve arşitrav üzerindeki kabartmalar (sağda)....208

Şekil 4.30 Roma Hamamı entablaturu/arşitravı üzerindeki bezeme detayları....208

Şekil 5.1 Sinope arşitravı, MS. 2. yy. (solda); Milet arşitravı, MS. 2. yy. (ortada) Antiochia arşitravı MS. 1. yy. (sağda)....208

Şekil 5.2 Sarıkaya Roma Hamamı arşitravı ve boğa başı, girland detayları....208

Şekil 5.3 Krencker'in küçük imparatorluk plan şeması ve Sarıkaya....213

Şekil 6.1 İşlevlerine ve plan şemasına göre Roma hamamı diyagramı....208

TABLO LİSTESİ

Tablo 2.1 Stabian Hamamı (Terme Stabiane)..... 78
Tablo 2.2 Stabian Hamamı (Terme Stabiane)..... 79
Tablo 2.3 Stabian Hamamı (Terme Stabiane)..... 80
Tablo 2.4 Forum Hamamı (Terme Centrali)..... 81
Tablo 2.5 Forum Hamamı (Terme Centrali)..... 82
Tablo 2.6 Şehir Hamamı (Glanum Bath)..... 83
Tablo 2.7 Şehir Hamamı (Glanum Bath)..... 84
Tablo 2.8 Drevant Birinci Hamam (Thermes Drevant)..... 85
Tablo 2.9 Askeri Garnizon Hamamları (Therme Vindonissa)..... 86
Tablo 2.10 Lejyonerler Hamamı (Caerleon Legionary Bath)..... 87
Tablo 2.11 Lejyonerler Hamamı (Caerleon Legionary Bath)..... 88
Tablo 2.12 Güney Hamamı (Conimbriga Southern Baths 1.Evre)..... 89
Tablo 2.13 Güney Hamamı (Conimbriga Southern Baths 2.Evre)..... 90
Tablo 2.14 Agrippa Hamamları (Thermae Agrippae)..... 91
Tablo 2.15 Agrippa Hamamları (Thermae Agrippae)..... 92
Tablo 2.16 Agrippa Hamamları (Thermae Agrippae)..... 93
Tablo 2.17 Nero Hamamları (Thermae Neronis/Terme di Nerone)..... 94
Tablo 2.18 Nero Hamamları (Thermae Neronis/Terme di Nerone)..... 95
Tablo 2.19 Titus Hamamları (Thermae Titi/Terme di Tito/Terme Tiziane)..... 96
Tablo 2.20 Titus Hamamları (Thermae Titi/Terme di Tito)..... 97
Tablo 2.21 Titus Hamamları (Thermae Titi/Terme di Tito)..... 98
Tablo 2.22 Traianus Hamamı (Terme di Traiano, Thermae Traiani)..... 99
Tablo 2.23 Traianus Hamamı (Terme di Traiano, Thermae Traiani)..... 100
Tablo 2.24 Traianus Hamamı (Terme di Traiano, Thermae Traiani)..... 101
Tablo 2.25 Hadrianus Hamamları (Leptis Magna Hamamı)..... 102
Tablo 2.26 Hadrianus Hamamları (Leptis Magna Hamamı)..... 103
Tablo 2.27 Hadrianus Hamamları (Leptis Magna Hamamı)..... 104
Tablo 2.28 Antoninus Hamamları (Kartaca Hamamı)..... 105
Tablo 2.29 Antoninus Hamamları (Kartaca Hamamı)..... 106
Tablo 2.30 Antoninus Hamamları (Kartaca Hamamı)..... 107
Tablo 2.31 Caracalla Hamamı (Terme di Caracalla)..... 108
Tablo 2.32 Caracalla Hamamı (Terme di Caracalla)..... 109

Tablo 2.33 Caracalla Hamamı (Terme di Caracalla) 110
Tablo 2.34 Caracalla Hamamı (Terme di Caracalla) 111
Tablo 2.35 Caracalla Hamamı (Terme di Caracalla) 112
Tablo 2.36 Baiae Termal Hamamı 113
Tablo 2.37 Kaplıca Hamamları Aquae Flaviae 114
Tablo 2.38 Kaplıca Hamamları Aquae Flaviae 115
Tablo 2.39 Sao Pedro Hamamı/Termas de Sao Pedro do Sul 116
Tablo 2.40 Sao Pedro Hamamı/Termas de Sao Pedro do Sul 117
Tablo 2.41 Labitolosa Hamamları/Termas Romanas De Labitolosa 118
Tablo 2.42 Labitolosa Hamamları/Termas Romanas De Labitolosa 119
Tablo 2.43 Allon Hamamı/Termas publicas de Allon 120
Tablo 2.44 Mura Hamamı/Termas Publicas De Mura 121
Tablo 2.45 Mura Hamamı/Termas Publicas De Mura 122
Tablo 2.46 Aquae Sulis Bath 123
Tablo 2.47 Aquae Sulis 124
Tablo 2.48 Santa Chiara Hamamı Napoli 125
Tablo 2.49 Santa Chiara Hamamı Napoli 125
Tablo 2.50 Santa Chiara Hamamı Napoli 127
Tablo 2.51 Hamat Gader Termal Hamamı, Tiberias 128
Tablo 2.52 Hammat Gader Termal Hamamı, Tiberias 129
Tablo 3.1 Patara Liman Hamamı 143
Tablo 3.2 Patara Liman Hamamı 144
Tablo 3.3 Capito Hamamı (Milet Hamamı) 145
Tablo 3.4 Capito Hamamı (Milet Hamamı) 146
Tablo 3.5 Ephesus Liman Hamamı 147
Tablo 3.6 Ephesus Liman Hamamı 148
Tablo 3.7 Aphrodisias Hadrian Hamamı 149
Tablo 3.8 Aphrodisias Hadrian Hamamı 150
Tablo 3.9 Hierapolis Hamamı 151
Tablo 3.10 Hierapolis Hamamı 152
Tablo 3.11 Ankara Caracalla Hamamı 153
Tablo 3.12 Ankara Caracalla Hamamı 154
Tablo 3.13 Ankara Caracalla Hamamı 155
Tablo 3.14 Ankara Caracalla Hamamı 156
Tablo 3.15 Efes Doğu Hamamı 157

Tablo 3.16 Efes Doğu Hamamı 158
Tablo 3.17 Sardis İmparatorluk Hamam-Gymnasium 159
Tablo 3.18 Sardis İmparatorluk Hamam-Gymnasium 160
Tablo 3.19 Efes Vedius Hamam Gymnasiumu 161
Tablo 3.20 Efes Vedius Hamam Gymnasiumu 162
Tablo 3.21 Milet Faustina Hamamı 163
Tablo 3.22 Milet Faustina Hamamı 164
Tablo 3.23 Güney Kent Kapısı Hamamları 165
Tablo 3.24 Güney Kent Kapısı Hamamları 166
Tablo 3.25 Hamam Mk 1 Oinoanda 167
Tablo 3.26 Hamam Mk 1 Oinoanda 168
Tablo 3.27 Hamam Mk 1 Oinoanda 169
Tablo 3.28 Allianoi Termal Yerleşimi/Paşa Ilıcası 170
Tablo 3.29 Allianoi Termal Yerleşimi 171
Tablo 4.1 Sarıkaya İlçesi ve Çevresi İçin Kullanılan Adlandırmalar. 186
Tablo 4.1 Sarıkaya İlçesi ve Çevresi İçin Kullanılan Adlandırmalar (devamı). 187
Tablo 4.2 Sarıkaya Roma Hamamı İçin Kullanılan Adlandırmalar. 187
Tablo 5.1 Pompei tipi ve erken dönem kent hamamları. 214
Tablo 5.2 Lejyoner ve askeri garnizon hamamları. 214
Tablo 5.3 İmparatorluk hamamları. 215
Tablo 5.4 Termal hamamlar ve termal kentler. 218
Tablo 5.5 Anadolu Hamam-Gymnasium yapıları. 219
Tablo 5.6 Anadolu'daki hamamların plan şemasına göre sınıflandırılması. 221
Tablo 5.7 Dünya üzerindeki hamamların plan şemasına göre sınıflandırılması. 222
Tablo 5.8 Sarıkaya Roma Hamamı ile mekan benzerlikleri bulunan yapıların karşılaştırılması. 223

HARİTA LİSTESİ

Harita 2.1 Konum 78
Harita 2.2 Konum 81
Harita 2.3 Harita 83
Harita 2.4 Harita 85
Harita 2.5 Konum 86
Harita 2.6 Konum 87
Harita 2.7 Harita 89
Harita 2.8 Konum 91
Harita 2.9 Harita 94
Harita 2.10 Konum 96
Harita 2.11 Konum 99
Harita 2.12 Konum 102
Harita 2.13 Konum 105
Harita 2.14 Konum 108
Harita 2.15 Hava Fotoğrafı 113
Harita 2.16 Hava Fotoğrafı 114
Harita 2.17 Hava Fotoğrafı 116
Harita 2.18 Hava Fotoğrafı 118
Harita 2.19 Hava Fotoğrafı 120
Harita 2.20 Hava Fotoğrafı 121
Harita 2.21 Harita 123
Harita 2.22 Hava Fotoğrafı 128
Harita 2.23 Hava Fotoğrafı 128
Harita 3.1 Anadolu'da Roma İmparatorluğu'nun gelişimi 131
Harita 3.2 MÖ. 25- MS. 235 yılları arasında Anadolu'da kurulan Roma eyaletleri ve sınırları 133
Harita 3.3 Katalog'da yer alan Anadolu hamamlarının konumu 133
Harita 3.4 Harita 143
Harita 3.5 Harita 145
Harita 3.6 Hava fotoğrafı 147
Harita 3.7 Hava fotoğrafı 149
Harita 3.8 Hava fotoğrafı 151

Harita 3.9 Hava fotoğrafı 153
Harita 3.10 Hava fotoğrafı 157
Harita 3.11 Hava fotoğrafı 159
Harita 3.12 Hava fotoğrafı 161
Harita 3.13 Hava fotoğrafı 163
Harita 3.14 Hava fotoğrafı 165
Harita 3.15 Hava fotoğrafı 167
Harita 3.16 Hava Fotoğraf 170
Harita 4.1 Yunan ve Roma Döneminde Anadolu'nun Referans Haritası 174
Harita 4.2 Geç Roma Döneminde Cappadocia Haritası 174
Harita 4.3 Cappadocia Haritasında Saravene bölgesi ve Basilika Therma'nın (Aquae Sarveane) konumu 174
Harita 4.4 Kuzey-güney ve Doğu-Batı doğrultusunda bulunan antik dönem önemli askeri yollar ile Sarıkaya Roma Hamamı'nın konumu 182
Harita 4.5 Roma ve Bizans dönemindeki antik yol haritası. 183
Harita 4.6 Terzili Hamam, Alişar ve çevresini gösteren bir harita 189
Harita 4.7 Von der Osten tarafından yapılan keşifleri gösteren genel harita 190

ÖZET

Sarıkaya Roma Hamamı Mimarisi Üzerine Bir Değerlendirme

Enes BOSTAN

Mimarlık Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Prof. Dr. Nur URFALIOĞLU

Arkeologlar tarafından 1930'lu yıllarda keşfedilen, 2010-2015 yılları arasında kazı çalışmaları yapılan ve günümüzde Yozgat'ın Sarıkaya İlçesi'nde yer alan Roma hamamı ve kent, tarih boyunca çeşitli kaynaklarda bir çok farklı isimle anılmıştır. Yapılan araştırmalar neticesinde, kullanılan isimlendirmelerin genelde yapı için mi yoksa kent için mi kullanıldığı netleşmiş değildir. Bir çok araştırmacı tarafından belirtilen bu çelişkiler üzerine ilk olarak, yapının ve kentin tarihi ile kaynaklarda kullanılan isimlerin netleştirilmesi hedeflenmiştir. Ardından yapı ve bölge için mevcut antik kaynaklar ile 20. ve 21. yüzyıl yazılı ve görsel eserleri incelenmiştir. Görülen farklı adlandırmalar ve çelişkiler üzerine Sarıkaya'nın ve hamamın hangi kaynaklarda nasıl adlandırıldığı ortaya konmuştur. Modern Sarıkaya ilçesinde yer alan; Roma Dönemi'nde ise Cappadocia, Galatia ve Bithynia Pontus eyaletlerinin kesişim noktasında bulunan kent ile hamam yapısının tarihi referanslar ile karşılaştırılması yapılmıştır. Çalışmanın mimari ana hatları ise Roma hamamından

günümüze kalan arkeolojik veriler ışığında karşılaştırmalı bir sınıflandırma ile ortaya konmuştur. Roma hamam mimarisi içerisinde işlevlerine göre yapı türleri incelenmiş, plan tipolojilerine ve diğer mimari özelliklere göre çeşitli farklılıklar tespit edilmiş, Sarıkaya Roma Hamamı'nın bu grup içerisinde simetrik imparatorluk plan tipine sahip olduğu belirlenmiştir. Kaynaklarda imparatorluk hamamı olduğuna dair atıflarda bulunan isimlendirmelerin yer alması, klasik roma hamam ısıtma teknolojisi (hypocaust) ile birlikte doğal sıcak su kaynağı ile ısıtılması, askeri kamp alanında bulunduğuna dair veya garnizon/lejyoner hamamı olabileceğine dair bilgilerin tespit edilmesi sonucunda ise yapının Roma hamam mimarisi içerisinde oldukça özel bir yere sahip olduğu görülmüştür. Öte yandan Anadolu'daki Roma hamamları ile Sarıkaya Roma Hamamı'nın benzer ve farklı yönleri incelenmiştir. Plan şeması, işlev özellikleri ve ısıtma sistemi gibi mimari konu başlıklarının, kazılar sırasında elde edilen mevcut arkeolojik veriler çerçevesinde karşılaştırılması yapılmıştır. Bu bilgiler ile Sarıkaya Roma Hamamı'nın Anadolu ve Dünyada bulunan diğer roma hamamları arasındaki yeri ve öneminin vurgulanması sağlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Roma, hamamlar, Anadolu, mimari, kent

ABSTRACT

An Appraisal on Sarıkaya Roman Bath Architecture

Enes BOSTAN

Department of Architecture

Master of Science Thesis

Supervisor: Prof. Dr. Nur URFALIOĞLU

The Roman bath and the city, which were discovered by archaeologists in the 1930s, excavated between 2010 and 2015, and located in the Sarıkaya District of Yozgat today, have been referred to by many different names in various sources throughout history. As a result of the researches, it is not clear whether the nomenclatures used are generally used for the building or for the city. First of all, it was aimed to clarify the history of the building and the city and the names used in the sources on these contradictions stated by many researchers. Then, the ancient sources for the building and the region, and the written and visual works of the 20th and 21st centuries were examined. On the different namings and contradictions seen, it has been revealed in which sources and how Sarıkaya and the bath were named. Located in the modern Sarıkaya district; In the Roman Period, the city and the bath structure, located at the intersection of the Pontus provinces of Cappadocia, Galatia and Bithynia, were compared with historical references. The architectural outlines of the study are presented with a comparative classification in the light of archaeological data from the Roman bath. Building types were examined according to their

functions in Roman bath architecture, various differences were determined according to plan typologies and other architectural features, and it was determined that Sarıkaya Roman Bath had a symmetrical imperial plan type within this group. As a result of the names that refer to the imperial bath in the sources and the classical Roman bath heating technology (hypocaust) together with the natural hot water source and the information that it is in a military camp area or that it may be a garrison/legionnaires bath that has been seen the building has a very special place in architecture of Roman bath. On the other hand, similar and different aspects of Roman baths in Anatolia and Sarıkaya Roman Baths were examined. Architectural topics such as plan type, functional features and heating system were compared within the framework of the existing archaeological data obtained during the excavations. With this information, the importance has been emphasized the town and importance of Sarıkaya Roman Bath among other Roman baths in Anatolia and the World.

Keywords: Rome, baths, Asia Minor, architecture, town

1
GİRİŞ

1.1 Literatür Özeti

Sarıkaya Roma Hamamı ile ilgili çalışmada; basılı kaynak araştırmasından önce, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kayseri Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü'nde bir arşiv ve literatür araştırması yapılmış, bilimsel verilerden yararlanılmış ve ilgililerle gerekli sözlü görüşmeler yapılmıştır. Ardından 2010-2015 kazı çalışmalarına ev sahipliği yapan Yozgat Müze Müdürlüğü bünyesinde de ayrıca literatür ve kaynaklar araştırılmış, ilgililerle gerekli görüşmeler yapılmıştır. Ulaşılan çizimler, kitaplar, ansiklopediler ve makaleler tez kapsamında başlıca danışılan materyaller olarak belirlenmiştir. Alman Arkeoloji Enstitüsü, Chicago Üniversitesi Dijital Arşivi ve Yıldız Teknik Üniversitesi kütüphanelerinde bulunan basılı ve elektronik kaynaklardan da ayrıca yararlanılmıştır. Bütün bu verilere ek olarak, 19. ve 20. yüzyıllarda adı geçen yapı ve kent ile ilgili bütün mevcut yazılı kaynaklara başvurulmuş; Oriental Institute The University of Chicago bünyesinde yapılan yüzey araştırmaları, kazılar ve bilimsel veriler sayesinde tezin ana hatları belirlenmiştir. Yozgat Müze Müdürlüğü tarafından yürütülen kazı çalışmaları ve kazı sonuç raporları da başlıca kaynaklar arasındadır. Ayrıca T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından yayınlanan diğer kazı çalışmaları ve yüzey araştırmalarının kazı raporları da referans alınmıştır. Bu süreçte yerli ve yabancı doktora tezleri ile ilgili makaleler de kullanılmıştır.

Roma tarihinin, mimarisinin ve Anadolu Roma mimarisinin ana hatları ile ele alındığı kısımlarda; Helenistik kültür ile bağlarını açıklayan Oğuz Tekin'in Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş kitabından, Anadolu kentlerinin Romalılaşması ve Miladi yılları kent tarihi üzerinden inceleyen ve açıklayan Sevgi Aktüre'nin İÖ. 6. Yüzyıldan 14. Yüzyıl Sonuna Kadar Büyük İmparatorluklar Döneminde Anadolu Kentleri kitabından, Roma'nın Anadolu'daki kültürüne ve izlerine bolca yer veren Ekrem Akurgal'ın Anadolu Kültür Tarihi kitabından ve Roma kültürünü geniş kapsamlı yansıtan Reginald H. Barrow'un Romalılar adlı kitabından, Cappadocia

bölgesi özelinde bilgilere yer veren Michael Decker & Eric Cooper'ın Life and Society in Byzantine Cappadocia kitabından sıklıkla yararlanılmıştır.

Sir Banister Fletcher'ın "A History of Architecture" kitabı, Gregory Aldrete'in "Daily Life in the Roman city: Rome, Pompeii, and Ostia" kitabı, James C. Anderson Jr.'un "Roman Architecture in Provence" kitabı, Harry B. Evans'ın "Water Supply and Sewers" kitabı, Andrea Palladio'nun ve Giovanni Piranesi'nin 18. yy betimlemeleri, A.H.M. Jones'un "The Cities of the Eastern Roman Provinces" kitabı, Stephen Mitchell & Kutalmış Görkay & Musa Kadıoğlu'nun "Roma Döneminde Ankyra" kitabı, Fritz Kretzschmer'in "Resimlerle: Antik Roma'da Mimarlık ve Mühendislik" kitabı, William L. MacDonald'ın "The Architecture of the Roman Empire" serisi, Leland M. Roth'un "Mimarlığın Öyküsü" kitabı, Frank Sear'ın "Roman Architecture" adlı kitabı, Martin Thorpe'nin "Roma Mimarlığı" kitabı, Bryan Ward-Perkins'in "Roman Imperial Architecture" adlı kitabı, Mortimer Wheeler'ın "Roma Sanatı ve Mimarlığı" kitabı, F. Yegül & Diane Favro'nun "Roman Architecture and Urbanism" kitabı, Vitruvius'un "Mimarlık Üzerine" adlı kitabı ve Andrew Wallace-Hadrill'in Pompeii ve Herculaneum üzerine yazıları; Roma Mimarisi ve Anadolu Roma Mimarisinin anlaşılmasında kullanılan başlıca kaynaklardır.

Roma Hamam mimarisi üzerine; Daniel Krencker'in 1929 yılında yayınladığı, hamamların tipoloji ve plan açısından özelliklerinin açıklandığı ve katalog niteliğindeki imparatorluk hamamlarına dair ilk genel çalışmadan, Günümüzde Roma Hamamlarına dair ana kaynaklar arasında yer alan Inge Nielsen'in "Thermae et Balnea. The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths" adlı çalışmasından, hamam yapılarının nitelendirilmesinde bağlamı ve çeşitli ana kavramları öne çıkarmasıyla tanınan Janet DeLaine'in eserlerinden "Some Observatıons On The Transıtıon From Greek To Roman Baths In Hellenıstıc Italy" ile "Design and Construction in Roman Imperial Architecture: The Baths of Caracalla in Rome", Roma Hamam Mimarisi ve Antik Banyo kültürü üzerine yazan, hamam mimarisini ve kültürünü geniş hatları ile ele alan Erika Brödner'in "Die Römiscche Thermen Und Das Antike Badewesen" adlı kitabından, Roma hamam mimarisine farklı bir perspektif ile çoğunlukla mimarlık tarihi perspektifiyle yaklaşan, yıkanma kültürünü sosyolojik yönleriyle birlikte daha çok mimari ve işlevsel açıdan ele alan, ayrıca hamamları bu kavramlar çerçevesinde mimari olarak genişçe irdeleyen ve

yenilikçi bir çalışma olarak sunan Fikret Yegül'ün 1992 tarihli "Baths and Bathing in Classical Antiquity" isimli kitabından ve 2006 tarihli Türkçe çevirisinden, yine Fikret Yegül'ün 2011 yılına ait "Roma Dünyasında Yıkanma" adlı eserinden, 20. Yüzyılda Arkeolojik çalışmaların genişlemesi ile arkeolojinin ve yazılı kaynakların Roma Hamam mimarisini tanımlamada önemli unsurlar olduğunu vurgulayan Garret Fagan'ın "Bathing in Public in the Roman World" kitabından ve ilgili makalelerinden, son olarak editörlüğünü Nina Ergin'in üstlendiği "Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih ve İmgelem" adlı eserinden ve kitap bölümlerinden sıklıkla yararlanılmıştır.

Sarıkaya Kenti ve Roma Hamamı'nın kaynaklarda hangi isimlerle anıldığına dair yapılan araştırmalarda ise; Strabo, Ptolemy, Hiorecles gibi antik yazarlara ek olarak; "Itinerarium Antonini, Notitiae Episcopatuum, Tabula Peutingeriana gibi tarihi kaynaklar referans alınmıştır. Ayrıca çeşitli antik kentlerde yapılan Konsil toplantılarının verilerinden yararlanılmıştır. Başkanlık Osmanlı Arşivleri ile hamamın ve kentin Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerindeki isimleri araştırılmış, 19. Ve 20. yüzyıl gezginlerinden ve araştırmacılarından olan Ramsay'in "The Geograpy of Asia Minor kitabından, yine gezginlerden Chantre'nin "Mission De Cappadoce" adlı kitabından, Conrad Miller'in "Itineraria Romana" kitabından, Petrides'in Basilika Therma üzerine yazdığı ansiklopedi makalesinden faydalanılmıştır. 20. Yüzyıl yazarlarından ise Honigmann'ın, Hild&Restle'ın ve Schulmberger'in kitapları referans alınmıştır. İlgili bölümde elliye yakın kaynaktanyararlanılmış ve burada en sık kullanılan kitaplardan bahsedilmiştir.

1.2 Tezin Amacı

Antik Dönemde Anadolu; Helenistik, Roma ve diğer uygarlıkların kesiştiği bir coğrafya ve kültür olarak nitelendirilebilir. Bu sebeple bir çok medeniyet tarafından önemsenen ve mücadele edilen bir bölge niteliği taşımaktadır. Bu süreçte Helenistik ve Roma dönemi aynı anda varlığını, mimarisini ve kültürünü Anadolu'da sürdürmüştür. Nitekim bir çok askeri ve ticari yolun kesiştiği Anadolu'nun, hem mimari, hem de siyasi yönden zengin bir kültürü bünyesinde barındırdığı düşünülmektedir. Kronolojik sıra ile Selçuklu, ardından Osmanlı İmparatorluğu da Anadolu'daki varlıklarını sürdürmüşler, nihayetinde Türkiye Cumhuriyeti ile Anadolu'nun zengin mimarisi ve kültürü günümüze ulaşmıştır.

İlk bilimsel çalışmaların 1930'lu yıllarda başlayan Sarıkaya Roma Hamamı için, mimari açıdan bir araştırma ve değerlendirme sayılabilecek bu bilimsel süreçte, mevcut verilerin aydınlatılması, tarihi hamam yapısının ne gibi isimlerle adlandırıldığı, yapının hangi döneme kesin olarak tarihlendirilebileceği, 19. ve 20. Ve 21. yüzyıl seyahatnamelerinde ne şekilde aktarıldığı gibi konuların mimarlık tarihi açısından incelenmesi ile önemli sonuçlara ulaşılabileceği düşünülmektedir.

Bütün bu araştırmalar, temelde yapı ile ilgili belirli mimari soru ve problemlere cevap aranması amacıyla ortaya çıkmıştır. Anadolu özelindeki Roma Hamamlarında bir plan benzerliği veya tip proje olabileceği ihtimali, Sarıkaya Roma Hamamı'nın bu kategoride hangi sınıflandırmaya dahil olabileceği, Anadolu'daki kompleks niteliği taşıyan Roma Hamamlarının, dünya üzerindeki diğer Roma Hamamlarından farkları ve öne çıkan noktalarının neler olabileceği gibi soruların cevaplanması amaçlanmaktadır. Bu süreçte Roma Mimarlığının temel hatlarıyla ele alınması, yapı özeline vurgu yapan mimari referanslar aranması, genelden özele bir araştırma biçimi benimsenerek yapı ile ilgili benzerlik ve farklılıkların ortaya çıkarılması hedeflenmiştir.

Sonuç olarak; yapının mimarlık tarihi açısından günümüze taşınan mimari özellikleri ve yapı teknolojisi ile ilgili bilimsel verilerin; mevcut arkeolojik veriler ışığında değerlendirilmesi ve nitelendirilmesi amaçlanmıştır. Elde edilen bütün veriler ve arkeolojik bulgular eşliğinde, yapının Dünya ve Anadolu Roma Hamamları içerisindeki yeri ve öneminin vurgulanması da hedeflenmektedir.

Bütün bu sorulara cevap için özellikle kataloglama yöntemi seçilmiş bu kataloglarda hem dünyadaki Roma hamamlarının özellikleri ve Anadolu'daki Roma hamamlarının katalogları oluşturulmuştur. Her bir katalog sayfasında yapının ismi, yaptıranı, yapının yeri, adı, tarihi, yaptıranı vaziyet planı haritadaki yeri genel bir fotoğrafı, yapının planı, tipi ve cepheleri sunulmaktadır.

Yapılan araştırmalarda yapının bulunduğu Sarıkaya'nın bir çok kaynakta farklı isimlerle anıldığı tespit edilmiştir, bu çalışmada "Sarıkaya Roma Hamamı" ismi seçilmiş ve kullanılmıştır.

1.3 Hipotez

Roma Dönemi'nde Sarıkaya Roma Hamamı; Roma İmparatorluğu'nun Cappadocia Eyaletinde, Sarvenae Bölgesinde, Aqaue Sarvenae/Therma/Basilika Therma ismiyle hem yapı hem kent var olmuştur. Ayrıca Roma mimarisi, Roma su yapıları, Roma kent kavramı, Roma Hamam mimarisi, Roma İmparatorluk Hamamları veya Termal Kaplıcaları içerisinde, Sarıkaya Roma Hamamı'nın ve diğer hamamların bulunduğu mimari sınıflandırma ile ilgili ipuçları tespit edilmiştir. Bunun sonucunda Sarıkaya Roma Hamamının mimari sınıflandırmada imparatorluk ve termal hamam kategorisine ait olabileceği, MS. 1. ve 2. yüzyıla tarihlenebileceği ve imparatorluk plan şemasını yansıttığı tespit edilmiştir.

2
ROMA DÖNEMİ MİMARLIĞI

2.1 Roma Dönemi, Mimarlığı ve Yapı Tipleri

Demir Çağı'nın başladığı MÖ. 1. binyılda İtalya yarımadasına o dönemki yerli halklardan farklı yeni göç hareketleri olmuştur. Tiber Nehri'nden İtalya'nın güney kesimlerine, yani Campania'ya kadar uzanan ve "*Latium*" olarak adlandırılan coğrafyaya Latincenin ilkel şivesini konuşan bir halkın yerleştiği düşünülmektedir (Tekin, 2019). Latin toplulukları yerleşik yaşam biçimine elverişli olarak gördükleri yerlere, özellikle Tiber Nehri'nin Roma kentine yakın olan bölgelerindeki tepelere, dağınık olarak yerleşmeye başlamışlardır (Tekin, 2019). Bahsi geçen bu Latin toplulukların, Balkanlardan göç ederek buraya yerleşmiş olabileceği düşünülmektedir (Roth, 2019). Yaklaşık MÖ. 10. yüzyıla gelindiğinde ise Latinler, askeri savunmaya en uygun olan Platinus Tepesi ve Forum Vadisi'ne yerleşerek varlıklarını sürdürmüşlerdir (Tekin, 2019). Öte yandan MÖ. 8. yüzyılda Etrüsk Halkı, *Etruria* olarak adlandırılan coğrafyaya yerleşerek kent-devletleri kurmuşlardır. Etrüsklerin MÖ. 2. Binyıldan beri İtalya'daki varlıkları hakkında ve Küçük Asya'dan/Lydia Bölgesi'nden bu coğrafyalara göç etmeleri hakkında farklı görüşler ileri sürülmektedir.

Etrüskler kendi egemenlik bölgeleri olarak yerleştikleri *Etruria* bölgesinde 12 adet kent-devleti kurmuşlardır. Bunlardan üç tanesi, Roma'nın hemen kuzeyinde yer almıştır (Tekin, 2019). Bu dönemde Roma, Etrüsk'lerin kent-devletlerine karşı ileri konumda askeri bir kent olarak nitelendirilmiştir (Barrow, 2002). Etrüskler, gelişmiş kültürleri ve mevcut krallık devlet yöntemleri ile Latinleri ve çevre coğrafyalarda bulunan diğer halkları egemenlikleri altına almışlardır. (Roth, 2019) Kent kültürü ile mimarisini iyi uygulayan Etrüskler; Roma kentinin, Cloaca Maxima adı verdikleri bir drenaj yöntemi ile kurutulmasını sağlayarak, Roma'yı kamunun kullanımına açmıştır (Tekin, 2019).

MÖ. 7. yüzyıldan 509'a kadar süren ve Etrüsklerin Roma yönetiminde hakim olduğu bu döneme "Krallık Dönemi" adı verilmiştir. İlk üç kralın Latin, son üç kralın ise

Etrüsk kökenli olduğu düşünülmektedir (Barrow, 2002). Roma tarihi bu biçimde üç farklı zaman dilimine bölünmüştür. İlki krallar, ikincisi Cumhuriyet ve sonuncusu İmparatorluk dönemi olarak adlandırılmıştır.

MÖ. 509'da Roma halkı ayaklanarak dönemin kralını devirmiş ve ardından soylular senatosunun iki konsülü yürütme erki olarak yetkilendirebildiği Cumhuriyet'i kurmasıyla Roma'da Cumhuriyet idaresi başlamıştır. Devamında Romalılar bağımsızlıkları adına Etrüsklerin tehditlerini engellemişler ve güneyde kolonileri bulunan Yunan halkı ile çatışmışlardır (Roth, 2019). Etrüsklerle Yunanlılar, Roma'nın başlangıcındaki iki büyük etken olmuştur. Geri kalan coğrafyada ise, çoğu Latinlere benzeyen ve sade bir yaşam biçimini benimsedikleri düşünülen yerliler yaşamaktadır. Bütün bu halklarının etkileşimi sonucu "Roma" meydana gelmiştir (Şekil 2.1) (Barrow, 2002). Böylelikle Romalılar, şiddetli savaşların ardından Yunan kolonileri üzerinde de egemenliklerini kurmuşlar ve MÖ. 265'de tüm İtalya yarımadasının kontrolünü tamamen ele geçirmişlerdir (Roth, 2019). Roma, Cumhuriyet idaresinde yaklaşık 500 sene güç kazanmış ve ardından Akdeniz bölgesinin tek egemeni haline gelmiştir (Tekin, 2019).

Sonraki dönemlerde Roma; Cumhuriyet idaresi gibi yönetilmeye çalışılan, fakat politik çatışmaların çok olduğu imparatorluk yönetimine sahip bir devlet halini almıştır. MÖ. 31'de Augustus (yüce,majeste) ünvanıyla da bilinen Octavian, Roma hakimiyetini Mısır ve Afrikaya kadar genişletmiştir. Bu dönemde Senato'nun Augustus'a, *princeps* (birinci yurttaş) ismi ve *imperium* yetkisi vermesi ile İmparatorluk-*Principatus* dönemi başlamıştır (Roth, 2019; Tekin, 2019). Augustus'un 41 yıllık barış ve huzur döneminin ardından MS. 96'ya kadar bir çok imparatorluk dönemleri olmuştur. MS. 96'dan MS. 180'e kadar "Beş İyi İmparator" dönemi (Nerva, Trajan, Hadrian, Marcus Aurelius…) adı verilen süreç başlamıştır. Bu dönemde Roma Hukuku en gelişmiş aşamasına ulaşmış, başarılı bir yönetim biçimi oluşturulmuştur. Roma mimarisinin öne çıkan örnekleri de yine bu dönemin koşullarında inşa edilmiştir.

Marcus Aurelius'dan sonra imparatorluk, iç çatışmaların ve dış işgalci baskıların olduğu bir dönem geçirmiştir. Ardından MS. 285'de İmparator Diocletian, Roma'yı iki eşit imparator tarafından yönetilen iki ayrı coğrafi bölgeye ayırmıştır. MS. 324'de Konstantin ise; imparatorluğun başkentini, Bizans olarak adlandırılan kente taşımış

ve buraya Yeni Roma adı verilmiştir (Roth, 2019). Sonradan Constantinople adını alan Bizans şehri, Doğu Roma'nın başkenti olmuş ve Yunan ile Roma'nın ortak geleneğinden oluşan Doğu Roma İmparatorluğu doğmuştur (Barrow, 2002).

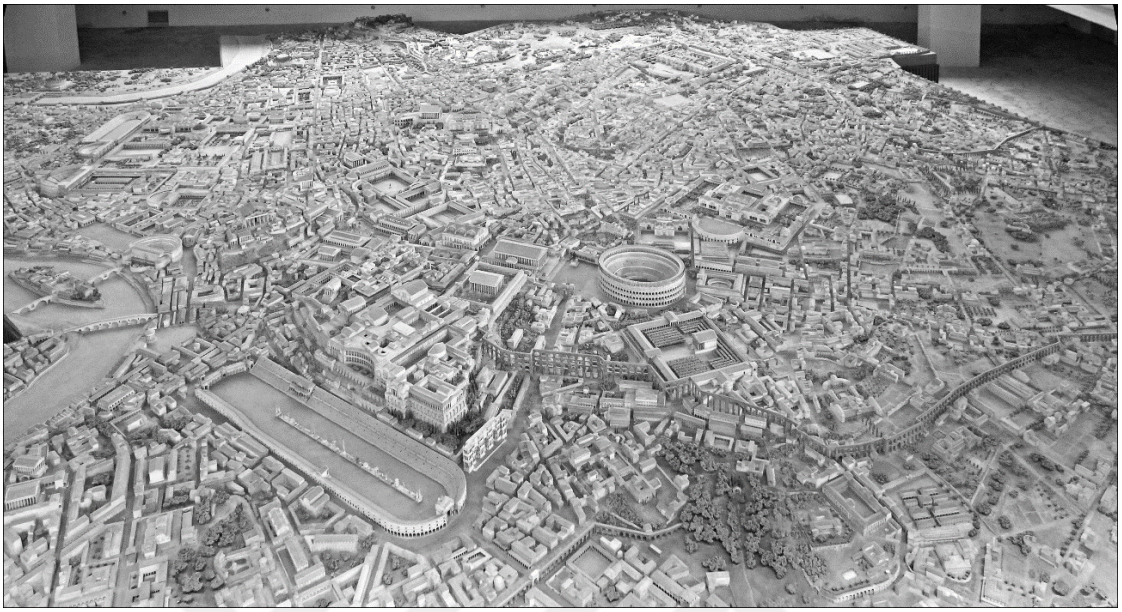

Şekil 2.1 Konstantin dönemini yansıtan Roma kent modeli, (Roma Uygarlığı Müzesi, Dalbéra, 2011)

Romalılar tarih boyunca bir yerleşim yeri veya kent kurarken belirli planlara göre hareket etmişlerdir. Öncelikle belirli teknik aletler ile birbirlerini doksan derece kesen iki geniş ana cadde çizmişlerdir. Burası başlangıç noktası olarak tayin edilmiş ve bu noktadan genişleyerek dikdörtgen parseller oluşturmuşlardır. Bu işlemin devamında, belirli aralıklarda ve belirli genişliklerde caddeler tasarlamışlardır. İnşaat sınırları, yapıların yüksekliği ve ulaşım yoğunluğunun önlenmesi hakkında kanunlar ve kurallar oluşturmuşlardır (Barrow, 2002).

Başlangıçta Romalılar Helenistik Yunan halkından dik açılı planlama tekniğini alarak askeri kamp planlamasında uygulamışlardır. Askeri kamplar, imparatorluk dönemi boyunca Roma kent planlamasının temelini oluşturmuştur. Bir tapınak yerinin belirlenmesinde kullandıkları tekniklere benzer şekilde kamp alanını (*castrum*) ölçmüşler ve ortasına *groma* adı verilen bir alet yardımıyla temel sınır çizgileri çizmişlerdir. Bu noktadan kuzey ve güney doğrultusunda uzanan ana caddeyi *cardo* olarak, doğu ve batı doğrultusundaki caddeyi ise *decumanus* olarak isimlendirmişlerdir. Nitekim birçok Avrupa kentinde rastlandığı gibi, bahsi geçen

askeri ızgara kent planı, Orta Çağ cadde ve sokak kavramı olarak günümüze kadar yaşamaya devam etmiştir (Roth, 2019).

Erken Roma sivil kentlerinde, eski Yunan yerleşim bölgelerinden kalma düzensiz dikdörtgen alanlar yaratan cadde hatları bulunmaktadır. Roma döneminde bu kentler ve merkezleri genişledikçe bloklar daha düzenli bir hal almıştır. Bu tür tarihi kentlerin kültürel merkezi ise forum olarak adlandırılmıştır (Roth, 2019). Antik Yunan'ın Agora'sı ve Antik Roma'nın Forum'u; sosyal hayatın ve ticari hayatın tam merkezi sayılmıştır. Forumların bu sosyal özelliği ile Roma'nın halka açık hamamları, dinamik Roma sosyal hayatının belirgin kentsel mekanları haline gelmiştir.

Stoa adı verilen sütunlu galerilerle çevrili Yunan Agora'sı, erken dönemde kamusal binalarla çevrili düzensiz bir mekanı tanımlamaktadır. Augustus dönemine kadar süregelen bu düzensiz forum, nihai olarak Augustus döneminde daha düzenli ve rasyonel bir alanı kapsamıştır (Şekil 2.2). Dönemin forumları, üç tarafı sütunlu galeriler ile çevrili, köşeli ve simetrik bir alanı kapsamıştır. Dördüncü kenarda yer alan bazilika veya hükümet binası ise forum meydanının üst örtülü bir uzantısı halini almıştır (Wheeler, 2016).

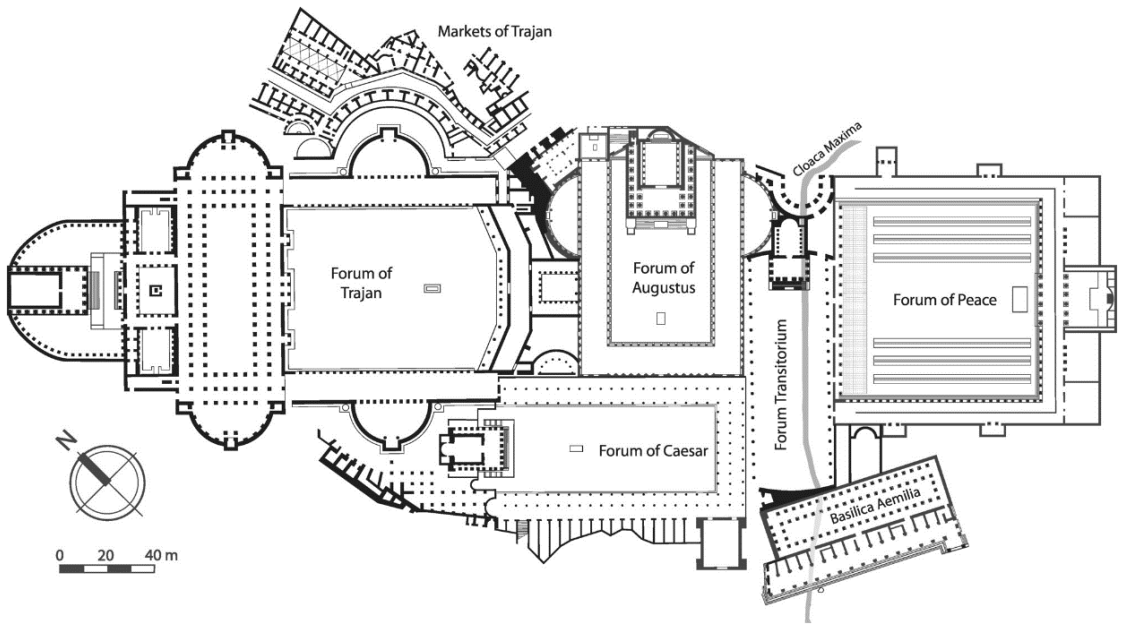

Şekil 2.2 Augustus, Caesar, Peace ve Trajan Forumları'nın plan düzeni ve birbirleriyle olan ilişkileri (Yegül & Favro, 2019)

Bazilikalar Vitruvius'a göre; forumun devamlılık sağladığı, üstü kapalı, genellikle dikdörtgen mekana verilen isimdir. Başlangıçta uzunca bir süre mahkeme olarak kullanılması tercih edilen yapı, tüccarların, kamu insanlarının ve iş adamlarının toplantı mekanı haline gelmiştir. Bazilikanın erken dönemdeki biçimleri ise, agora veya forumdan bağımsız olarak kamu ve iş insanlarının buluştuğu bir portiko biçimi olarak tanımlanabilir (Vitruvius, 2018). Roma tarihinde iki tip bazilika planı karşımıza çıkmaktadır. Wheeler'a göre Bunlardan ilki "Vitruvius Tipi" diğeri ise "Pompei Tipi" olarak nitelendirilmiştir. Vitruvius, bazilika plan tipini; uzun kenarlarında girişi olan, tam karşısında ise yargıç kürsüsünü yer aldığı plan tipi olarak tanımlamıştır. Kısa kenarında girişi ve girişin tam karşısında yargıç kürsüsünün yer aldığı plan tipine ise "Pompei Tipi" bazilika adı verilmiştir (Şekil 2.2). Bazen de bu iki ana tip birleştirilmiş ve sentez bir bazilika plan tipi ortaya çıkarılmıştır. Bu tür bazilikalar ise bir ucunda büyük apsisi ile birlikte uzun salonlardan oluşmaktadır. Bu plan tipinde bazilika; genişletilmiş bir stoa niteliği taşımaktadır ve Yunan etkileri görülmektedir (Şekil 2.3) (Wheeler, 2016).

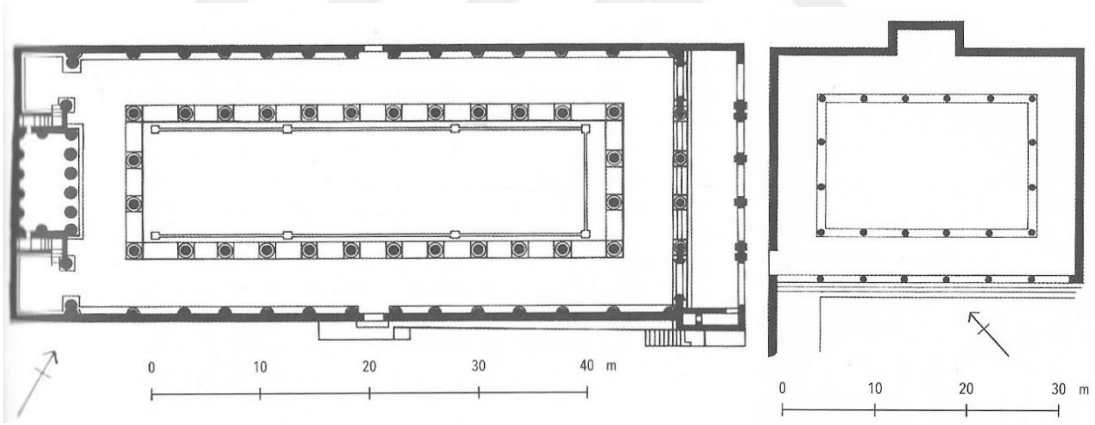

Şekil 2.3 MÖ. 78 yılından önce inşa edilen, Pompei tipi olarak nitelendirilen Pompei Bazilikası (sol) ve MÖ. Ikinci yüzyılda Vitruvius tarafından betimlenen, uzun kenarında girişi bulunan diğer bir bazilika plan (sağ) tipi (Wheeler, 2016)

Yunan kolonileri ile etkileşimlerin bir sonucu olarak Romalılar; Yunan tanrılarının çoğunu kendi dini kültürlerine taşımışlardır. Yunan kültlerini, kendi kültleri ve mitleri olarak kabul etmiş ve benzer ritüeller gerçekleştirmişlerdir. Yunan tanrılarının karakterlerinin çoğunu kendi tanrılarına yüklemişlerdir. Örneğin Zeus'un yerini Jüpiter almıştır. Bu tür tanrıları onurlandırdıkları anıtsal tapınakların imparatorluk dönemi boyunca inşası sürmüştür (Roth, 2019; Wasson, 2013).

Fakat mimaride, özellikle Yunan modeli ile karşılaştırıldığında, Roma tapınaklarında farklılaşan bir çok detaya rastlanmaktadır. Antik Roma'nın tapınak mimarisinin Yunan'dan en belirgin farkı, tapınağın kutsal alana yönlendirilişi ile yerleştirilme biçimi olmuştur. Bu bağlamda Roma'da, yapının foruma bakmayan arka cephesinin önemi artık kalmamıştır. Sonradan Hristiyan kiliselerinde karşımıza çıkan ön avlu, ya da avlu işlevine benzer bir şekilde yapının ön kısmı, bir forum, meydan veya kutsal alanla birleştirilmiştir. Roma tapınaklarının tasarımında hedeflenen bu işlevin amacı, dini törenlerde ve halka hitap edilen günlerde *podium* önünde toplanan halkı tapınağın etkisi altına almaktır. Bir nevi toplanan kalabalığa dini ve siyasi konularda söylev vermektir (Wheeler, 2016).

Örneğin Güney Fransa'nın Nimes kentindeki geç dönem örneklerinden Maison Carree (Şekil 2.4), derin ve geniş ön avluya sahiptir. Bu tapınağın MÖ. 16 yılına tarihlendirilmesi muhtemeldir. Dış cephe; kentin forumunu da çevreleyen, sütunlu galerilerin sınırlandırdığı, yüksek bir platform üzerinde yer alan podyumuyla günümüze kadar tümüyle korunabilmiştir (Mutlu, 2001). Tamamen sade, yalın ve gösterişsiz tarzıyla anıtsal Augustus mimarisinin örneklerinden biri haline gelmiştir (Kretzschmer, 2010; Mutlu, 2001; Wheeler, 2016).

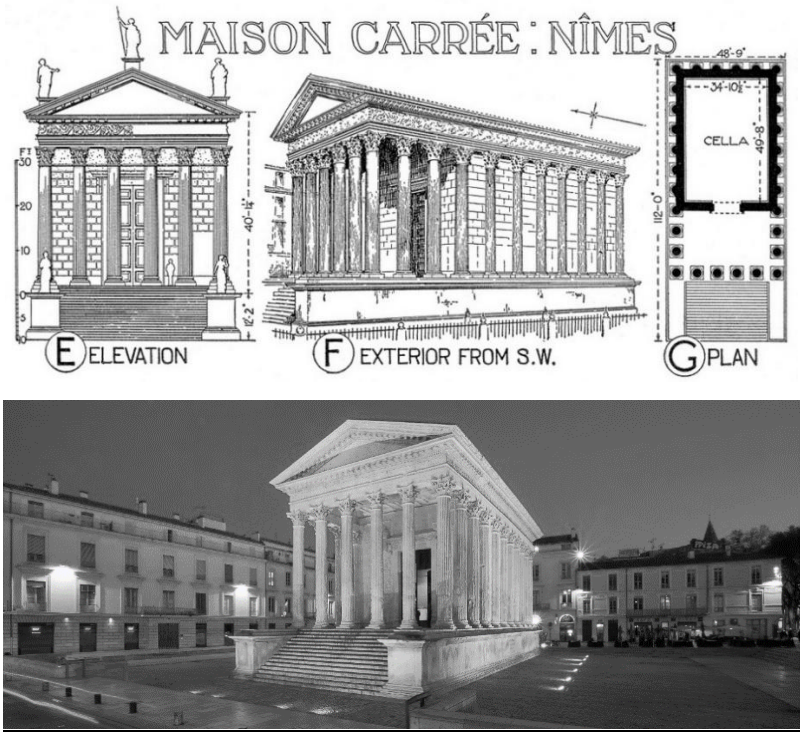

Şekil 2.4 Günümüze kadar korunabilen tapınak; Maison Carrée (B. Fletcher, 1921; Herbert Frank Fotoğraf Arşivinden, 2019)

Wheeler'a göre, tanrıları onurlandırdıkları anıtsal dini yapılar arasında öne çıkan ve mimarlık tarihinde dönüm noktası sayılabilecek türde olan Pantheon[1]; Roma mühendislik teknolojisinin de açıkça görüldüğü bir yapı olmuştur. Pantheon yedi gezegeni temsil eden tanrılara adanmıştır ve duvarlarında bulunan pencere açıklıkları sayesinde içeri ışık alabilmektedir. Kademeli olarak kasetlendirilen masif kubbe yapısı ve merkezindeki açıklık sayesinde, kubbe ile gökyüzü arasında anlamsal bir ilişki kurulmuştur (Wheeler, 2016).

Roma'da tapınakların yanı sıra dini ritüellerin merkezi başlangıçta özel konutlar olmuştur. Genelde tanrılara veya ruhani varlıklara yönelik sunaklar ve ritüeller için konut içi mekanlar tasarlamışlardır (Roth, 2019). Sivil halkın konutlarına veya imparatorların kent içi konutlarına *domus* adı verilmiştir[2] (Hasol, 2017). Kaynaklara göre iki farklı temel antik konut tipi bulunmaktadır. Bunlardan biri Helenistik mimariye özgü olan Yunan *peristyle* tarzı konut, diğeri ise Roma'ya özgü olan *atrium* tarzı konuttur (Şekil 2.5). Roma'nın sınırlarının genişlemesiyle gelişen ve zenginleşen Roma mimarisinin; burada her iki konut tipinin bir arada kullanmasıyla, kendine özgü sentez bir konut mimarisini oluşturduğu da düşünülmektedir (Anderson, 2013; Wallace-Hadrill, 1994).

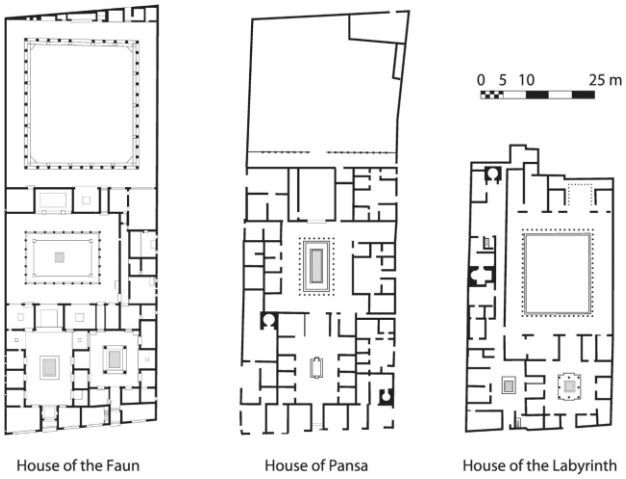

Şekil 2.5 Pompeii kentinde bulunan örnek Pompeii tipi Roma evleri (Yegül & Favro, 2019)

[1] Pantheon kavramı, *pan* (bütün) ve *theos* (tanrı) kavramlarından türeyen bir kelimedir. Antik Yunan ve Roma halkı, tanrılarının bütününe adadıkları büyük tapınaklara genel anlamda pantheon adını vermişlerdir (Hasol, 2017).

[2] Ek olarak çoğu Romalı halk, bahçeli iç avlulara açılan, üç ve dört katlı büyük bloklardan oluşan apartman tarzı evlerde de yaşamıştır. Bu konutlar *insulae* (adalar) olarak nitelendirilmiştir (Roth, 2019).

Bir Roma evinin planı genel olarak burada şöyle özetlenebilir; evin giriş kapısı (*vestibulum*) atriuma açılan bir sirkülasyon alanı (*Fauces*) ile beraber yer almaktadır. Atriumda ise *impluvium* adı verilen dikdörtgen bir zemin havuzu bulunmaktadır. Atriumdan ilerlendiğinde ise her iki tarafta *ala* adı verilen özel yan odalar ve kanatlar konumlandırılmıştır. Atriumu sütunlu avluya (*Peristylium*) bağlayan kısım ise *tablinum* olarak adlandırılmıştır. Sütunlu avlunun ve genel yerleşim planının sonunda ise *Exedra* adı verilen, yükseltili oturma yerleri bulunan, yarım daire veya dikdörtgen şekilde tasarlanabilen konut içi sosyal mekan (Şekil 2.6) bulunmaktadır (Hasol, 2017; Vitruvius, 2018).

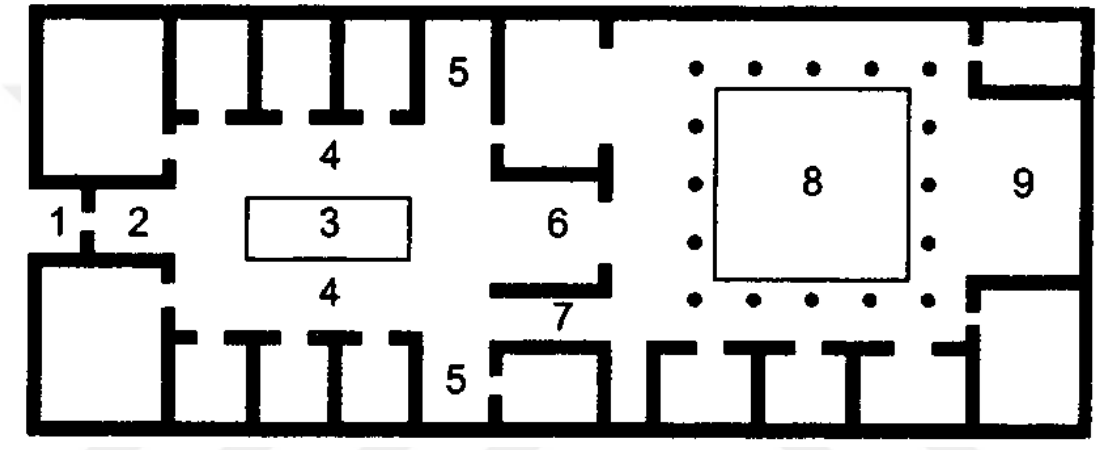

Şekil 2.6 Roma evi şemasının Vestibulum &Fauces (1-2), Atrium ve Impluvium(3-4), Ala(5), Tablinum (6-7), Peristylium ve Exedra (8-9) olarak adlandırılması (Vitruvius, 2018)

Roma evi içe dönük ve bireysel bir yaşam tarzını yansıtsa da, Roma uygarlığı özünde kentsel bir uygulama olmuştur. Kentler sivil ve toplumsal yaşamın, yapı bloklarının ve ticaretin merkezi olarak nitelendirilmiştir. Roma şehri Augustus saltanatı sırasında yaklaşık bir milyon nüfusa sahip olmuştur. Böylesine yoğun bir kentsel yaşayış tarzına sahip olan Roma halkı, çeşitli kamu yapıları geliştirmiş ve inşa etmişlerdir. Bunların boyut olarak en büyükleri kamusal gösterilerin düzenlendiği halka açık mekanlar olarak karşımıza çıkmaktadır (Roth, 2019).

Roma Dönemi kentlerinde; konut ve kamu yapıları, bürolar, çeşitli toplantılar, mahkeme duruşmaları için hizmet veren mekanlar, ticari mekanlar, forum ve bazilikalar, tapınaklar, bazen de kütüphaneler ve son olarak tiyatrolar kapalı kamu yapılarına örnek verilebilir (Barrow, 2002). Kamu sosyal yaşamı ve eğlencesi için tasarlanmış en önemli yapılar *odeum*, tiyatro, amfitiyatro, *stadium* ve sirktir (Sear,

2020). Yoğun kentsel yaşam içerisinde Yunan geleneğinden türetilen ve kamu yapıları dendiğinde akla ilk gelen tiyatrolarda, halk çokça zaman geçirmiştir. Yunan'ın genelde dini yapılara yakın inşa ettiği tiyatro yapılarının aksine, ticaret merkezlerinin yakınına inşa edilen Roma tiyatroları; taş payeler üzerinde yükselmiş ve eğik tonoz yapım tekniğiyle üst kotlara doğru eğimli oturma sıralarına sahip olmuştur (Roth, 2019). En erken tiyatro gösteri örneklerinin, tapınakların önünde veya yakınında gerçekleştirildiği bilinir ve örnekler MÖ. 4. yüzyıla tarihlendirilebilir (Sear, 2020). Yunan tiyatrolarına benzer şekliyle Roma tiyatroları; yarım daire biçimli cavea (oditoryum), orkestra ve sahne binası olmak üzere üç mimari unsurdan oluşmaktadır (Şekil 2.7).

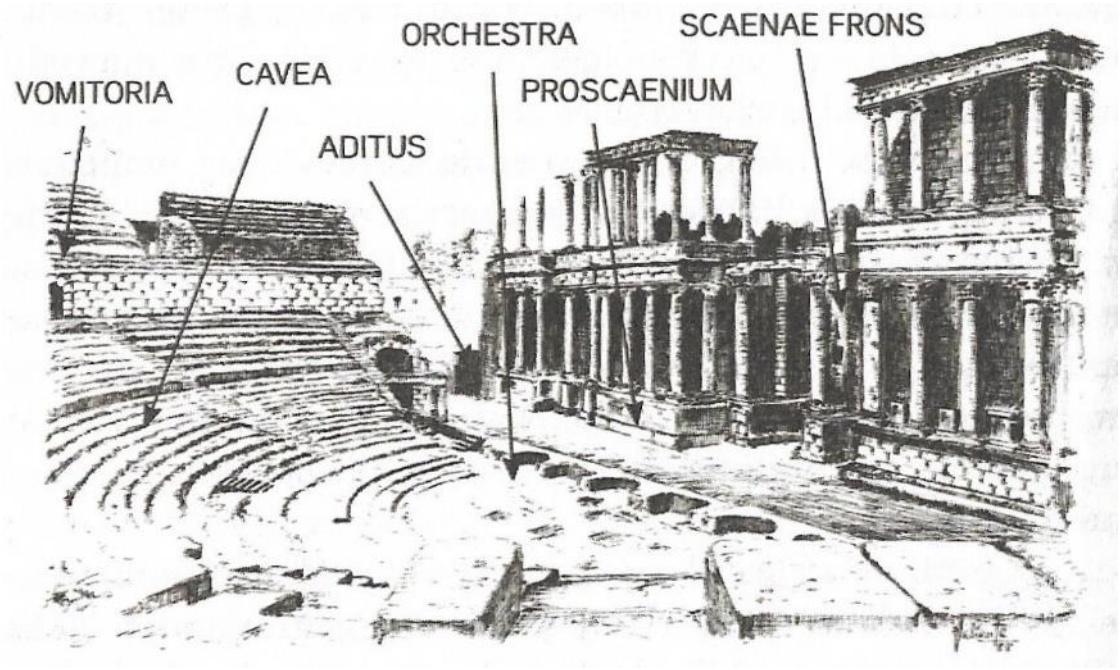

Şekil 2.7 Roma tiyatrosunun mimari unsurları (Vitruvius, 2018)

Roma tiyatrosunu Yunan'dan farklı kılan en önemli unsur, sahne binasının oditoryum yüksekliği ile eşitlenmesi ve seyircileri gölgelemek için üst kottaki tenteler tarafından vurgulanan muhafaza duygusudur. Ayrıca Yunan orkestrası dairesel şekle sahip iken Roma orkestrası yarım daire şeklini almıştır. Sahne binasının cephesi ise iki veya üç katlı sütunlar, nişler ve heykeller ile zengin bir şekilde süslenmiştir (Sear, 2020). Tiyatro tasarımına Romalıların getirdiği temel yenilik; büyük ölçekli gösterilerin ve gladyatör savaşlarının düzenlendiği, genellikle oval şekliyle amfitiyatroyu inşa etmek olmuştur. Bu tasarımı iki adet tiyatro yapısını birbiri ile birleştirerek oluşturmuşlardır. Bugüne ulaşan en eski örnek MS. 80

tarihinde Pompei'de inşa edilen amfitiyatrodur. Tiyatrolar ortalama on bin seyirci kapasitesine sahipken, amfitiyatrolar yirmi bin seyirci kapasitesine sahiptir (Şekil 2.8) (Roth, 2019).

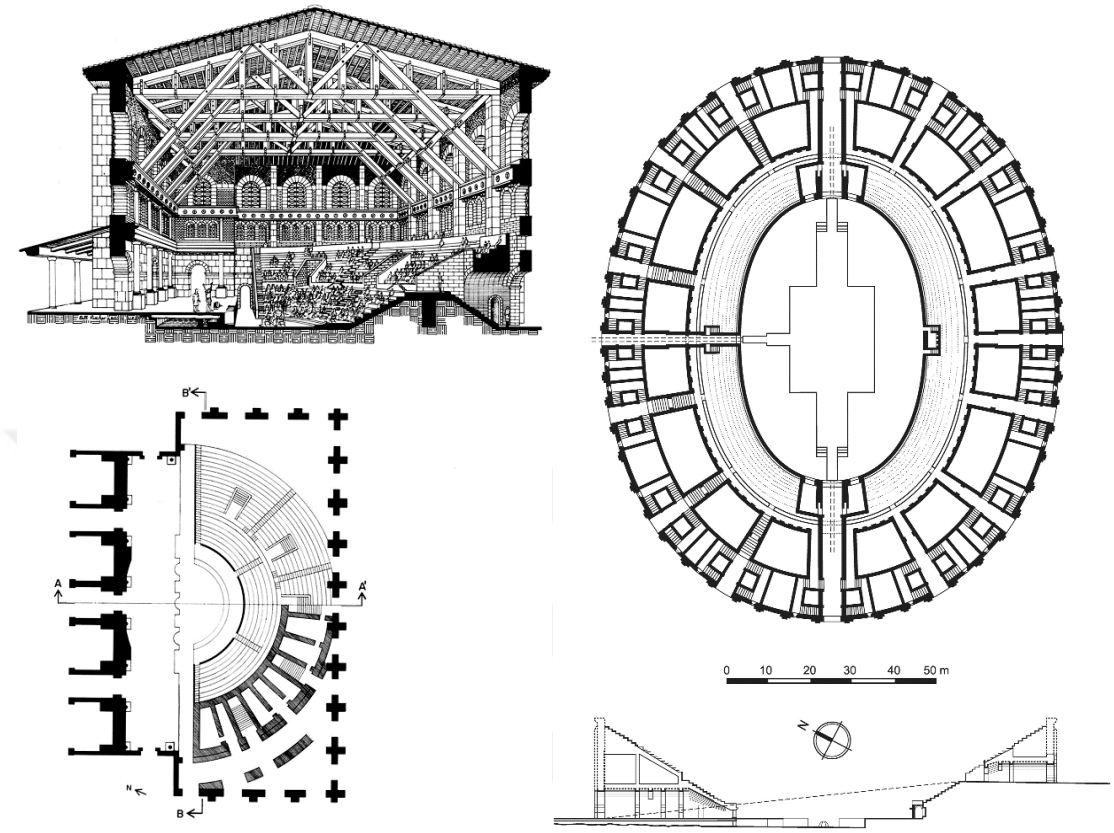

Şekil 2.8 Aosta İtalya'dan bir tiyatro planı ve perspektifi (solda) ile Merida İspanya'dan bir amfitiyatro plan(sağda) ve kesiti (Yegül & Favro, 2019)

Circus'lar ise Roma döneminde sahip oldukları genel biçimini, Yunan öncüllerinden almıştır. Uygun, geniş ve düz bir zeminde kurulan bu yapılardan birkaçı, günümüzde işlek modern caddeler arasında kalmıştır. En iyi durumda kalabilenlerden biri ülkemiz sınırlarında bulunan Perge'de görülebilir. Oturma sıralarının taşınmasını sağlayan , yamaca dayalı taş malzeme ile inşa edilen altyapı tonozları, MS. İkinci yüzyılda inşa edilmiştir. Yapının bir ucu yuvarlatılırken, diğer ucu genelde açık bırakılmış veya köşeli tamamlanmıştır. Yapının ortasında şerit halinde, üzerinde çeşitli anıtların bulunduğu *spina* kısmı yer almaktadır (Şekil 2.9) (Wheeler, 2016).

Bütün bunların ardından, Roma mimarlığında önemli yeri olan diğer bir kamu yapısı ise hamamlardır. Su yapıları özelinde, ayrı bir alt başlıkta incelenecek olan hamamlar; Roma imparatorluğunun her coğrafyasında çokça inşa edilmiştir.

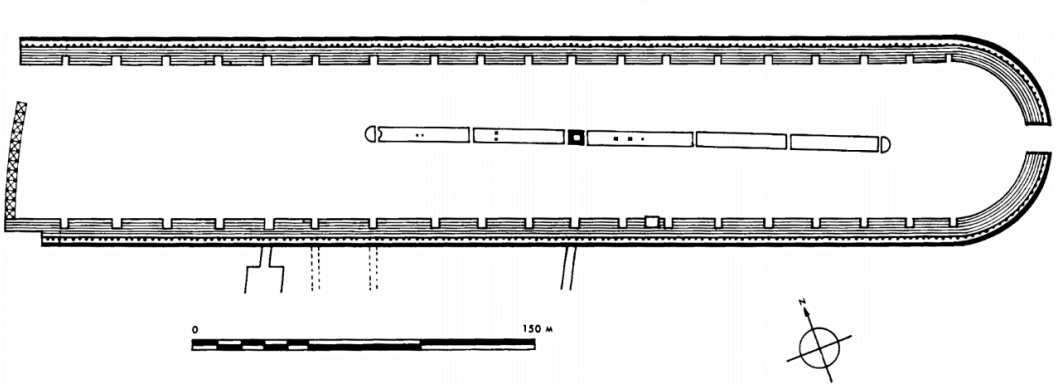

Şekil 2.9 MS. 2. Yüzyılda inşa edilen ve Libya'da bulunan sirk planı (Sear, 2020)

2.2 Roma Mimarlığında Su Yapıları

Su tüm canlı varlıklarda olduğu gibi, insan yaşamı ve varlığı için önemli bir ihtiyaç olmuştur. Yaşamın kaynağı olarak nitelendirilen su, bütün kültür ve inançlarda oldukça önemli bir yere sahiptir. Öyle ki insanlar; tarihte akarsulara, nehirlere veya diğer su kaynaklarına kutsal bir anlam yüklemiştir. Su ayrıca tarım, üretim ve diğer yaşamsal faaliyetleri etkileyerek kendi kültürünü oluşturmuştur. Bu kültür, su ile ilişkilendirilen bütün maddi ve manevi değerler bütününe ve bu değerlerin oluşturmasında kullanılan bilgi, düşünce biçimi ve sanat eserlerinin tümüne yansıyabilmektedir. Bu kapsamda su ile ilişkili önemli mimari eserlerden sayılan hamamlar, kendine özgü bir yapı biçimi oluşturmasına ek olarak, hem sağlık hem de dini açıdan su kültürü kavramının önemli bir bileşeni olmuştur (Yazıcı & Reyhan, 2020).

Tarihsel süreç içerisinde örneklenecek olursa Asurlular için Fırat Nehri ve Hintliler için Ganj Nehri, hem fiziksel hem ruhsal temizliğin odak noktası olarak görülmektedir. Su, Kutsallığın, bereketin, temizliğin, ruhani temizliğin (arınmışlık ve saflık) kültürel bir ifadesi olarak değerlendirilmektedir. Ek olarak Mısır halkının Nil Nehri etrafında biçimlenen bir toplum düzeni ve su kültürü oluşturması, Antik Yunan kültürünün evrenin başlangıç noktasını su olarak nitelendirmesi su kavramı ve ilgili dini faaliyetlerin tarihsel süreçteki önemini örneklemektedir. Tüm dünyada su; bereketlendiren, çoğaltan ve iyileştirici gücü olan bir kavram olarak yerini almış; temizlik ve dini ritüellerde bedensel ve ruhsal olarak arınmayı temsil etmiştir. Bütün bu düşüncelerin doğal bir ürünü olarak kutsal yapılar, kent içerisinde doğal su kaynaklarına yakın biçimde konumlandırılmıştır (Yazıcı & Reyhan, 2020). Öte yandan medeniyetlerin gelişmesi ile birlikte yapay temizlik mekanları inşa edilmiş,

yerleşik hayatla birlikte iklim ve coğrafi özelliklere göre çeşitli hamam yapıları inşa edilmiştir**.** Özellikle Tarih öncesi çağlardan itibaren temizlik ihtiyacına paralel bir biçimde gelişen hamam yapıları, dini açıdan İslam ve anıtsal mimari özellikler açısından Roma kültürleri arasında önemli bir yere sahip olmuştur (Ertuğrul, 2009; Eyice, 1997).

Roma Kentleri için benzer biçimde en temel gerekliliklerden biri, yeterli su kaynağıdır. Romalılara göre bu gibi insan ihtiyacının karşılanması, Romalıların temel endişelerinden biri olmuştur. Roma şehirlerinde halkın temel ihtiyaçlarından olan su; hem içme suyu hem de günlük ihtiyaçlar için kullanılan bir öge olarak çeşitli kaynaklardan yapılara ulaştırılmıştır (Aldrete, 2004). Romalılar, suyun temin edilmesi, içme suyu kullanımı ve çeşitli işleri için nehirlere erişmiş, kuyular açmış, sarnıçlarda su toplamış ve doğal kaynaklardan benzer şekilde faydalanmışlardır. Romalıların hidrolik mimarisi hakkında günümüze ışık tutan yazılı eserler de mevcuttur. Bunlardan ilki ve daha teorik olanı Vitruvius'un De Architectura'sıdır. Diğeri ise dönemin imparatoru Nerva tarafından görevlendirilen, kentte su kontrol görevi yapan Sextus Julius Frontinus'un, "De Aquaeductu Urbis Romae/Roma'nın Su Temini Üzerine" adlı eseridir (Evans, 2018). Eserde Frontinus, kendi döneminde var olan su kemerlerinin tüm teknik detaylarını açıklamaktadır. Bütün bu kaynaklardan Roma'da mimarlık ve su mühendisliğinin ilerlemiş olduğu anlaşılmaktadır. Sonuç olarak Roma'da suyun bir kaynaktan çıkarılarak halka ulaşmasında, suyun temin edildiği ve kullanıldığı su kemeri, su yolları, nymphaeum ve hamam gibi çeşitli mimari yapılar bulunmaktadır (Sear, 2020).

Roma Mimarlığında suyun temini, taşınması ve kullanımı ile ilgili bahsi geçen yapılarda su bir kaynaktan çıkarak genellikle bir terminus'a veya castellum'a (su dağıtım tankı)[3] akan bir specus/kapalı su kanalı vasıtasıyla taşınmıştır. Dağıtım noktasına geldiğinde su, bir dağıtım musluğu ve çeşitli türden borular yardımıyla şehre dağıtılmak üzere bölünmüştür. Su hattı boyunca yabancı maddeleri ve tortuları gidermek için yer yer piscinae'ler/çökeltme tankları yerleştirilmiştir. Rota üzerindeki gerekli noktalarda ise ilave su sağlamak için hattın kapasitesini arttırmaya yarayan ramus/yardımcı hatlar eklenmiştir. Kısaca su; kaynağından,

[3] Bu tür depolama tankları castella olarak isimlendirilmiştir. Castella'ya ulaşan su buradan nymphaeumlara (çeşme), hamamlara, ve havuzlara ulaşmak üzere ayrışmıştır (Aldrete, 2004).

nymphaeum'a veya hamama ulaşana kadar, su yolları, havuzlar, basınç tankları ve su kemerlerinden/aquaductlerden geçmektedir (Evans, 2018).

Roma su temin sistemi, modern su sistemlerinden farklı olarak sürekli akış halinde olmuştur. İnsan kullanımı olsun veya olmasın kanallardan sürekli su akışı sağlanmıştır. Su kemerlerindeki suyun sürekli akışı; hem suyun kaynağına dönmesini engelleyecek kadar akış yönünde eğimli, hem de suyun hedefe doğru hızlı akmasını sağlayacak kadar hesaplı bir tasarım olmuştur. Su kemerleri her zaman düz bir ovayı geçmek için kullanılmamış, bazı yerlerde hem düz bir arazi hem de nehirlerin bir arada geçilmesi gereken durumlarda köprülerle birlikte kullanılmışlardır. (Şekil 2.10) Buna günümüze ulaşan bir örnek olarak Fransa'daki Pont du Gard su kemeri örneği verilebilir. Su kemerlerindeki rota boyunca stratejik noktalarda su, büyük tanklarda ve rezervuarlarda biriktirilmiştir. Bu durumda su akışı durmuş, tortu veya kalıntıların ayrışması sağlanmıştır (Aldrete, 2004).

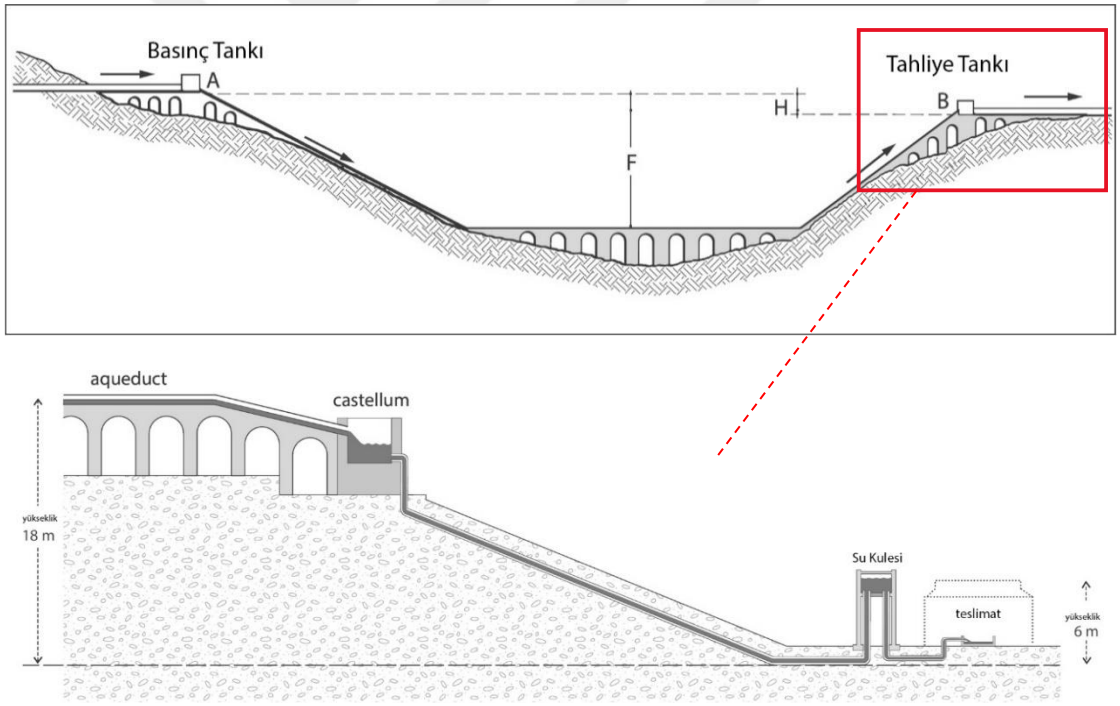

Şekil 2.10 Lyon France Beaunant Aqueduct su sifon sisteminin Rui Xiong tarafından oluşturulan diyagramı (Yegül & Favro, 2019)

Bu tür bir döngünün sonunda ise istenmeyen suların giderilmesi amacıyla altyapı düzenlemeleri yapılmıştır. Öyle ki MS. 4. Yüzyıl başlarında Roma'da su; bir milyon metreküp tatlı su kapasitesine sahip olarak, bir düzineden fazla su kemeri tarafından temin edilmiştir. Bu kaynak, 1500 adet halka açık nymphaeumlara,

havuzlara ardından 900 küsür umumi ve özel hamamlara dağıtılmıştır (Aldrete, 2004). Frontinus'a göre Roma'daki su dağıtım planları MS. Birinci yüzyılda geliştirilmiş ve bir takım değişikliklere uğramıştır. Öncesinde kullanılan sistemleri, Pompei ve Nimes'de hayatta kalan su kemeri ve castella kalıntı örnekleri ile okumak mümkün olmuştur. Borular yine bu sistemde caddeler boyunca ilerlemiş ve mahallelere su taşımıştır. Neticede bu hatlar yardımıyla hem kamu havzalarına hem de özel evlere su ulaşmıştır (Evans, 2018). Genellikle su kemeri ile şehre getirilen suyun üçte biri sulama ve tarıma, üçte biri halka açık çeşmelere, halk hamamlarına ve havuzlara, kalan miktar ise imparatorluk tarafından imparatorluk hamamlarına tahsis edilmiştir. Ayrıca su Roma devleti tarafından vatandaşlara ücretsiz sağlanmıştır (Aldrete, 2004). Su döngüsü için su yolları inşa edilirken, nehirler ve akarsular Romalılar tarafından zorlu engeller olarak görülmüştür. Bu tür sorunları da köprüler inşa ederek gidermişlerdir (Şekil 2.11). Tiber Nehri üzerinde ilk köprü, MÖ. 7. yüzyılda tahta kazıklar üzerine inşa edilmiştir. İlk taş köprüler ise MÖ. 3. Yüzyılda kemerlerin yaygın olarak kullanıldığı dönemde inşa edilmeye başlanmıştır (Sear, 2020).

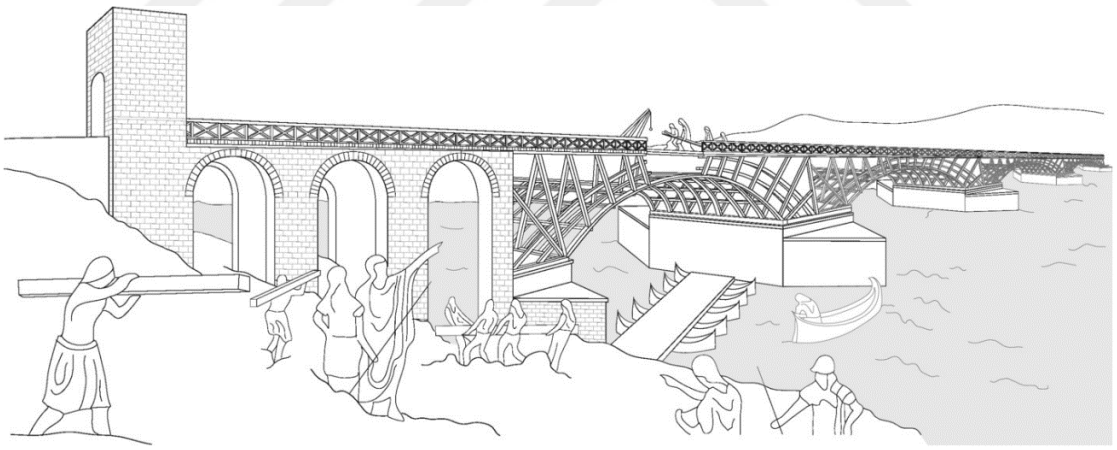

Şekil 2.11 Alex Maymind'ın Trajan Sütunu'ndaki temsilinden esinlenerek Tuna nehri üzerindeki Apollodorus Köprüsü'nün görselleştirilmesi (Yegül & Favro, 2019)

Sear'a göre köprüler ve su kemerleri, Romalıların en etkileyici mimari çözümleri arasında yer almaktadır. Bir su kemeri mimarisinde zor olan kısımlar; kemer ayakları üzerine yükselen su kanalları inşa etmek ve su kaynağından hedefine sabit bir akış elde etmek için gereken eğimi sağlamak olmuştur. Fransa'daki Nimes kenti için su, şehrin 50 km. dışından getirilmiştir. Tüm bu uzunluk boyunca, eğim 1/3000

olarak oranlanmıştır. Yani bu durumda suyun düşeyde aldığı yol 17 metreden daha azdır. Öte yandan bu kanalın nehri geçtiği yerde ise 275 metre uzunluğundaki Pont Du Gard köprüsü inşa edilmiştir (Şekil 2.12) (Sear, 2020).

Şekil 2.12 Pont du Gard su kemeri (Deakin, 1930)

Nihayetinde borularla taşınan su kente ulaştığında, şehrin yüksek noktasına inşa edilen su tankına/castelluma aktarılmıştır. Devamında düzenli aralıklarla yerleştirilen su tankları konutların bulunduğu mahalleleri, sirkleri, halk hamamlarını ve kamu çeşmelerini beslemiştir (Sear, 2020). Fakat Romalıların az bir kısmı evde akan suya sahip olmuştur. Bunun yerine hemen hemen her sokağın kesişme noktasında nymphaeumlar[4] inşa etmişlerdir. Nymphaeumlar, İnsanların günlük yaşantısında toplandıkları, mahalle sosyal etkileşiminin kentsel odak noktası olduğu yapılar haline gelmiştir (Aldrete, 2004). Toplanma, sosyalleşme, eğlence merkezleri gibi günlük aktivitelerin yer aldığı kentsel mekanlar, kentin odak noktalarını oluşturan kamusal alanlar olarak düşünülmektedir. Sosyal aktivitelerin gerçekleştirildiği bu mekanlar, doğal su kaynakları, nehirler veya yapay olarak inşa edilen hamam, çeşme/nymphaeum gibi su yapıları kentsel yaşamdaki odak noktası olarak önemli bir konuma sahip olmuştur. Nymphaeum yapıları kentlilerin çeşitli ihtiyaçlarını ortak bir kullanıma sahip bir şekilde karşılarken aynı zamanda sahip olduğu şekli, işlevi ve anıtsal dekoratif ögeleri ile dönemin mimari özelliklerini yansıtan, kentin dokusunu etkileyen ve estetik katkılarda bulunan önemli bir su

[4] Nymphaeum Latince kelime anlamıyla su perilerine adanmış türbe olarak, nympha ise doğada yarı ilahi bir kadın ruhu, ormanlardaki su perisi olarak nitelendirilmiştir (Glare, 1968).

yapısı olarak nitelendirilmektedir (Yazıcı & Reyhan, 2020). Klasik ve Helenistik dönemlerden bilindiği şekliyle, su ile ilgili dini kültlerin kutsal yapısı olmuş ve zaman içerisinde değişerek mimari devamlılığını sürdürmüştür. Nympheumlar; antik su dini ögeleri ile şehirdeki mevcut su kaynağı arasındaki mitolojik bağlantıyı somutlaştıran, kutsal yapılar olarak nitelendirilmiştir (Segal, 1997). Fakat bu dini bağlantı Roma döneminde kısmen ortadan kalkmış, Romalılar halka açık ana caddelere veya kentin spesifik noktalarına çeşme yapıları inşa etmeye başlamıştır. Yani Romalılar çeşme yapıları için kutsal bir alanla sınırlı kalmamış, estetik ve kentsel düşüncelerin öne çıktığı mekanlarda da nymphaeumlar inşa etmişlerdir (Şekil 2.13) (Segal, 1997). MacDonald ve Coulton'a göre Nymphaeumlar kent içerisinde su kaynağı için sadece bir ihtiyaç değil; aynı zamanda görsel ve estetik mimari unsurlar olarak nitelendirilmektedir (Coulton, 1987; MacDonald, 1986).

Şekil 2.13 Jerash Ürdün'de Anıtsal Roma Nymphaeum yapısı (Yegül & Favro, 2019)

Roma şehir planlamasında suyla ilgili diğer bir gereksinim ise, istenmeyen sudan kurtulmak için planlanan kanalizasyon mekanizmalarıdır. Su giderleri, pis su, yağmur suları ve kanalizasyon için; drenaj sistemi ve kanalizasyon birleştirilmiştir. Roma kentinin en eski drenajı, Cloaca Maxima olarak adlandırılmıştır. Bu kanal bir çok imparator tarafından onarılmış ve düzenlenmiştir. Fazla su Forum Romanum'dan geçerek bu kanal sayesinde şehirden uzaklaştırılmıştır (Aldrete, 2004).

2.3 Roma Hamamları

Bazilika, tapınak, amfitiyatro veya tiyatro gibi Roma kamusal yapılarına, kalıntılarına, hatta benzer modern yapılara günümüz dünyasında rastlamak mümkündür. Roma dönemine ait; yalnızca kişisel temizliğin değil aynı zaman da kültürel, toplumsal ve sportif faaliyetlerin tek bir kamusal yapı altında toplandığı thermae ya da hamamların tarihsel süreç içerisinde kendine has özellikleri olan bir yapı grubu olduğu söylenebilir (Thorpe, 2002).

Çoğu zaman Roma halk hamamlarında; sosyal, teknik, mimari, tipolojik özellikleri bir arada görülmektedir. Roma hamamları, tarihsel süreç içerisinde Helenleşmeye, Romalılaşmaya, bu dönemlerdeki kentleşmeye ve roma günlük yaşamına tanıklık eden nadir yapılardan olmuştur (Nielsen, 1993). Roma hamamları temelde Helenistik ve Roma kültürlerinden günümüze ulaşan çok yönlü bir kültür ürünü olmuştur. Sadece fiziksel yıkanma ve fiziksel sağlık için inşa edilmeyen, aynı zamanda manevi arınmanın, sosyalleşmenin ve kültürel faaliyetlerin yerine getirildiği hamamlar; I. Yüzyıldan itibaren hızlı bir gelişim göstermiş ve MS. II. Yüzyıl itibariyle en ideal formuna hem işlevsel hem de biçimsel açıdan ulaşmıştır (Yegül,2006). Hamamların günümüze ulaşan arkeolojik kalıntıları bu görüşü desteklemektedir. Büyük kentlerden, kasabalardan, ve köylerden dini-kutsal alanlara ve hatta sınır kalelerine kadar hemen her tür Roma yerleşiminde hamamların varlığı görülmektedir (Fagan, 2002).

Roma hamamlarında sadece yıkanma mekanları değil aynı zamanda insanların birbiri ile iletişim kurabileceği çok amaçlı salonlar, giyinme-soyunma mekanları, spor faaliyetlerinin gerçekleştiği açık veya kapalı mekanlar, soyunma odaları, hamamın büyüklüğüne göre kütüphaneler, theatron/seyir terasları, hamama özgü tasarlanmış bahçeler ve peyzaj düzenlemeleri, buhar banyoları, masaj odaları gibi bir çok farklı mekan yer almaktadır (Nielsen, 1993). Büyük imparatorluk hamamlarında heykellerle dolu mekanlar, kült salonları ve bazilikal salonlar/basilica thermarum da yer almıştır (Roth, 2019). Bu durum Roma devletinin hamamlara verdiği önemi ve bu doğrultuda kentin gelişimine verdikleri önemi örneklemektedir.

Roma hamamlarının kültürel bir kuruluş olarak önemi ise, bir çok coğrafyada bulunan çok sayıda hamamın çeşitliliğinden anlaşılabilmektedir. Öyle ki, MÖ. I.

Yüzyılın sonlarına kadar Roma kentinde yaklaşık iki yüz küçük hamam inşa edilmiştir. Bu sayı MS. 4. Yüzyıla gelindiğinde on bir tanesi büyük thermae olmak üzere toplam 856 hamam yapısına ulaşmıştır. Aynı dönemde Constantinopolis/İstanbul'da bu rakam sekizi büyük imparatorluk hamamı/ thermae olmak üzere 153 hamama ulaşmıştır (Yegül, 2011). Erken gelişimlerine bakıldığında İtalyadaki hamamların Helenistik öncülerinden türediği düşünülmektedir. Romalılaşma süreciyle birlikte hamamlar, kentlerde inşa edilen ilk yapılardan olmuştur. Öncelikle italya yarımadasında ardından diğer vilayetlerde Romalılaşmasının yayılmasına paralel olarak, hamamların yaygınlaşması ve çeşitlenmesi de aynı ölçüde artmıştır. Hamamlarda görülen işlevlerin bolluğu ve zenginliği bir Roma kentinin gelişmişlik düzeyini gösterecek kadar önemsenmiştir. Popülarite ve prestije önem verilen Roma kentlerinde aynı düşünceyle inşa edilen hamamların giderleri kentin üst sınıf halkının destekleriyle karşılansa da Roma'nın gelişmesiyle birlikte devlet tarafından karşılanmaya başlanmıştır (Nielsen, 1993).

2.3.1 Roma'da Hamam Kültürü ve Kökenleri

Başta Romalılar olmak üzere antik dönemde yıkanma, temizlikle ilgili ihtiyaçların çok ötesinde bir anlam taşımaktadır. Roma Döneminde yıkanma kişisel yenilenmeye bağlı, kökleri ve tarihi olan hem kültürel hem de sosyal bir alışkanlıktır. Uygun sıcaklığın, kişisel temizliğin, temiz suyun, sağlık işlevlerinin, parlayan mermer dekorasyonların ve buhar odası gibi kendine özgü atmosferi bulunan mekanların oldukça rahat ve keyifli sosyal alanlar olarak görüldüğü hamamlar, Romalılar için uygarlıklarının ve günlük yaşantılarının öne çıkan birer parçası olmuştur (Yegül, 2006). Roma hamamlarının kültürel ve mimari tarihi, MÖ. I. Yüzyıl başlangıcından itibaren Roma fetih hareketleri ve Roma'nın yayılmacı politikası ile gelişim göstermektedir. Fakat hamamların MÖ. II. yy öncesindeki erken gelişimi ve kökenleri; İtalya, Akdeniz ve Avrupa eyaletlerinin ortak izlerinin görüldüğü sentez bir düşünceye dayandırılmaktadır (Fagan, 2001). Balnealar ile başlayan gelişim MS. 2. Yüzyıldan itibaren büyük imparatorluk hamamları/thermaeler ile zirveye ulaşmıştır. Bu süreçte küçük ve büyük ölçüde hamamlar, Roma İmparatorluk Dönemi boyunca bir çok farklı coğrafyada inşa edilmiştir (Yegül,2006).

Roma hamamlarının terminolojisi kültüre ve kökenlere bağlı olarak oldukça geniştir. Özellikle mimarlık tarihi terminolojisinde *thermae* ve *balnea* terimlerinin

farklılıklarının açıklanması veya anlaşılması önemlidir. Terminoloji içerisinde thermae ve balnea kelimelerinin ayrımı genellikle kronolojik, fiziksel ve kamusal özelliklere göre yapılmaktadır. Roma hamamının gelişimindeki temel özellikler ilk olarak balnealeri işaret etmektedir. Balnealar mimarlık tarihi terminolojisinde bir çok araştırmacı tarafından "özel hamamlar", "küçük kent hamamları" veya "konut hamamları" olarak tanımlanmaktadır. Thermae, balneum, balneae, balineae gibi kavramlar mekanların çoğul veya tekil oluşuna göre değişerek "hamam" anlamına gelmektedir (Fagan, 2002; Nielsen, 1993).

Özel konutlardaki hamamların/balnealeların sadeliği erken dönem Roma'da belirli bir süre geçerli olmuş, MÖ. 2. Yüzyıldan sonra kamusal bir eleman olarak tasarım, plan organizasyonu, yapım teknolojisi ve süsleme açısından MS. 2. yüzyıla kadar gelişim ve değişim göstermiştir (Thorpe, 2002). Arkeolojik ve yazılı kaynaklarda belirtilen "balnea" ile "thermae" hamam türlerinin en büyük iki farkı, bu değişim sürecindeki kişisel mülkiyet durumu ve boyutları olmuştur. Balnealar thermae yapılarına göre daha küçük yapılar olarak inşa edilmiş, kent içerisindeki yoğun yerleşme alanlarında ve farklı işlevli yapılarla ortak biçimde düzenlenmiştir (Yegül, 2006).

Sonuç olarak Roma hamamlarının temelde Grek kültüründen aktarılan *balnea* ve yerel tedavi merkezleri gibi bir çok farklı yapı öncülerinden gelişmiş olduğu, hypokaust ısıtma sisteminin de dahil edilmesiyle *thermae* olarak adlandırıldığı bilinmektedir. Roma döneminde inşa edilen konutlarda küçük veya büyük ölçekte konut hamamlarına/*balnea*lara da rastlamak mümkündür. Modern araştırmacılar tarafından "private (özel)" olarak adlandırılan Roma hamamlarının daha küçük biçimi balnealar, *domus*larda ve *insulae*larda inşa edilen ve bir tür kişiye özgü hamam işlevi gören mekanlar olarak da tanımlanmaktadır. (Roth, 2019). Roma hamamlarının yerel ve İtalya dışındaki öncülerine, bir takım su ve ısıtma teknolojilerinin eklenmesiyle gelişmiş Roma imparatorluk hamamı yani "thermae" denilen kavramın ortaya çıktığı düşünülmektedir.

Thermaeler ise Balnealardan farklı olarak özel mülk olarak değil, Roma İmparatorluğu'nun denetimi altında kamusal hedeflerle işletilmiştir (Şekil 2.14). Thermae olarak nitelendirilen ve çok sayıda insanın kullanımına sunulan yapıların imparatorluk hamamı olarak anıldığı ve M.S. 1. Yüzyılın sonlarından itibaren tüm

imparatorluğa yayıldığı düşünülmektedir. Thermaeler Roma kentlerinde çok geniş parseller içerisinde belirgin bir biçimde peyzaj düzenlemelerinin ortasında yer almıştır (Yegül, 2006). Latince "*Thermae*" kavramı Grek kökenleri tarafından "*thermon loutron*" yani "ılık banyo" olarak isimlendirilmiştir (Mert, 2009; Nielsen, 1993).

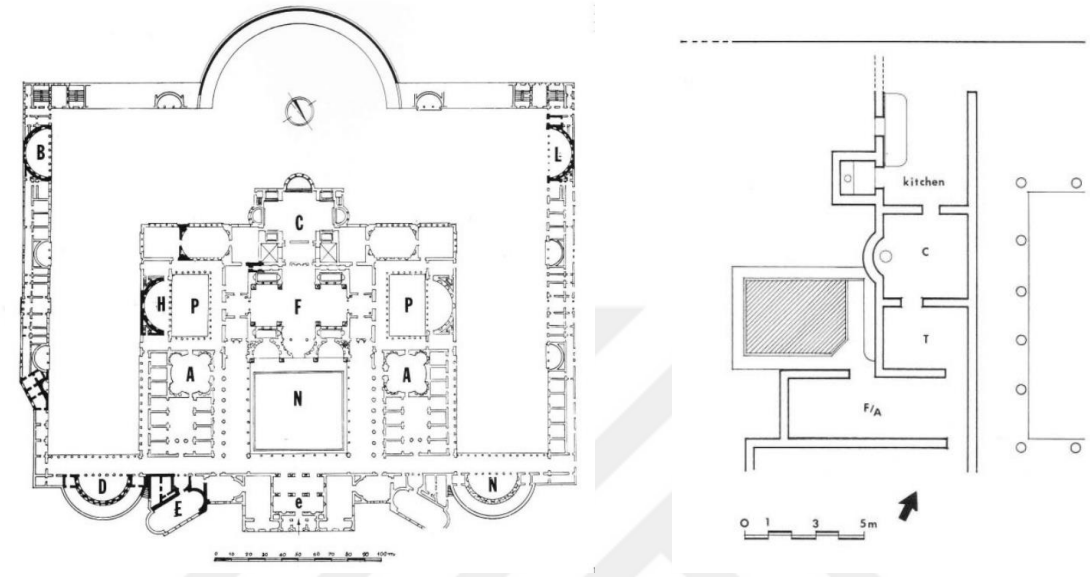

Şekil 2.14 Thermae Taraianus/Terme di Traiano (solda), Gümüş Düğün Evi'nin Balnea'sı (sağda) (Yegül, 2006)

Roma hamamlarının kökenlerinden bir diğeri olarak görülen Yunan hamamları (Şekil 2.15) ise, elle doldurup boşaltılan ve sıra sıra banyo mekanlarından oluşan oldukça basit bir tasarıma sahiptir. Yunan hamamlarında suyun kaynağı derin bir kuyudan gelmekte ve su çarkları ile yükseltilmektedir. Bu tür bir teknolojiye temel Roma hamam mekanlarının ve daha gelişmiş hypocaust ısıtma sisteminin eklenmesiyle Roma hamamlarının temeli oluşturulmuştur (Brödner, 1983; Sear, 2020). Yunan hamamlarına örnek verilecek olursa Sicilya'daki Yunan koloni kenti olan Gela'da bulunan hamam, MÖ. 310-280 yılları arasına tarihlenmektedir. Bu küçük halk hamamının rotundasında Roma hamamlarına göre daha ilkel bir planlama görülse de; tabandan ısıtma sistemi olan hypocaust benzeri bir teknolojiye sahip olduğu görülmektedir. Rotunda, döşeme altındaki kanallar aracılığı ile bir çok fırına/praefurniuma bağlanmıştır. Hamamın diğer yıkanma mekanlarında ise küvet benzeri yapılar bulunmaktadır. Gela hamamı İtalya'da bulunan en erken kamusal Yunan hamamı olarak günümüze ulaşan nadir yapılardandır (Yegül, 2011). Roma hamamlarının belirli açıdan benzerlikleri ve kökeni Yunan gymnasiumlarına da

dayandırılmaktadır. Sportif faaliyetlerin gerçekleştiği gymnasiumlarda temel işlev beden sağlığı olmuştur. Bu yapılarda gerçekleştirilen fiziksel aktivitelerin yanı sıra soğuk su havuzları, yıkanma salonları da yer almıştır (Nielsen, 1993).

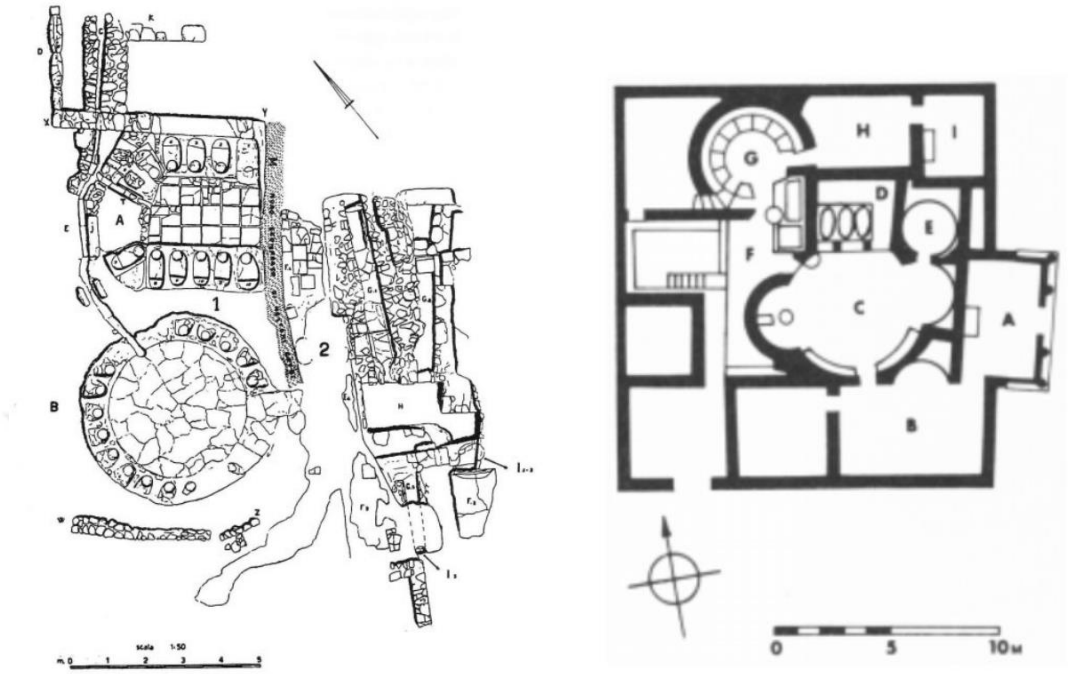

Şekil 2.15 Gela/Sicilya'daki Yunan hamamı (solda); (Yegül,2006); Gortys Yunan hamamı (sağda)(DeLaine, 1989)

Hamam ve palaestra ortak kültürünün ve gelişiminin Yunan gymnasiumlarına dayanabileceği akla gelmektedir (Şekil 2.16). Roma'da Teknolojinin gelişmesi ve hypocaust sisteminin icadıyla; hamamların ve yıkanma mekanlarının inşa edildiği alanlar Yunan hamamlarında ve gymnasiumlarında daha fazla gelişmiştir. Bu gelişim içinde, tek odalı mekandan oluşan gymnasiumun balnealarına yıkanmanın haricinde farklı işlevlere sahip mekanlar tarihsel süreçte eklenmiştir. Hamam yapılarının ısıtılan ana blokları ile birlikte inşa edilen, etrafı sütunlarla çevrili açık avlu, yani hamam-palaestra/gymnasium birlikteliği nihai süreçte son şeklini almıştır (Ertuğrul, 2009).

Vitruvius'a göre palaestralarda sütunlu avluya ek olarak, Yunanlılar tarafından loutron olarak adlandırılan "frigida lavatio", sporcular (Şekil 2.17) için yağlanma mekanı, serinleme mekanı "frigidarium" ve buhar odasına "propnigeum" ulaşan bir sirkülasyon düzenlenmelidir. Ayrıca; frigidariumdan daha içerde kubbeli bir terleme odası "concamerata sudatio" yer almalıdır. Bu odanın köşelerinde ise

kubbeli kuru buhar odası “laconicum”, ve laconicumun hizasında sporcular için sıcak su hamamı “calda lavatio” yer almalıdır. Vitruvius’a göre palaestranın içinde yer alan sütunlu avlular ve diğer işlevsel mekanlar yukarıda anlatıldığı gibi düzenlenmektedir (Vitruvius, 2018).

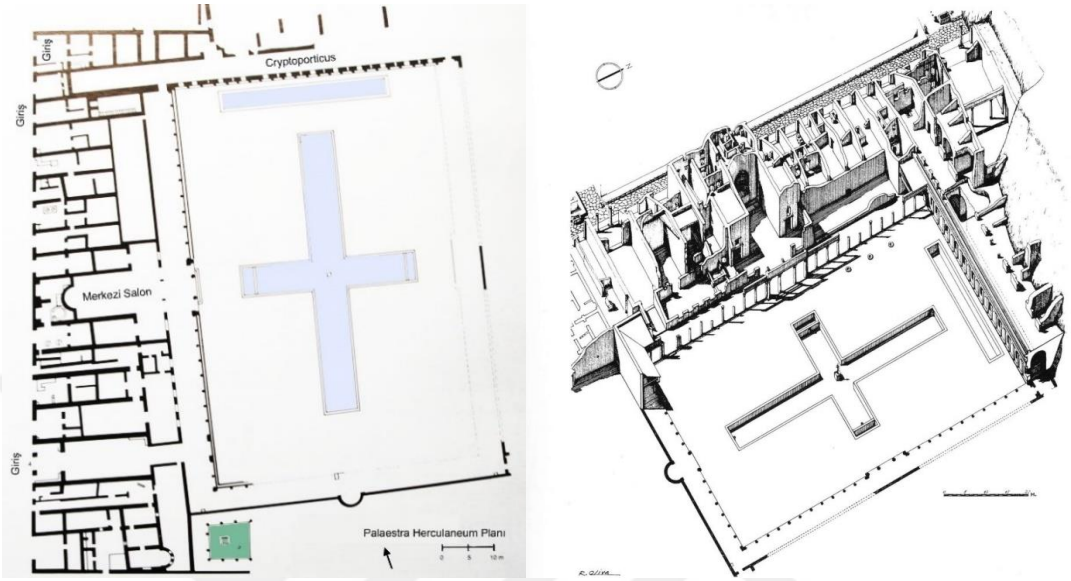

Şekil 2.16 Herculaneum Palaestrası’nın planı (solda , yazar tarafından düzenlenmiştir)(Jashemski, 2021) ; palaestranın aksonometrik perspektifi (sağda)(Yegül,2006)

Yunan hamamlarından farklı olarak Roma hamam planlamasının temeli, ısıtılan yıkanma mekanlarının sıralı bir biçimde birbiri ardına eklenmesi, yıkanma salonlarının işlevsel olarak daha çok vurgulanması ve bu mekanlarda yer alan doğal veya yapay ısıtmaya sahip havuzlarda gerçekleşen yıkanma kültürüne dayanmaktadır. Bu hamam sisteminin sağlıklı bir biçimde işleyebilmesi için daha önce de sıkça bahsedilen, hypocaust adı verilen Roma’ya özgü yerden ısıtma tekniğinin etkili olduğu bir sistem öne çıkmaktadır. Hypocaust sisteminin ilk ortaya çıkışı bir çok araştırmacı tarafından Roma hamamının ortaya çıkışı olarak düşünülse de bu durum bazı araştırmacılar tarafından tartışmalı ve kesin olmayan bir bakış açısı olarak yorumlanmaktadır. Alttan ısıtma sistemi olarak adlandırılsa da Hypocaust sisteminde sıcak hava tubuli adı verilen borularla üst kotlara kadar taşınabilmektedir. Hamam kültürünün ve mimarisinin gelişmesinde ve olgunlaşmasında hypocaust ve diğer yapı teknolojilerinin önemi vurgulanmaktadır (Fagan, 2001; Yegül, 2011).

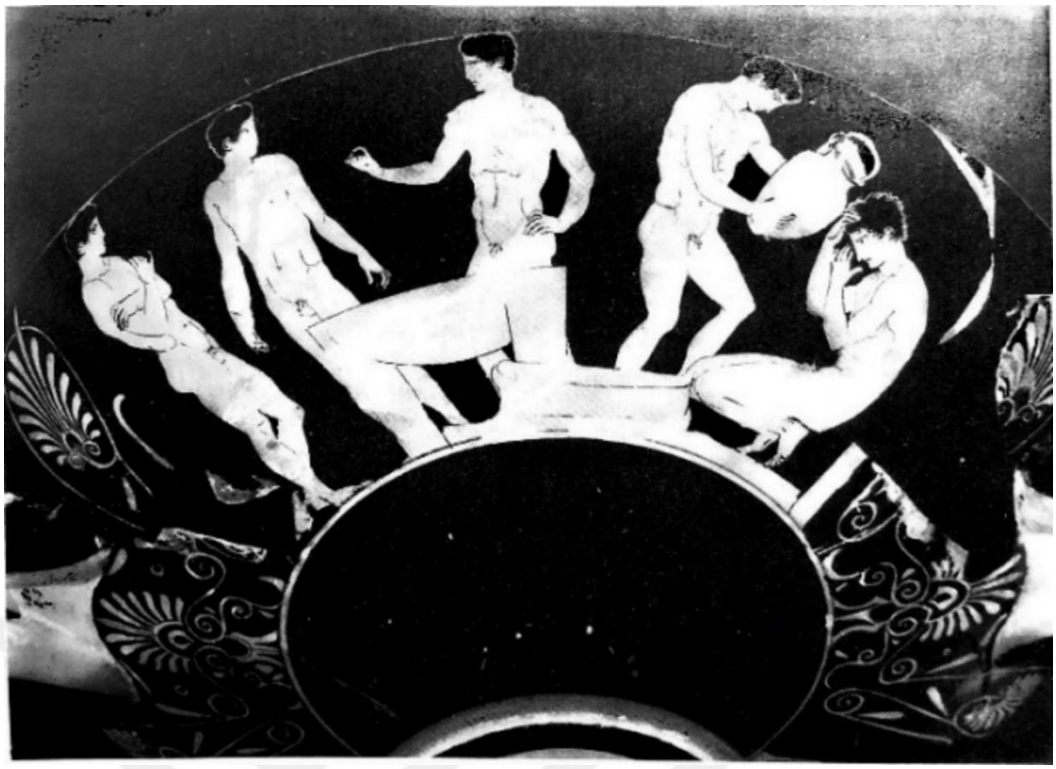

Şekil 2.17 Palaestrada yıkanan sporcuları gösteren vazo süslemesi (Yegül,2011)

Uzun zamandır birçok bilimsel çalışmalarda belirli kabuller gören Roma hamamlarının kökenleri İtalya ile sınırlı tutulmakta ve tamamen Roma teknolojisine ait olduğu düşünülmektedir. Ancak Yegül'e göre Roma hamamlarında rastlanan hypocaust sistemi ve keşfi[5] ile Roma'nın üstünlüğü savunulmakta; terleme hamamlarının (Roma'da *laconicum*) ve döşeme ısıtma sisteminin Roma buluşu olduğuna dair genel bir görüşün varlığından bahsedilmektedir. Yegül bu konuda Yunan hamamlarının hatta diğer medeniyetlerin varlığının ve etkilerinin de göz önünde bulundurulması gerektiğini aktarmaktadır. Roma'da bilinen en erken hypocaust uygulamasının Pompei'deki Stabian hamamlarında olduğu belirtilse de MÖ. 1. Yüzyıl başlarında Olympia'daki Yunan Hamamı'nda da benzer sistemlere rastlanılmıştır (Şekil 2.18) (Brödner, 1983; Yegül, 2006). Olympia hamamında belirli bir mekanın ısıtıldığı ve ayrıca mekanın dışa doğru yarım daire formunda çıkıntı yaptığı görülmektedir. Hypocaust adı verilen ısıtma sistemleri ve teknolojisi, Roma su sistemleri ile birlikte Roma hamamları mimarisi başlığı altında ayrıca incelenecektir.

[5] MÖ. 1. Yüzyıl başlarında yaşayan Sergius Orata'nıın hypocaust sisteminin mucidi olduğuna dair yaygın görüş de mevcuttur (Fagan, 2001; Yegül, 2006).

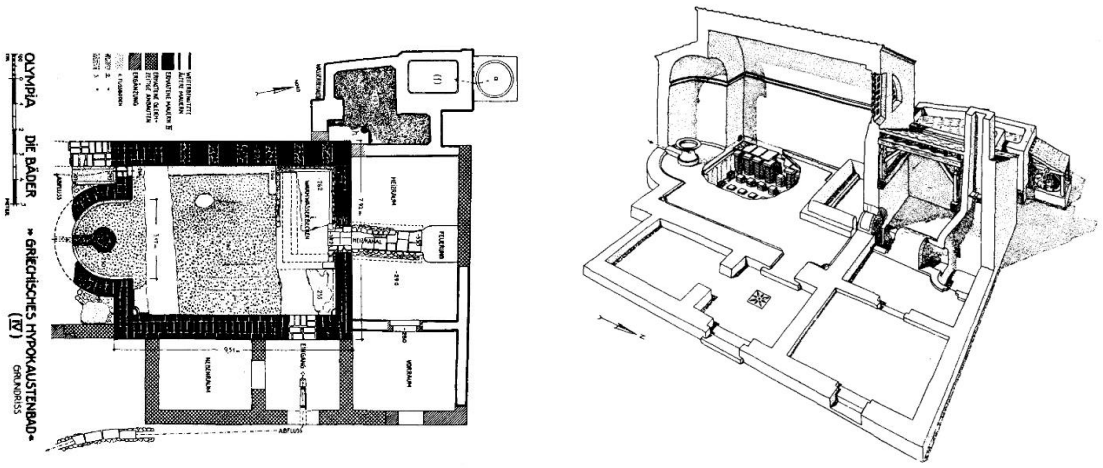

Şekil 2.18 MÖ 350'ye tarihlenen Olympia'daki Yunan hamamına ait aksonometrik perspektif (Brödner, 1983)

Yaklaşık 500 yıllık bu gelişim sürecinde inşa edilen hamamlar sadece yıkanılan mekanlar olarak görülmemiş aynı zamanda yapılara kamusal işlevler de yüklenmiştir (Wheeler, 2016). Yapılış süreci hem yunan hem de Roma dönemine dayanan ve MÖ. IV. Yüzyıla tarihlenen bir dizi hamam mekanının bulunduğu Pompei'deki Stabian hamamları Roma hamamlarının gelişimindeki temel kültüre ve belirli plan tipolojisinin başlangıcına dayandığı için oldukça önemli bir örnek oluşturmaktadır. Stabian Hamamının (Şekil 2.19), Yunan ve Cumhuriyet dönemi Roma hamamları içerisinde bir ara geçiş formu niteliğinden ve bu konudaki öneminden sıkça söz edilmektedir (Sear, 2020).

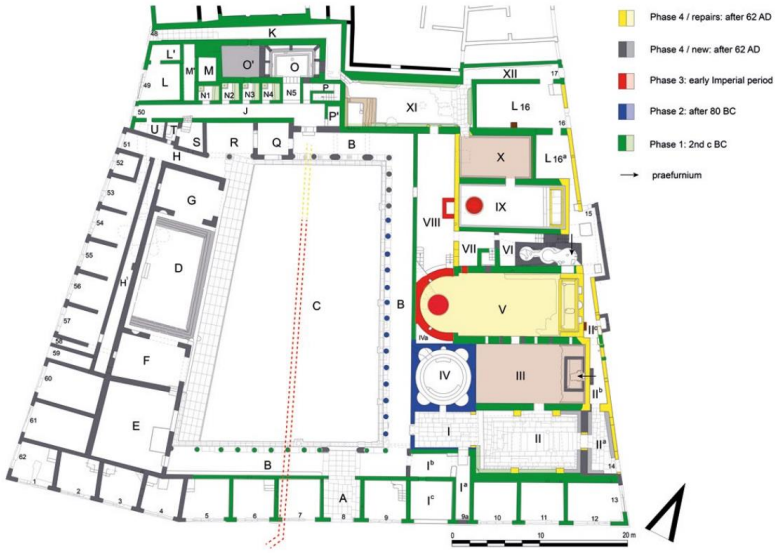

Şekil 2.19 Pompei'deki Stabian Hamamı'nın plan şeması ve gelişim evreleri (Robinson vd., 2020)

Pompei'deki hamam tipolojileri ile başlayan kültür yüzyıllar boyunca gelişerek ve değişerek Roma'nın tüm topraklarına yayılmıştır. Bu nedenle tarihteki uygarlıklar arasında yıkanma kültürüne en çok önem gösterenlerden birisi Roma Uygarlığı olmuştur. Romalılar neredeyse her gün yıkanmak için hamamlara uğramış ve günlerinin çoğu vaktini burada geçirmişlerdir. Spor, eğlence vücut bakımı, kozmetik gibi olanaklara sahip olan Roma hamamları sosyal ilişkilerin var olduğu bir kuruluş olmuştur. Devasa ölçüde inşa edilen bazı imparatorluk hamamlarının, eğitim işlevindeki mekanlara, kütüphanelere, konferans salonlarına sahip olduğu görülmektedir. Hatta bazı hamamların bir kültürel merkez olarak müze benzeri bir işlev taşıdığı söylenebilir. Bunun için galerilere, sütunlu avlulara, sergi alanlarına, eksedralara seyir teraslarına, bazilikal salonlara ve imparatorluk kültlerine yer verilmiştir (Brödner, 1983; Yegül, 2011). Roma'da çokça hamam inşa edilmesinin belirli önemli faktörleri olmuştur. Bunlardan ilki ve en önemli faktörü Romalıların hamamlara her gün gitmesiyle yıkanmanın verdiği zevk, ferahlık ve mutluluğu hissetmektir. Yani Romalılar için yıkanmak hem fiziksel hem de psikolojik olarak faydalı ve tatmin edici bir etkinlik olmuştur. Hamamların ılık, temiz ve lüks atmosferi altında Romalı, vücudunu rahatlatmakta ve zihnini sakinleştirebilmektedir. Bireysel olarak bu tür mutluluğu yaşayan Romalıların hamama gitmesinin diğer önemli bir sebebi de, yıkanma kültürünü sosyal açıdan tatmin edici bir deneyim olarak görülmesidir. Hamamların içtenliği, samimiyeti, sosyal bir merkez veya ucuz giriş ücretleriyle sağladığı dost ve sınıfsız bir ortam oluşu gibi sebeplerden ötürü Roma'da her zaman ideal ve kültürel bir mekan olmuştur. Öyle ki İmparatorlar bazen birleşik ve sınıfsız bir toplum fikrini halka yaymak için hamamlara gidip halkın arasına karışmaya özen göstermişlerdir (Twigg, 2000). Romalılar burada yaşadığı günlük hayattan belirli bir süre sıyrılmakta, psikolojik olarak bulunduğu ortamdan ayrılmakta ve diğer insanlar arasında kendini bulmaktadır. Romalıların oldukça hoşnut olduğu bu mekanların diğer bir özelliği ise sağladığı zengin, lüks ve maddi dünya olmuştur. Hamamlardan günümüze ulaşan tasvirler; iç mekan süslemeleri, renkli ve parlak dekorasyona sahip mermerler, alçı desenli süslemeler, desenli mozaikler, heykeller ve bütün bu dekoratif elemanların yer aldığı büyük tonozlu, yüksek, aydınlık ve ferah iç mekan tasarımları yansıtmaktadır (Şekil 2.20). Bu şekilde Roma hamamları, özellikle de

thermaeler içerdiği lüks ve zengin ortamlarıyla Romalıların gözde mimari yapıları olmuştur (Nielsen, 1993; Yegül, 2011).

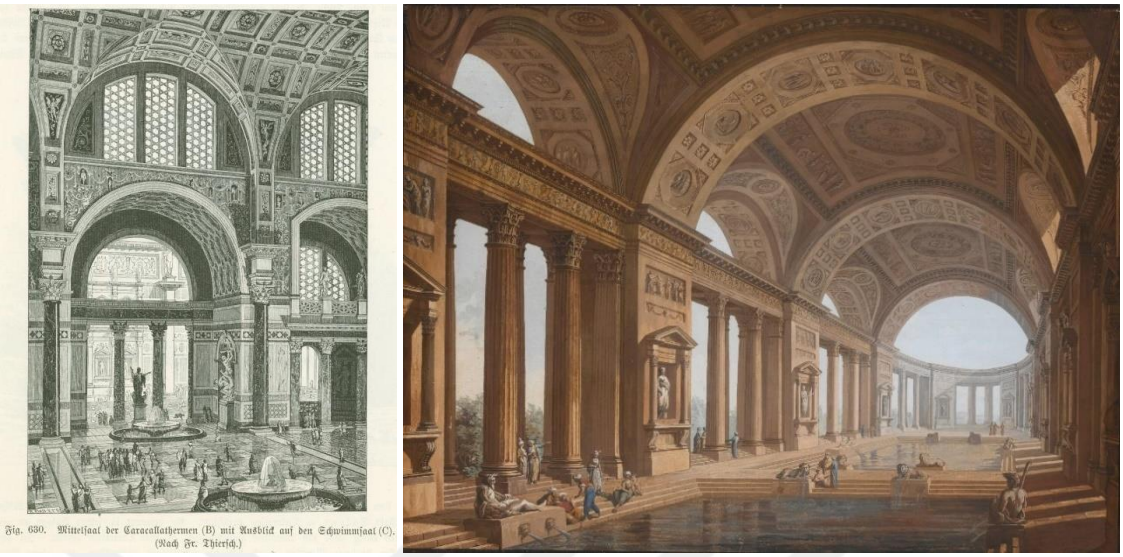

Şekil 2.20 Caracalla Hamamı'nın MS. 217 yılına ait frigidarium tasviri, solda (Thiersch, 1901); Antik Roma hamamı iç mekanı (Clérisseau, 1770)

Roma'daki varlıklı kişilerin hususi domuslarında/evlerinde özel hamamlar olmasına karşın orta ve alt sınıf halk böyle bir lükse sahip olmamıştır. Bu sebeple temizlik amacıyla hamamlara giden halk için yıkanma, sınıfsız ve kamusal bir eylem olmuştur. Orta sınıf ve alt gelir grubu halkın apartmanlarında/insulaelerde hemen hemen hiç banyo sistemi yoktur. Daha lüks atrium/avluya sahip evlerde ise mutfağa bitişik bir veya iki oda şeklinde düzenlenmiştir. Roma hamamlarının sahip olduğu bu lüks ise bütün insanlara açık, kamusal bir imkan sağlamaktadır. Hamama gitmenin hiyerarşik ve sosyal anlamının güçlü bir ekonomik açıklaması da bulunmaktadır. Bu kadar çok hamam yapılmasının sebebi, hamam işletmesinin devlet tarafından kazançlı ve ideal bir yapı grubu olarak görülmesidir. Özellikle Roma betonunun keşfedilmesinden sonra büyük boyutlarda hamamların inşaları kolay hale gelmiş, ve Roma devletinin politikasını, mimari gelişmişliğini ve zenginliğini gösteren bir kompleks olarak neredeyse her şehirde inşa edilmiştir (Fagan, 2002; Yegül, 2011).

Romalılarda bir iş günü sabahın erken saatlerinde başlamakta ve öğleden sonra sona ermektedir. Öğle yemeği ve siesta saatinden hemen sonra halk hamama giderek güneşin batışına kadar orada vakit geçirmektedir. Gün doğumundan gün batımına kadar geçen süreyi Romalılar 12 eşit saat aralığına bölmüştür. Martial'a

göre hamam gitmenin en ideal saati sekizinci saat, yani günümüzde öğleden sonra iki veya üç, olarak görülmektedir (Martialis, 1897). Romalılar gün batımından sonra hamama gitmeyi tercih etmemiş olsalar da hamamların kazılarında yağ kandillerine rastlanmıştır. Bu durum nadiren de olsa gece hamamlarının varlığını göstermektedir. Romalılar gece banyosundan çok gündüz bol güneş ışığı altında yıkanmayı tercih etmişlerdir. Öyle ki, güneş banyolarının hamam ritüelleri içerisinde olduğu düşünülmektedir (Yegül, 2011). Roma hamamlarında mahremiyet ile ilgili çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. Kadınların ve erkeklerin ayrı banyo mekanları olduğu veya bazı durumlarda erkeklerin ve kadınların belirli gün ve saatlerde girebildiği ayrı düzenlemeler yapılmıştır. Bunun yanı sıra zaman zaman karma banyo uygulamasının yapıldığını gösteren referanslar da bulunmaktadır (Aldrete, 2004).

Hamamda gerçekleşen yıkanma ritüelleri oldukça basit aşamalardan oluşmaktadır. Plinius "…sonra başka bir yürüyüşe çıktım, sonra mesh edildim/yağlandım, egzersiz yaptım ve banyo yaptım." diyerek gün içerisindeki banyo ritüelini açıklamaktadır (Plinius, 1900). Romalılar hamamlara bazen tek başlarına bazen de eşyalarını ve giysilerine taşıması için köleleriyle birlikte gitmişlerdir. Egzersiz ve yıkanma eşyaları, sandaletler, havlular, hamam takımları ve parfümlerin yer aldığı kutularla birlikte hamama gidilmektedir. Zengin Romalılar bu tür eşyaları kölelerine taşıtmışlar hatta daha zenginler ise kölelerin taşıdığı araçlarla hamama gitmişlerdir. Hamamlara gelen kullanıcılar bazen de kendi kişisel eşyalarını, yıkanma ekipmanlarını kendi getirmiştir. Veya kompleks içerisinde havlu, yağ gibi ekipmanları kiralayabilmişlerdir. Romalılar egzersiz yaptıktan sonra vücutlarına çeşitli yağlar ve aromalar sürmüşlerdir. Bu şekilde sabun kullanımına benzer bir temizlik görülmektedir (Aldrete, 2004). Hamamlara ulaştıktan sonra, kullanıcı hamama giriş ücretini ödedikten sonra soyunma odasında/apoditerium'da kıyafetlerini ve eşyalarını bırakmıştır. Egzersiz yapmadan önce mutlaka apoditeriuma uğranmaktadır. Apoditeriumda ahşap dolaplar, sandıklar, oturma sıraları, oturma nişleri ve taştan yapılan raflar yer almaktadır (Fagan, 2002; Nielsen, 1993).

Apoditeirum'un ardından palaestraya, yani açık alandaki spor mekanına geçiş yapılmaktadır. Burada kullanıcı ağır sportif faaliyetlerden çok hamama hazırlık

niyetiyle hafif egzersizler yapmaktadır. Apoditeriumda spor için özel kıyafetlerini giyen kullanıcı çeşitli basit sportif oyunları gerçekleştirmektedir (Şekil 2.21).

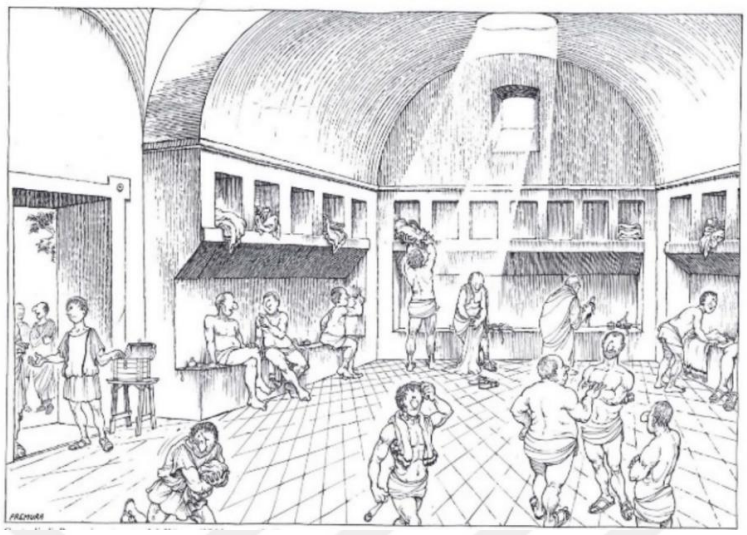

Şekil 2.21 Fremura'nın apoditerium tasviri (Yegül,2006)

Top oyunları, koşu, güreş, nadiren yüzme[6], boks ve eskrim benzeri etkinlikler ve oyunlar gerçekleştirilmiştir (Şekil 2.22). Bütün bu faaliyetler askeri güç ve ağır spordan çok, vücut için hafif ve sağlıklı bir alışkanlık olagelmiştir (Brödner, 1983; Yegül, 2011).

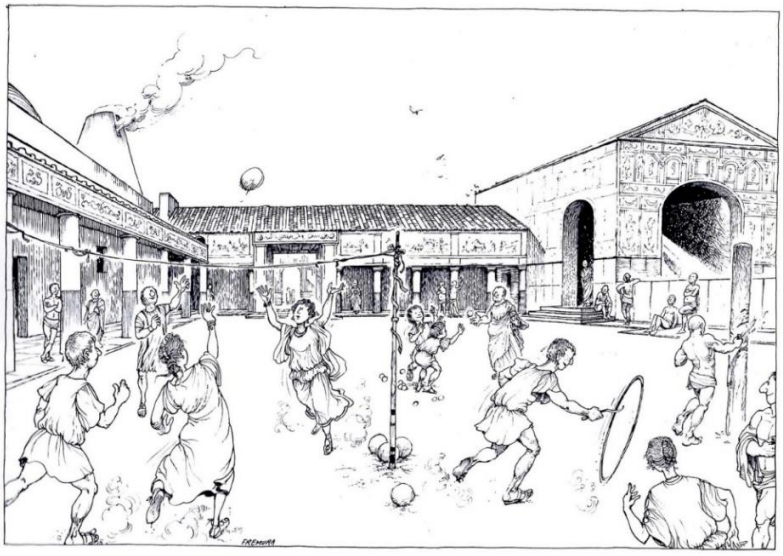

Şekil 2.22 Palaestra'da çeşitli top oyunları ve spor (Fremura akt. Yegül, 2006)

[6] Hamamlar genellikle içinde yüzülebilecek kadar geniş, fakat derin dalmaya uygun olmayan 1 m. ile 1.5 m. derinliği olan natatiolara sahiptir. Bu natatiolarda dalıştan çok yıkanmaya hazırlık veya egzersiz faaliyetleri gerçekleştirilmektedir. Hamam yapılarındaki natatiolar, sadece belirli ölçülerde yüzme ve kulaç hareketine olanak sağlamaktadır (Nielsen, 1993).

Ardından belirli işlevsel odalarda vücudunu mesh eden kullanıcı, ter banyosuna uğradıktan sonra sıcak küvete ulaşmaktadır. Sıcak yıkanmanın ardından natatioya/büyük yüzme havuzuna ulaşmaktadır. Yıkanma programı tamamlanan Romalı, çalışanlara ve yıkananlara iyi dileklerini söyledikten sonra (Şekil 2.23) hamamdan ayrılmaktadır (Fagan, 2002; Nielsen, 1993).

Bunun yanı sıra Romalılar beden sağlığı ve duyuların psikolojik hazzını, hem lüks hem de temel bir ihtiyaç olan yıkanma deneyiminde birleştirmiştir. Roma hamamlarının tasarımındaki faktörlere ek olarak Romalıların sağlık sistemine verdiği önem ve hamamların tedavi merkezleri Roma hamam kültürünün gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Roma'da yıkanma, en eski tarihten itibaren önemli bir tedavi biçimi olarak görülmektedir (Twigg, 2000).

Şekil 2.23 Libya'nın Sabratha kentindeki tiyatro hamamından bir hamam mozaiği (solda)(Hakeem.gadi, 2003); Cezayir, Timgad'ta bulunan hamamın girişinde keşfedilen bir mozaik (Musée De Timgad, MS 1.-2. Yüzyıl)

Romalıların yaşam uzunlukları genelde kısa olmuştur. Roma tıbbının teori ve pratiğinde hamamlar bu yüzden çok geniş bir yer kapsamaktadır. Edebi kaynaklarda Romalılar için sadece hastalandıktan sonra değil öncesinde sağlığı korumanın gerekliliği yazmaktadır. Hamamların popülaritesinde bazı edebi ve arkeolojik kanıtlar, kişisel sağlık ve hamamların arasındaki ilişkiyi güçlendirecek niteliktedir. Bunlardan ilki tıbbi yazarlar olmuştur. Tıp yazarları antik dönemde hamamlar ve sağlığın korunmasını direkt olarak ilişkilendirmiştir. Öyle ki Romalılara fiziksel sağlık için hamamların düzenli olarak kullanımı önerilmiştir. Belirli günlerin belirli saatlerinde hastaların hamamları kullanması gerektiği

aktarılmaktadır. Bu durum Romalıların, hidroterapinin iyileştirici gücünü kullandıklarını göstermektedir. Hamamlardaki hasta insanların öncelikle belirli bir süre dinlenmeleri önerilir. Ardından ılık bir banyo yaptırılır. Çeşitli egzersizlerle birlikte güneşin altında beklemesi istenmektedir. Hamamlar, bu tür egzersizlerin yanında sağlıklı ve hasta bireylere çeşitli diyetlerin ve egzersizlerin uygulandığı kuruluşlar olmuştur (Fagan, 2002). Öte yandan, tüm Romalılar hamamları kesin olarak onaylamamıştır. Ahlaki açıdan dezavantajlı olduğunu belirterek karşı çıkanlar da olmuştur. Hamamların sağlığa iyi geldiği çoğunlukla düşünülse de bazı kaynakların banyo yapmayla ilgili zararlardan da bahsettiği görülmektedir. Hamamlar bazen yemeğe, lükse ve aşırı rahatlığa düşkün olunan bir kültür olarak da görülmüştür. Romalı tıp yazarları[7] çok fazla banyo yapmanın veya tok karnına yüzmenin zararlarından bahsetmektedir (Aldrete, 2004). Tıbbi içerikli kaynakların yanı sıra edebi kaynaklarda da hamam ve sağlık ilişkisinden bahsedilmektedir. Soğuk ve sıcak suyun insan bedenine faydalarından, hidroterapiden, termo-mineral suyun çeşitli faydalarından, göz hastalıklarına iyi geldiğinden ve fiziksel egzersizlerden sıklıkla bahsedilmektedir. Romalıların şifalı su kaynaklarından (Aquae Sulis, Aquae Sextiae) faydalandığı, şifalı tapınakların etrafında mutlaka hamam yapılarına rastlanıldığı ayrıca belirtilmektedir (Brödner, 1983; Fagan, 2002).

Hamamların sağlık kavramı ile ilişkisini en kuvvetli biçimde açıklayan kanıtlar ise günümüze ulaşan çeşitli arkeolojik bulgular olmuştur. Şifalı su kaynaklarının yanı sıra sıradan kent hamamlarında bile kullanıcılar için hamamın sağlıklı doğasını temsil eden dekoratif motifler yer almıştır. Bir çok hamamın kazılarında ele geçirilen ve genelde heykellerin en büyüğü olarak nitelendirilen Asklepios heykeli, sağlık ve hamam arasındaki ilişkiyi güçlendiren arkeolojik kanıtlar arasındadır. Asklepios heykelinin yanı sıra eşit ölçülerde Hygieia heykeli de hamamlarda bulunan bulgulardandır. Ayrıca arekolojik kazılarda bulunan tıbbi ekipmanlarla birlikte hamamlarda doktorların da çalışmış olabileceği ve çeşitli operasyonların, tedavilerin veya terapilerin yapıldığı, hem arkeolojik hem de edebi kaynaklarla birlikte akla gelmektedir (Fagan, 2002). Beslenme ve egzersizler antik Roma'da

[7] Roma'da temel tıp kaynaklarından biri, MÖ. 2. Yüzyılda yaşamış olan Bithynia'lı Asklepiades olmuştur. Asklepiades, sıkı bir diyet, egzersiz ve yıkanma programına yani koruyucu ve iyileştirici yıkanmaya oldukça önem vermiştir (Yegül, 2006).

başlıca uygulanan tedavi yöntemleri olmuştur. Doktorlar halka uygun bir diyet ile birlikte yıkanma ve masajında eşlik ettiği çeşitli tedavi yöntemleri uygulamıştır. Romalılar, egzersizlerin, diyet programlarının ve sıcak su ile hidroterapinin faydalarından yararlanmışlardır. Antik Roma Tıbbı genelde sağlığı koruyucu öneriler sunmakta, sağlıklı vücudun sürekliliğini amaçlamaktadır. Roma'da, De Medicana adlı eserin yazarı olan Celsus, hidroterapiye dair tedavi yöntemleri önermiştir. Bir dizi hastalığın tedavisinde, yıkanma, masaj ve terleme Celsus tarafından önerilmektedir. Yüksek ateşli hastaların sıcak ve soğuk banyo tedavisi ile iyileştirildiği, sıcak banyodan sonra terleme odaları/tepidarium içerisinde bekletilmesi gerektiği ve caldariuma geçerek hem sıcak hem soğuk yıkanmanın hastalarda uygulanmasını önermektedir (Yegül, 2006).

2.3.2 Roma Hamam Mimarisi

Hamamlar; soyunma odası olarak "apoditerium", soğuk yıkanma mekanı "frigidarium", ılıklık olarak adlandırılan "tepidarium" ve yapının ana mekanı, sıcak yıkanmanın gerçekleştiği "caldarium" olarak temelde dört farklı mekanın bir araya gelmesiyle oluşmaktadır. İşlevsel açıdan aktivite sırası şu şekilde sıralanabilmektedir; yapıya palaestra/avlu aracılığıyla giriş yapan halk, önce sportif faaliyetleri yerine getirmektedir. Ardından apoditerium içerisinde kıyafetlerini değiştirdikten sonra frigidariuma/soğuk yıkanma odası devam etmektedir. Sonrasında ılıklık mekanına/tepidarium ilerleyen birey, caldariumda terleme ve sıcak yıkanma ile fiziksel açıdan rahatlamaktadır. Devamında masaj, yağlanma veya güneş banyosu gibi aktiviteler ile servis mekanlarındaki süreç tamamlanmaktadır. Klasik yıkanmanın başlangıç prosedürü, kullanıcıların apoditeriumda hamama hazır hale gelmeleri ve palaestrada egzersiz yapmaları olarak görülmektedir. Daha sonra terleme mekanına (laconicum/caldarium/sudatoria) ilerleyerek caldariuma ulaşılmaktadır. Caldarium ana mekanda gerçekleştirilen sıcak yıkanma sonrası tepidarium üzerinden frigidairuma ulaşarak soğuk bir dalış için natatioları/havuzları kullanmışlardır (Sear, 2020).

Bunlardan ilki "*apoditerium*" adı verilen, "soyunmak" kelimesinin Romalılaştırılmış biçimi olarak tanımlanmaktadır. *Apoditerium*lar hamam bloku veya *palaestra* ile direkt bağlantılı olarak, soyunma odası veya vestiyer işlevi ile tasarlanmıştır. Mimari açıdan *apoditerium* mekanları, hamamlar içerisinde genelde dikdörtgen olarak inşa

edilse de bir çok farklı şekle sahip olabilmektedir. İçerisinde duvar nişlerinin, ahşap-taş rafların ve bankların yer aldığı düşünülmektedir (Şekil 2.24). Ayrıca giysiler, ayakkabılar için özel bölümlerin ve ayaklar için özel havuzların/*labrum* kare şeklinde girişin hemen yanında yer aldığı belirtilmektedir. Genelde *apoditerium*lar soğuk bölgelerde inşa edilen imparatorluk kaplıcaları ve diğer hamamlar hariç yapay bir ısıtma sistemi ile ısıtılmamıştır. Romalılar, apoditerium ile direkt bağlantılı *tepidarium* mekanı doğrudan hava akımıyla ısıtılmasını sağlamış veya kış için hypocaust sistemine ayrı bir *apoditerium* salonu inşa etmişlerdir (Nielsen, 1993).

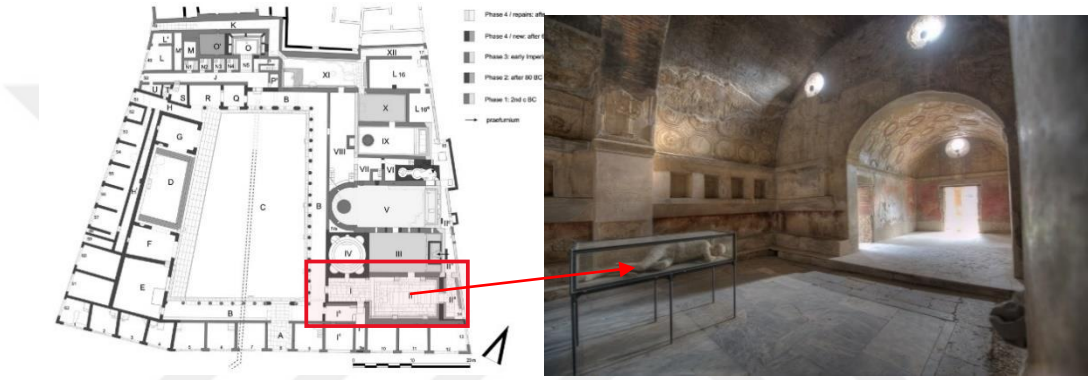

Şekil 2.24 Pompei Stabian Hamamı'nın apoditerium mekanı (Planet Pompei, 2022; Robinson vd., 2020)

Diğer bir temel hamam mekanı ise "*frigidarium/cella frigidaria*" olarak adlandırılmaktadır ve havuzlu soğuk oda olarak tanımlanmaktadır. Bu mekan bir çok farklı formda inşa edilmiştir. Genellikle beşik tonozlu, çapraz tonozlu veya kubbeli olarak geniş pencere açıklıkları ile tasarlanmıştır. Genelde boyut olarak hamamlardaki en büyük mekan *frigidarium*lar olmuştur. İçerisinde *piscina* veya *baptisterium* adı verilen soğuk su havuzları yer almaktadır. Bu havuzlar genelde dikdörtgen salonların uçlarında, yarım daire biçiminde veya mekanın ortasında yer almıştır. Özellikle imparatorluk hamamlarında yer alan frigidariumların dış cephelerinde bazen *nymphaeum* cephesi/çeşme yer almıştır. Bu havuzlara su genellikle kentte yer alan sarnıçlardan borularla getirilmiştir ve bir gider borusu da yer almaktadır. *Palaestra* ve *apoditerium* üzerinden ulaşılan frigidarium mekanı; görkemli şekilde, çeşitli nişlerle ve heykellerle süslenmiş dekorasyonlara sahip bir mekandır. Buradan ise genellikle dar bir geçitle *tepidarium*/ılıklık mekanına geçilmektedir.

Mimari ve işlevsel açıdan natatiolar ise, frigidarium ile direkt bağlantılı özel salonların yanı sıra, frigidarium ile direkt bağlantılı özel açık avlulara veya direkt frigidariumun içerisine inşa edilmiştir. Natatiolara büyük hamam işletmelerinde, genellikle imparatorluk hamamlarında özellikle de termal hamamlarda çokça rastlanmıştır (Şekil 2.25). Bu yüzme havuzlarının genel plan şeması dikdörtgen şeklinde olsa da nadiren oval veya apsidial formda inşa edildiği de görülmektedir. İmparatorluk termal hamamlarında natatio ile frigidarium arasında nymphaeum cephesi inşa edilebilmektedir. Bu durum batı cephesinin nymphaeum olarak adlandırılabileceğini göstermektedir. Natatiolar piscinaelerden daha derindir. Genellikle 1,5-2 m. derinliğe sahip natatioların, 1 m. veya daha farklı derinlikelrde inşa edildiği de görülmüştür (Nielsen, 1993).

Şekil 2.25 Sarıkaya Roma Hamamı natatiosu (solda); Libya Leptis Magna Hadrianus Hamamı natatiosu (sağda) (Enes Bostan arşivinden, 2020; Lendering, 2017)

Natatioların doğrudan bir su kaynağına bağlı olduğu ve bir tahliye kanalına sahip olduğu bilinmektedir. Natatioların gider suyu genelde tuvaletlerin/latrianaların temizliğinde kullanılmıştır. Bu bilgiye göre natationun etrafında latrina mekanı olabileceği akla gelmektedir. Natatiolar yapay ısıtma sistemi hypocaust ile ısıtılmamıştır. Genelde termal hamamlarda görülen natatioların ısıtılması, Sarıkaya Roma Hamamı'nda olduğu gibi doğal sıcak su kaynağı ile sağlanmıştır. Natatioların menşei, kısmi olarak Yunanistan etkisinde görülmektedir ve zaman zaman Gymnasiumlarla bağlantılı olarak inşa edildiği düşünülmektedir. Ayrıca MÖ. 1. yüzyıl ile MS. 1. yüzyıl arasında Roma'nın yerel şehirlerinde de görülmüştür (Nielsen, 1993).

“Tepidarium/Cella Tepidaria” ise latince tepeo kelimesinden gelmekte ve ılık olmak anlamında kullanılmaktadır. Mekan ayrıca cella media /merkezi salon olarakta adlandırılmaktadır. Tepidariumlar diğer mekanlara benzer yapım teknikleriyle inşa edilir fakat bu mekanlardan boyutça daha küçük inşa edilmiştir. Genelde ana mekanlar arasında bir geçiş elemanı görevi görmektedir (Şekil 2.26). Apoditeriuma benzer şekilde bu mekanda da raflar veya çeşitli banklar yer almıştır. İçerisinde yer alan nişlere çeşitli havuzlar yerleştirilmiştir.

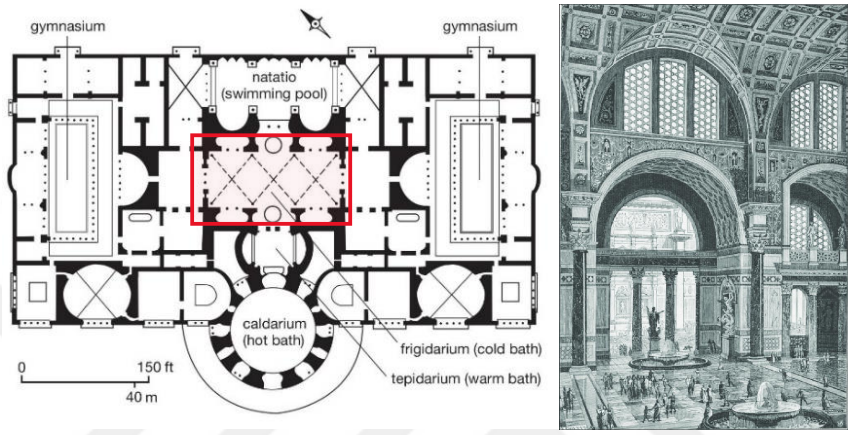

Şekil 2.26 Caracalla Hamamı’nın frigidariumu (Kameron T, 2022; McDavid, 2019)

Erken dönemlerde diğer mekanların doğrudan hypocaust sistemi ile ısıtıldığı düşünülmektedir. Halka açık imparatorluk hamamlarında genelde hamam blokunun her iki ucunda birer adet tepidarium inşa edilmiştir. Mekanın ana işlevi; dar geçitlerle ulaşılan frigidarium/apoditerium ile caldarium/sudatorium arasında bir geçiş elemanı olmasıdır (Şekil 2.27). Ayrıca caldarium mekanına ulaşmadan önce sıcaklığa alışmak veya sıcak yıkanma sonrasu masaj için kullanıldığı düşünülmektedir (Nielsen, 1993).

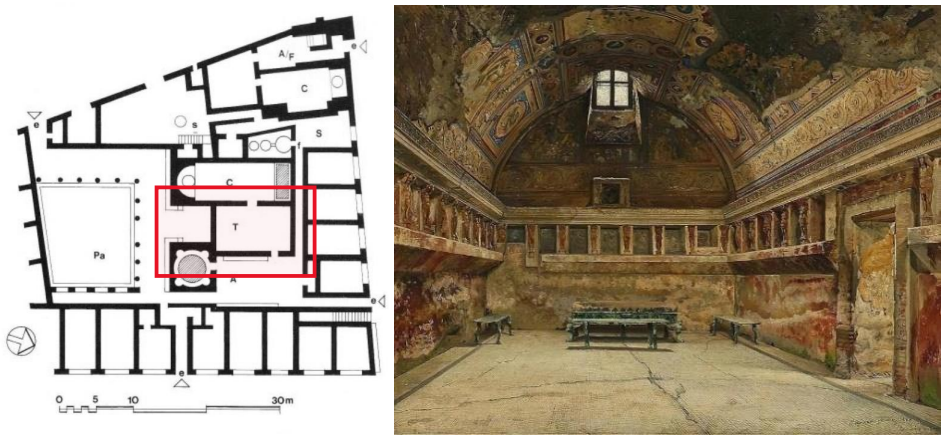

Şekil 2.27 Pompei Forum Hamamı’nın tepidariumu (Hansen, 1884; Yegül, 2006)

"Caldarium/Cella Caldaria" ise etimolojik olarak sıcak mekan veya en içteki oda anlamına gelmektedir. Caldariumun bir çok farklı şekli olabilmektedir. Ancak bazıları diğerlerinden daha yaygın olarak kullanılmıştır. Erken dönemlerde kullanılan tip; odanın geri kalanından basamaklarla ayrılan ve sıcak su içeren ortak havuza sahip, beşik tonozlu veya kubbeli olarak inşa edilen dikdörtgen bir mekandır. Daha sonra mekanın uzun veya kısa kenarları boyunca bir çok farklı havuz da eklenmiştir. Son olarak caldarium yuvarlak veya çokgen olarak inşa edilebilmiş ve kubbe ile örtülebilmiştir (Şekil 2.28). Birden fazla preafurniumlar/ocak ile yapay olarak ısıtılan mekan, mümkün olduğunca fazla güneş alabilmesi için geniş açıklıklarla güneybatıya doğru inşa edilmiştir. Fakat Sear'a göre hamamlar, çeşitli iyileştirmelere rağmen ısı transferi açısından zayıftır ve bu sebeple caldariumun hiç ışık almayacak şekilde penceresiz olarak az aydınlatma elemanı ile düzenlendiğini savunmaktadır (Sear,2020). Caldariuma tepidariumdan veya sudatoriumdan/terleme salonu dar kapılarla ulaşılmaktadır. Caldarium hamamın sıcak yıkanma işlevine sahip ana odası olarak düzenlenmiştir. İçerisinde oluşan nem sayesinde buhar banyosu işlevi ile de kullanılmıştır. Ayrıca mekanda yer alan havuzun suyu genellikle taşmakta ve zemin su ile kaplı olarak düzenlenmiştir (Nielsen, 1993).

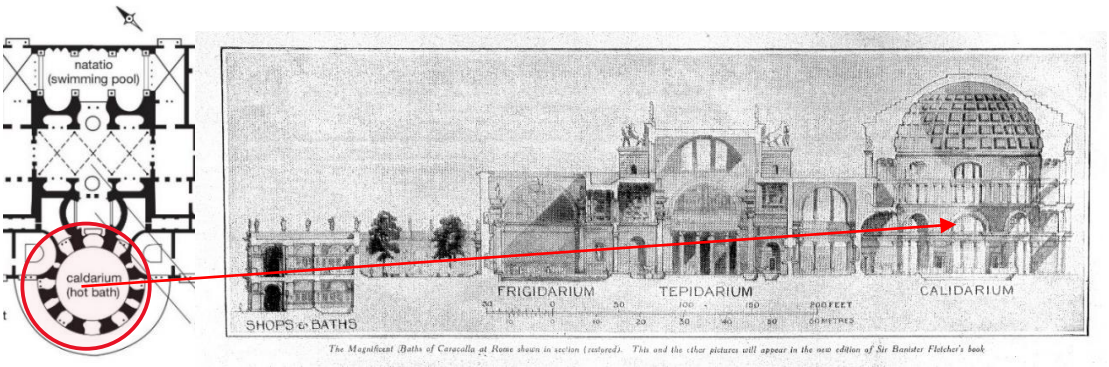

Şekil 2.28 Caracalla Hamamı'nın caldariumu (Fletcher, 1924; Kameron T, 2022)

Labrumlar ise etimolojik olarak lavo kelimesinden türetilmiştir ve "wash oneself" kişisel yıkanma havuzu olarak adlandırılmaktadır. Bazen bir kaide üzerinde yuvarlak olarak düzenlenirken, genellikle caldariumda apsisli yarım daire girinti içerisinde pencereli biçimde yerleştirilmiştir. Labrumlar çoğunlukla erken dönemde, MS. 1. Yüzyıla kadar kullanılmış, sonraki dönemlerdede işlevini alveus denen havuzlara veya tepidairum ılıklık havuzlarına devretmiştir. Labrumlar genelde taş, bronz veya mermer malzeme ile inşa edilmiştir (Nielsen, 1993).

Bazen frigidarium bazen de caldarium mekanının ucunda yarım daire formunda yerleştirilen bu havuzlar labrum veya alveus olarak adlandırılabilir. Labrumlar ve alveuslar genelde caldarium mekanı içerisinde mekanın işlevine bağlı olarak inşa edilmektedir. Bu tür havuzların frigidarium mekanında yer aldığı zaman plan şemasında benzerlikler görülse de işlevsel ve etimolojik açıdan farklı isimlendirmeler yapılmaktadır. Frigidarium mekanı içerisinde tasarlanan havuzlara piscina, baptisterium, stagnum ve dexamene[8] olarak isimlendirilirken, caldarium içerisinde inşa edilen havuzlar ise alveus, solium ve labrum olarak isimlendirilmektedir (Nielsen, 1993).

Caldariumdaki laconicumlar ise, genellikle yuvarlak ve 1-7 m. arasında ölçülere sahip özel bir mekandır. Laconicumlarda genellikle mekanın sıcaklığını düzenlemek için yükseltilip alçaltılabilen bir bronz plaka yer almaktadır. Bu mekanlar genellikle açıklık/oculusa ve çokgen biçiminde, konik bir çatıya sahip olmuşlardır (Nielsen, 1993; Yegül, 2006). Havuzlara olan yakınlığı ve alttan ısıtma sistemine sahip olması yönüyle, Roma hamam mimarisi içerisinde laconicum adı verilen buhar veya terleme odalarına benzeyen bir mekan olduğu düşünülebilir. İşlevsel olarak güneyde yarım daire planlı bu mekan bir ter odası/banyosu olarak nitelendirilebilir. Ter banyolarının isimlendirmeleri ve işlevleri ile alakalı eski terminolojiden kaynaklanan bir takım karışıklıklar mevcuttur. Ter banyoları laconicum ve sudatorium olmak üzere iki farklı kavramla isimlendirilmiştir. Fakat en çok kabul gören görüş; laconicumun kuru hava banyosu, sudatoriumun ise buhar banyosu olmasıdır. Sudatorium borularla ısıtılırken, laconicum kendisine ait bir ısıtma sistemi (hypocaust, şömine veya sıcak taşlar) ile ısıtılmıştır. Bu tür odalarda su izlerine rastlanılmamıştır ve hamamların tasarımında laconicum, sudatoriumdan daha çok tercih edilmiştir (Nielsen, 1993).

Roma mimarisinde dört ana mekanın birlikteliği neredeyse tüm hamam yapılarında görülmektedir. Sınıflandırma açısından bu mekanlara ek olarak diğer işlevsel mekanların eklenmesiyle bir çok farklı türde hamam örnekleri karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca yer kabuğunun jeolojik durumuna, farklı coğrafyalardaki farklı

[8] Dexamene, frigidariuma bağlı sıcak veya soğuk su içeren küçük bir havuz olarak nitelendirilmektedir. Etimolojik olarak "hazne" anlamına gelen kelime genelde sarnıçlar veya durgun suya sahip havuzlar için kullanılmıştır. Dexamene, çoğunluklu tıbbi işleve sahip termo-mineral hamamlarda kullanılan bir terimdir (Nielsen, 1993).

iklim özelliklerine, imparatorluğun yayıldığı geniş alanların erişimine ve Roma mimarisinde görülen farklı tasarım kriterlerine göre bir çok farklı türde hamam örnekleri karşımıza çıkmaktadır. Erken dönem hamamların gelişimi ve balnealaın etkisiyle birlikte kent içerisinde sıkça görülen küçük kent hamamları verilebilecek ilk hamam türü örneği olabilir. Ayrıca; orta büyüklükteki kent hamamları, Afrika eyalet hamamları, başkent Roma'da çokça görülen imparatorluk hamamları, doğal sıcak su kaynakları üzerine kurulan Roma'nın termal hamamları ve Anadolu'da sıkça görülen hamam-gymnasiumlar bahsi geçen hamam türleri ve sınıflandırmaları arasında yer almaktadır.

Balnealar ve kent hamamlarından bir önceki bölümde bahsedilmiştir. Afrika eyalet hamamlarını ise karakterize eden ve bölgeye özgü bazı mimari özellikler mevcut olmuştur. Afrika eyalet hamamlarında imparatorluk plan tipi ve yarım eksenli halka tipi sıklıkla kullanılmıştır. Afrika'da simetrik bir hamam planlaması tercih edilmiştir. Bu durum kent planlarının da simetrik ve ızgara sisteme göre uyarlanmasının bir sonucu olarak görülebilir. Asimetrik formdaki halka tipi de nadiren görülmektedir. Dünya üzerindeki boyut olarak büyük thermaeler bu bölgelerde yer almaktadır. Yapılar oldukça iyi korunmuş, teknolojik biçimde inşa edilmiş ve Romalıların yıkanma ihtiyaçlarına en iyi şekilde cevap vererek oldukça ilgi görmüştür. İmparatorluk plan tipi Afrika'da genişlik olarak uzun parsellere yayılacak biçimde inşa edilmiştir (Şekil 2.29). Hamamın yerleşimi, diğer hamamlara benzer biçimde şehrin odak noktalarında yer almıştır. Örneğin Timgad'da, nüfusu on bin civarı olmasına karşın on üç adet hamam keşfedilmiştir. Nüfusa göre fazla olan bu durum halkın hamamlara verdiği önemi örneklemektedir. Hamamlar hem şehir surlarının içerisinde hem de dışarısında önemli kamusal merkezlere yakın olarak inşa edilmiştir. Bireysel olarak mekanlar incelendiğinde, simetrik havuzlu/piscinaeli frigidariumun Afrika'ya özgü olduğu tespit edilmiştir. Mümkün olan maksimum simetriyi elde etmek için çapraz ve simetrik eksenler plan üzerinde oldukça fazla vurgulanmıştır. Normal şartlarda açık havuz olarak düzenlenen natatiolar, Afrika'daki sıcak iklimin etkisiyle kapalı bir mekan olarak düzenlenmiştir. Kullanıcılara bağlı olarak Afrika'da Palaestra genellikle inşa edilmemiştir. Anadolu'daki bazı hamamlarda yer alan girintili çıkıntılı ambulacrum koridorları Afrika'da da iç mekan ısı kontrolü için inşa edilmiştir. Frigidarium burada sıcak bölümden daha geniş olarak inşa edilmiştir. Toplam hamamın üçte

ikisini kaplayan frigidarium mekanı sosyal işlevlerle kullanılan imparatorluk hamamlarının soğukluk kısmı ile benzerdir (Nielsen, 1993).

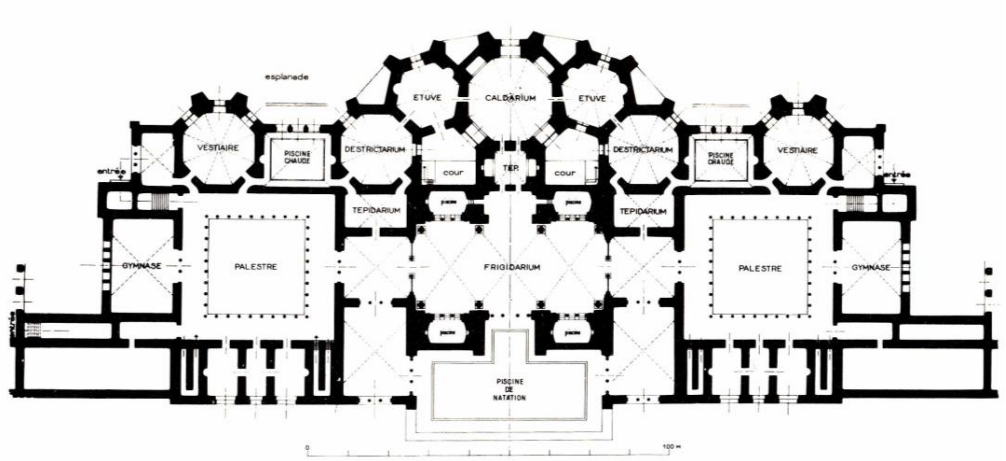

Şekil 2.29 Afrika eyalet hamamı örneği olarak Kartaca'da yer alan Antoninus hamamı (Bouret, 2007)

Termal hamamlar ise tedavi edici ve iyileştirici nitelikleri ile tanınmaktadır. Genel olarak incelendiğinde çoğu imparatorluk hamamlarından daha farklı bir tasarım ile karşılaşılmaktadır. Bunun sebebi, sürekli akan doğal sıcak su temini, yine aynı kaynaktan elde edilen ve odaları maliyetsiz bir şekilde ısıtan yoğun buhar olmak üzere iki farklı faktördür. Bunun dışında tedavi merkezi olarak kullanılan termal Roma kaplıcaları şifanın, eğlencenin ve rahatlamanın merkezi olarak görülmektedir (Hoss, 2005). Termal hamamlar diğer yapay yolla ısıtılan hamamların gelişiminde yapım teknolojisi açısından önemli rol oynamıştır. Çeşitli yıkanma mekanlarının yanı sıra bu tür kaplıca yerleşimlerinde kullanıcı, terleme odalarını, yürüyüş ve egzersiz alanlarını ve diğer servis mekanlarını da kullanabilmiştir. Genelde günümüze ulaşan arkeolojik veriler neticesinde, termal hamamların sahip olduğu doğal su kaynağı sayesinde gelişerek bir kaplıca kenti olarak nitelendirildiği görülmektedir.

Diğer bir konu ise termal hamamlarda bulunan sağlık ve şifanın dini yönden popülerliği olmuştur. Bu tür yerleşimlerde sağlık tanrıçalarının heykelleri, kült odaları ve nympha/su perisi heykellerine rastlanılmıştır. Sağlık tanrısı asklepion ve tıp tanrısı Hygieia heykelleri bu tür arkeolojik verilere örnek olarak verilebilir. Arkeolojik araştırmalar konusunda Roma'nın termal hamamları oldukça az çalışılmış bir alan olarak görülmektedir. Günümüzdeki modern kaplıcalar

çoğunlukla antik termal yapılar üzerine inşa edildiği için arkeolojik araştırmaların zorlaştığı ve bu yüzden elde edilen verilerin daha kısıtlı olduğu düşünülmektedir (Yegül,2006).

Roma'nın termal hamamlarını mimari olarak dört farklı başlık altında toplamak olasıdır. İlk grupta su kaynağı, temel mimari düzenlemelerle, örneğin açık hamam mekanına ek konaklama mekanlarından oluşan yapılarla, kullanılmaktadır. Erken dönemde inşa edilen Roma kaplıcaları bu gruba örnek olarak verilmektedir. Sadece doğal ısıtma sistemi kullanılan bu tür termal yapılarda hypocaust sistemi görülmemektedir. İkinci grupta ise doğal sıcak su kaynağının yanı sıra yapay ısıtma teknolojileri de kullanılmış, her iki teknik bu tür yapılarda birlikte uygulanmıştır. Üçüncü grup hamamlarda ise mekanlar daha gelişmiş olarak karşımıza çıkmaktadır. Termal hamamlarda su ile yıkanmanın ve klasik hamam planlamasının yanı sıra, servis elemanları ve diğer ikincil mekanlar görülmektedir. İngiltere'nin Bath kentine yer alan Aquae Sulis adlı hamam bu gruba örnek olarak verilmektedir. En gelişmiş kaplıca türü ise geniş parsellere yayılmış oldukça gelişmiş kaplıca kentleridir. Bu tür kentlerde soğuk, sıcak, kapalı ve açık türdeki yıkanma mekanları diğer yapılarla iç içe inşa edilmiştir. Bu tür kaplıca kentleri hastalıklara şifa veren şehirler olarak da tanımlanmaktadır. Dünyadan; Napoli körfezinde yer alan Baiae kenti hamamları ve ülkemizde bulunan Allianoi örnek olarak verilebilir. Baiae, körfezdeki aktif volkanik alanda bulunması yönüyle termo-mineral özelliklere ve antik dönemde konaklama tesislerine sahip olmuştur. Kullanıcıları teşvik etmek amacıyla termal kentin lüks bir şekilde donatıldığı ve bu sayede popülerlik kazandığı düşünülmektedir (Hoss, 2005; Yegül, 2011).

Roma'nın imparatorluk hamamları ise tüm hamam mimarisi içerisinde en gelişmiş nihai form olarak düşünülebilir. Bu durumda imparatorluk hamamlarının mimarisi açıklanırken tarihsel süreç içerisindeki gelişimi ve sınıflandırmasını incelemek daha faydalı olacaktır. İlk olarak Roma hamamlarının erken gelişimleri mimari olarak incelendiğinde simetrik ve asimetrik olmak üzere belirgin iki temel plan tipi önerilebilmektedir. Bu iki plan tipi arasında yarı eksenel (kısmen simetrik) plan tipi de mevcuttur. Bunların yanı sıra coğrafi ve bölgesel farklı çeşitlemeler de bulunmaktadır. Kısmen simetrik olan bu tür hamamlar, diğer hamamlara nazaran

daha orta boyutlu olarak inşa edilmektedir. Coğrafi koşullar ve ulaşım göz önüne alındığında, dönemin zorlu şartlarının etkisinde inşa edilmiştir.

Asimetrik plan tipi/Pompei plan tipi daha küçük boyutlu hamam kuruluşlarında ve kent içerisinde erken dönemde yaygın olan balnelarda uygulanmıştır. Bu plan tipinde bir dizi paralel ve beşik tonozlu mekanların ve sütunlu egzersiz açık avlunun birlikteliğinden oluşmaktadır. Kimi zaman "Pompei Plan Tipi" olarak isimlendirilen bu temel plan tipi, MÖ. 2. Yüzyıl başında Campania bölgesinde ortaya çıkmıştır. Bu plan tipinin günümüze ulaşan en erken örneği Pompei Stabian Hamamları olmuştur (Şekil 2.30). Hamamların yanı sıra Geç Cumhuriyet Dönemi'ne ait villa ve konutlarda asimetrik plan tipi sıklıkla uygulanmıştır (Yegül, 2011; Nielsen, 1993).

Bu tür plan uygulamalarında genellikle bir palaestra, palaestra ile direkt ilişkili yıkanma mekanları ve ikincil servis mekanları bulunmaktadır. Bu tür mekanları içeren hamam bloku genellikle dikdörtgen ve simetrik planlı, tonozlu yapım teknikleri ile inşa edilmiş artarda eklenen mekanlardan oluşmaktadır. Caldarium ile ilişkili olan laconicum/terleme-buhar odasının yuvarlak mekanlı inşa edildiği de görülmektedir. Ana girişler bu yapılara kamusal caddeden veya palaestra üzerinden verilmiştir. Diğer ismi ile Pompei tiplemesi olarak adlandırılan bu erken dönem hamam yapılarına, forum hamamları, merkez hamamları, stabian hamamları ve Ostia kentindeki aynı isimdeki hamamlar örnek olarak verilebilir (Yegül,2006).

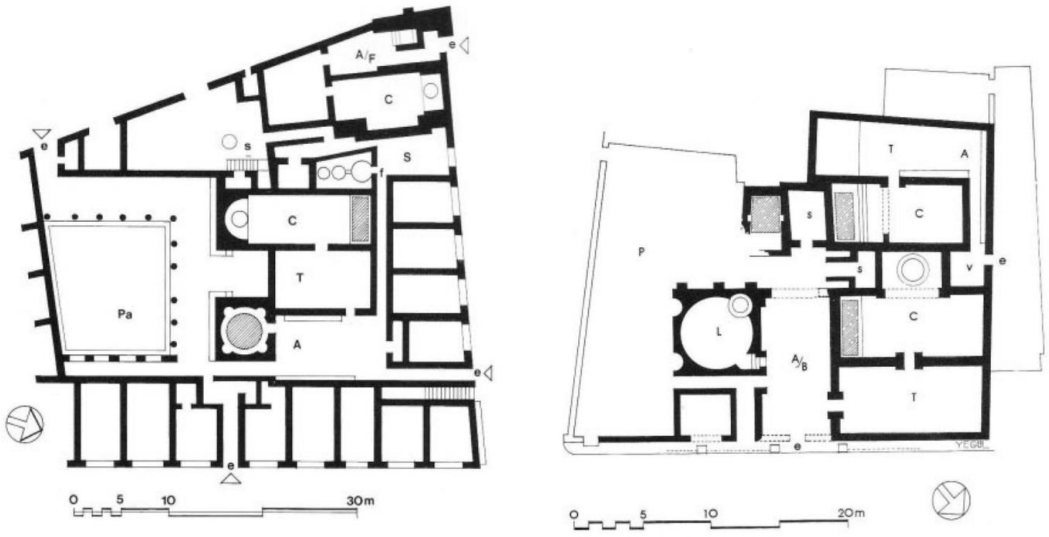

Şekil 2.30 Asimetrik plan tipi örnekleri, Pompei Forum Hamamı planı (solda); Pompei Cumhuriyet Hamamı (sağda) (Yegül, 2006)

Yarı eksenel tip ise bu iki plan tipi arasında bir ara geçiş formu olarak tanımlanmaktadır. Yani Pompeii plan tipinin tek eksenli özelliği ile, tam simetrik imparatorluk plan tipinin özelliklerini yansıtan mimari bir plan tipi olarak nitelendirilmektedir (Şekil 2.31).

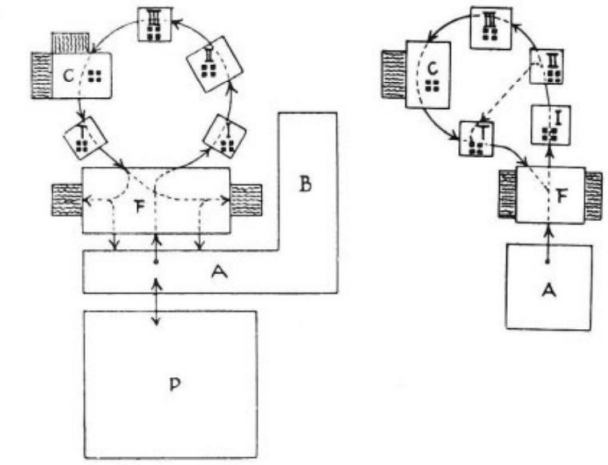

Şekil 2.31 Krencker'in yarı eksenel plan tipi önerisi (Brödner, 1983)

Bu plan şeması (Şekil 2.32) pompei plan tipinin temel özellikleri ile imparatorluk hamamı plan tipinin gelişmiş ve teknolojik özellikleri arasında da bir ara geçiş formu olarak düşünülebilir. Sirkülasyon saat yönünde veya tersine doğru işlemektedir. Bu rota frigidarium veya apoditerium ile başlamakta ve aynı mekanda sonlanmaktadır. Yegül'e göre yarı eksenel plan tipi belirgin bir plan tipini oluşturmamakta fakat kronolojik gelişimdeki özel bir plan vurgusunu temsil etmektedir. Yegül bu kavramı hamam sınıflandırmasını kolaylaştırmak amacıyla kullanmıştır.

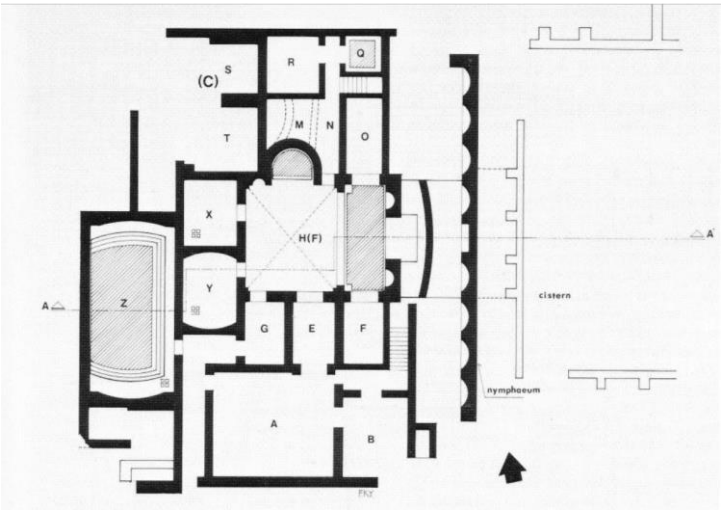

Şekil 2.32 Yarı eksenel plan tipi örneği, Nero Hamamı, Pisa (Yegül, 2006)

Tam simetrik plan tipi/İmparatorluk plan tipinde farklı işlevlere sahip çok sayıda mekan tek bir hat üzerinde birbirlerine simetrik olarak yerleştirilmiştir. Bu yapıların sahip olduğu tek eksenli sirkülasyonun son noktası genellikle caldarium olmuştur. Bu tip yaygın olarak büyük hamam kuruluşları için geçerli olmuştur. Tam simetrik plan tipinin daha ayrıntılı şeması imparatorluk hamamı/thermae olarak adlandırılmaktadır. Tam simetrik imparatorluk hamamları MS. 1. yüzyılda inşa edilmeye başlanmış ve tüm Roma coğrafyasına yayılmıştır. Tam simetrik hamamların planlanmasında bahçeler, rekreasyon alanları ve spor alanlarının yanı sıra, ana hamam blokunun etrafında yer alan ikincil ve yarı kültürel işleve sahip mekanlar da yer almaktadır (Nielsen,1992).

İmparatorluk hamamları genellikle eksenel ve simetrik bir mimari düzenlemeye sahiptir. İşlevsel olarak thermae yapıları sıkça bahsedildiği üzere bir çok yan kuruma sahiptir. Roma imparatorluk hamamlarının geniş ve çok fonksiyonlu tasarımları, roma imparatorluk forumlarında ve kalabalık kentsel mekanlarda görülen kamusal özelliklere benzemektedir. Öyle ki Yegül; Roma hamamlarının inşasını, Roma forumu gibi sosyal bir çevre tasarlama amacı olarak betimlemekte; boyut, duygu ve sembolik özellikler açısından minyatür bir kent oluşturmaya benzetmektedir. Ayrıca bütüncül olarak görülen tasarım özellikleri ve işlevleri bakımından Akdeniz bahçe mimarisi ile benzer yanları olduğunu belirtmektedir. Geniş parsellerin kullanımı, biçimsel olarak zıt tasarımların kullanımı ve su ögesinden mimari açıdan yararlanılması açısından Roma hamamları ile Akdeniz bahçe mimarisini benzetmektedir (Yegül,2006).

Mekan organizasyonları açısından simetrik imparatorluk hamamlarında da belirli plan tipleri kullanılmıştır. Fakat bu sınıflandırma temel ve kesin bir şemaya bağlı kalındığı anlamına gelmemektedir. Yerel durum, coğrafi özellikler, iklim ve diğer tasarım kriterlerine göre kendine has başka plan tiplerine rastlamak mümkün olabilmektedir. Ancak Roma hamamlarının plan tipleri farklı sınıflandırmalara ayırılabilir. İlk olarak "sıra tipi" olarak adlandırılan hamamlarda (Şekil 2.33); tek bir doğrultuda palaestra, apoditerium, frigidarium, tepidarium, laconicum[9] ve son olarak caldarium ile sirkülasyon tamamlanmaktadır (Brödner, 1983).

[9] Hamamlarda buhar banyosu işleviyle tasarlanmış özel mekan (Glare, 1968).

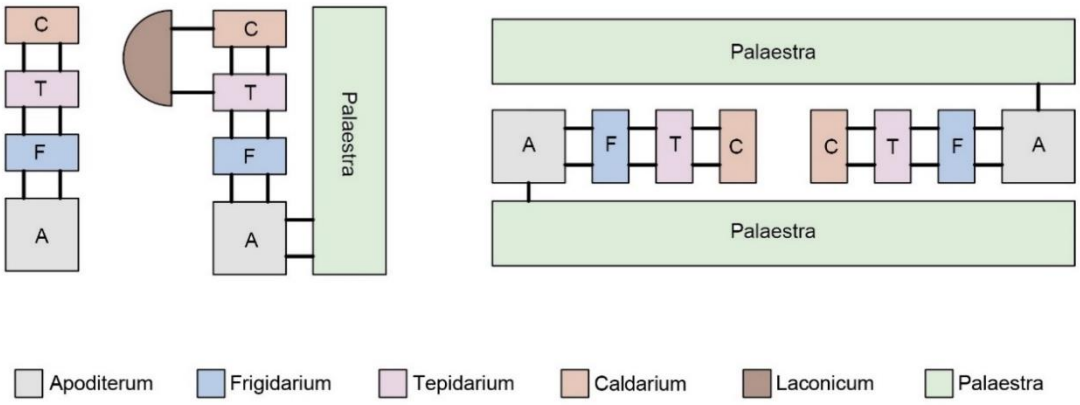

Şekil 2.33 Brödner'e göre sıralı tip plan sistemleri (yazar tarafından yeniden düzenlenmiştir (Brödner, 1983)

"Halka tip" olarak adlandırılan organizasyon şemasında, hamamın ana mekanları birer kez geçilecek şekilde düzenlenmiştir. Apoditeriumdan başlayan sirkülasyon, servis odaları aracılığıyla devam etmekte ve caldariuma ulaşmaktadır. Hemen ardından ılıklık mekanı ve frigidariuma devam edilen süreç, tekrar apoditeriuma ulaşılmasıyla son bulmaktadır. Bu plan tipinde sirkülasyon tekrarlanmamış olur .

"Çift mekanlı tip" planlarında bazı mekanlar ortak kullanım amacıyla tek eksen üzerinde, iki caldarium arasında konumlandırılmıştır. Erkekler ve kadınlar için farklı tasarlanan bu plan tipinde; Apoditerium, Frigidarium ve tepidarium tek bir eksen üzerinde ortak deneyim içerirken, caldariumlar sıcak yıkanma mekanları olarak ayrı ayrı düzenlenmiştir (Şekil 2.34) (Brödner, 1983).

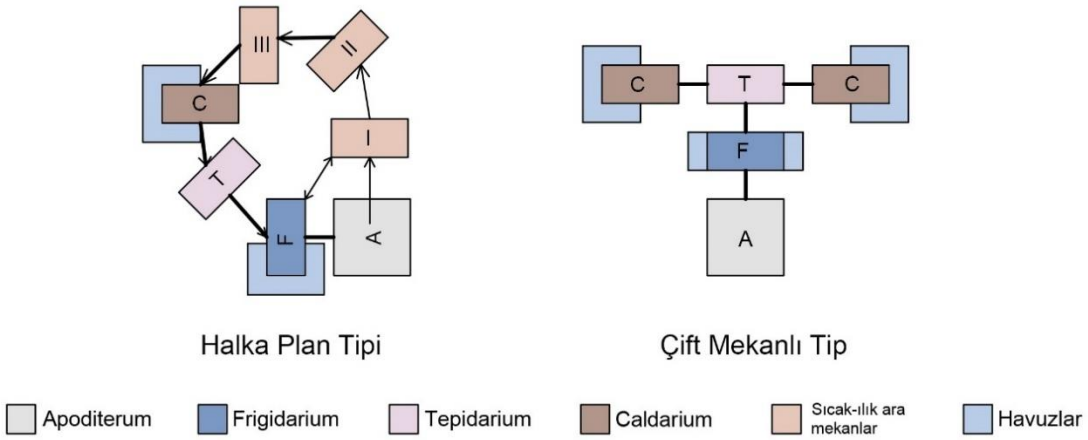

Şekil 2.34 Brödner'e göre halka ve çift mekanlı plan tipleri (yazar tarafından yeniden düzenlenmiştir) (Brödner, 1983)

İç kısımda sirkülasyonu ayrılan plan tipinde ortak kullanılan palaestra ve apoditerium mekanlarının her iki yanından iki farklı frigidariuma açılan sirkülasyonlar bulunmaktadır. Böylece iki farklı dolaşımla ortak kullanılan caldariuma ulaşmak mümkündür (Şekil 2.35) (Mert, 2009).

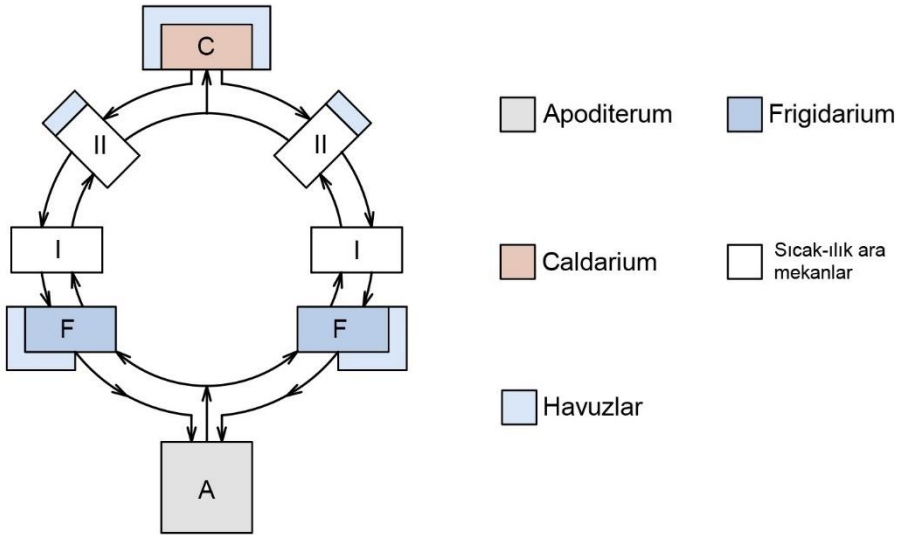

Şekil 2.35 İç kısımda sirkülasyon ayrımı olan halka plan tipleri (yazar tarafından yeniden düzenlenmiştir) (Yegül,2006)

İmparatorluk hamamları olarak nitelendirilen grup ise küçük ve büyük plan tipli hamamlar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır (Şekil 2.36). Küçük imparatorluk hamamlarında mekan sıralaması, palaestra, frigidarium ve frigidariumun her iki yanına konumlandırılmış apoditerium mekanları ile başlamaktadır. Simetrik olarak tasarlanmış ılık ara mekanlara ulaşan sirkülasyon ile caldariumda son bulan bir mekan dizisi oluşturulmuştur (Şekil 2.37). Caldariumun ardından tepidarium ve frigidariumdan geçen rota, başlangıç noktasında son bulmaktadır. Büyük imparatorluk hamamlarının tasarımında simetrik olarak yerleştirilmiş yıkanma ve servis mekanları öne çıkmaktadır. İmparatorluk hamamlarında yapı bloğunun her iki tarafından ayrı birer sirkülasyon imkanı sağlanmış; üçüncü bir dolaşım aksında ise, apoditeriumların arasına konumlandırılmış frigidariumdan başlayan, yapının orta aksına yerleştirilmiş tepidariumdan geçerek caldariuma ulaşan bir rota hedeflenmiştir. Her bir dolaşım imkanı nihayetinde caldariuma ulaşmaktadır. Bu şekilde oldukça kalabalık olan imparatorluk hamamlarında, kullanıcıların yoğunluğu azaltılarak karışıklıklar önlenmiştir (Brödner, 1983; Nielsen, 1993).

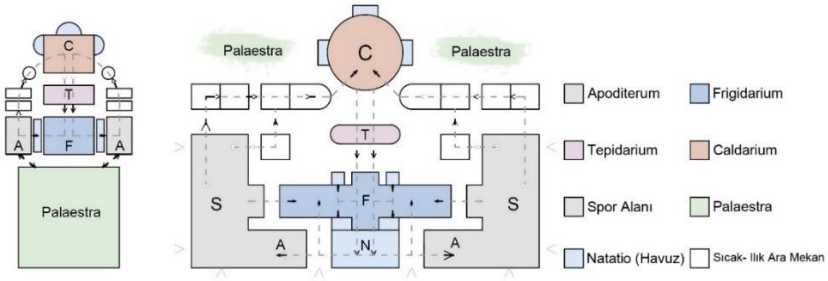

Şekil 2.36 Küçük ve Büyük İmparatorluk Hamamlarının Plan Tipleri (yazar tarafından yeniden düzenlenmiştir)(Yegül,2006)

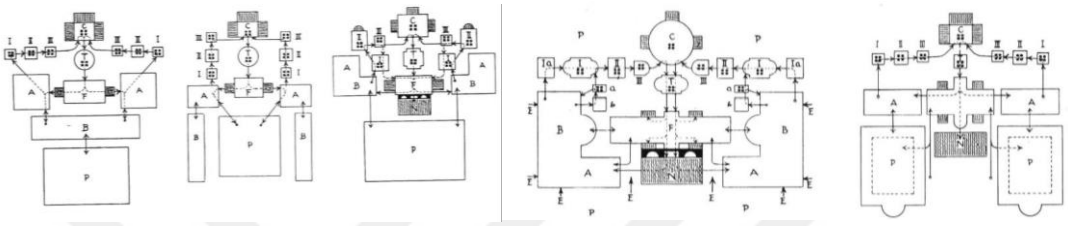

Şekil 2.37 Küçük ve Büyük İmparatorluk Hamamlarının diğer Plan Tipleri Brödner,1983)

Hamamların mimarisini tarihsel süreç içerisinde sınıflandırmak oldukça zor bir çalışma olarak görülmektedir. Yenilikçi hamam tasarımlarında bile mutlaka yerel geleneklere dayanan yapım teknolojileri ve mimari etkiler görülmektedir. Temelde bu etkiler caldarium, tepidarium ve frigidarium üçlü ana mekanından ve sıra biçiminde kullanılmasından türemiştir (Yegül,2006). Hamamlar yeni mimari fikirlerin etkin biçimde kullanılmasına olanak sağlamış, dini ve kamusal mimari arasında işlevsel bir ara geçiş formu rolü üstlenmiştir. Hamamlar, Yunan ve Roma'ya özgü mimari stiller arasında biçimsel ortak bir sentez olarak klasik mimaride yerini almaktadır. Hamamların geniş iç mekanlarında yer alan Yunan mimari stilleri, Roma yapı teknolojisinin ürünleri ile birleşmektedir (Fagan, 2002).

Mimari anlamda hamamlar, Roma inşaat teknolojisinin gelişiminde öncü bir konuma sahiptir. Betonun yapı malzemesi olarak kullanımı, beton ile elde edilen yenilikçi ve eğrisel elemanlar, tonozlar ve kubbelerin gelişmesi, mekanların boyut olarak büyümesi hamam mimarisinin gelişimine paralel olarak gelişmiştir. Roma hamamlarının tarihsel süreçteki gelişimi ve ulaştığı biçim, MÖ. 2. Yüzyılda ısıtma teknolojisindeki büyük buluşlara, hypocaust sistemine ve diğer su teknolojilerine bağlı olmuştur. Hypocaust ve onun basit türevleri bu noktada Yunanistan ve İtalya'daki ilk örnekleriyle anılmaktadır. Roma hamamlarında zaman içerisinde

belirli ısıtma ve su sistemleri geliştirilmiştir. Termal su kaynağının olmadığı kentlerdeki yapılarda su, alttan fırınlarla ısıtılmıştır. Fakat bazı örneklerde Termal Hammalarda da kullanıldığı görülmektedir (Şekil 2.38) Hypocaust sisteminin kökenlerinin belirli bir döneme tarihlendirilmesi neredeyse olanaksızdır. Klasik Roma mimarisinde hypocaust sisteminin ilk kullanıldığı yapı çoğu araştırmacı tarafından, MÖ. 2. Yüzyılın sonunda (IV. Evre Bkz. Tablo 2.1) Pompei Stabian hamamlarına dayandırılmaktadır (Yegül, 2006; Nielsen, 1993).

Şekil 2.38 Sarıkaya Roma hamamı hypocaust kalıntıları (Yozgat Valiliği,2018)

Hypocaust sisteminde mekanın zemini, kısa ve birbirine yakın olarak yerleştirilen çeşitli sütunlar/pilae üzerinde yükselmektedir (Şekil 2.39). Hypocaust sistemi bir fırın ile aktif hale getirilmektedir. Zemin kanallar yardımıyla bir fırına/praefurniuma bağlanmaktadır. Praefurniumda elde edilen alevler mekana ulaşmamaktadır. Fakat oluşan sıcak hava veya buhar kanallar ile yıkanma mekanlarının alt tabanına ulaşarak mekanı ısıtmaktadır. Sıcak hava dolaşımı ile ısıtılan mekanlar için bir de hava tahliye kanalı inşa edilmektedir. Hamamın duvarlarına yerleştirilen birkaç pişmiş boru yardımıyla bu tahliye sağlanmıştır (Brödner, 1983; Yegül, 2006).

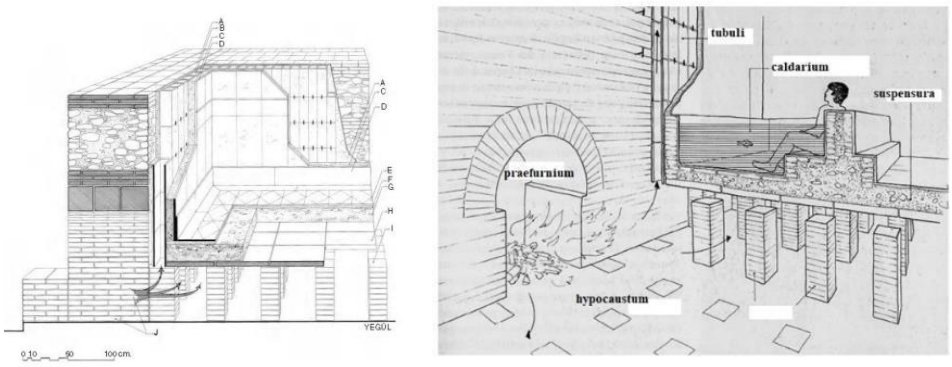

Şekil 2.39 Hypocaust sisteminin işleyişi ve yapı elemanları (Yegül,2006)

2.3.3 Roma Dönemi Hamam Örnekleri

Bu bölümde dünya üzerinden seçilen Roma hamamı örneklerinin tablolar halinde katalogları yapılmıştır. Katalogların içerisinde yapının adı, adresi, yapılış tarihi, yaptıranı, plan tipi ve kent içindeki konumu genel açıklamalar, fotoğraflar ve çizimler yardımıyla ele alınmıştır. Roma dönemi hamam mimarisi ve plan tipolojisine göre Roma hamamı örnekleri dört ayrı kategoriye ayrılarak, 24 adet hamam yapısı seçilerek tablolarla ifade edilmiştir.Oluşturulan tablolar ve kategoriler şu şekildedir:

Erken Dönem Roma hamamları (Tek Eksenli Plan Tipleri);

1. Stabian Hamamı (Terme Stabiane)
2. Forum Hamamı (Terme Centrali)
3. Şehir Hamamı (Glanum Bath)
4. Drevant Birinci Hamam (Thermes Drevant)
5. Askeri Garnizon Hamamları (Therme Vindonissa)
6. Lejyonerler Hamamı (Caerleon Legionary Bath)
7. Güney Hamamı (Conimbriga Southern Baths 1.Evre)
8. Güney Hamamı (Conimbriga Southern Baths 2.Evre)

Roma İmparatorluk Hamamları (Simetrik ve Kompleks Plan Tipi);

9. Agrippa Hamamları
10. Nero Hamamları
11. Titus Hamamları
12. Traianus Hamamları
13. Hadrianus Hamamları/Lepcis Magna İmparatorluk Hamamı
14. Antoninus Hamamları/Kartaca İmparatorluk Hamamı
15. Caracalla Hamamları

Roma Termal Hamamları;

16. Baiae Termal Hamamı
17. Aquae Flaviae Kaplıca Hamamı
18. Sao Pedro De Sul Hamamı
19. Labitolasa Hamamı
20. Allon Halk Hamamları

21. Mura Hamamı / Las termas romanas de Mura

22. Aqauae Sulis, Bath

23. Santa Chiara Napoli Hamamı

24. Kaplıca Hamamı, Tiberias, Hammat Gader

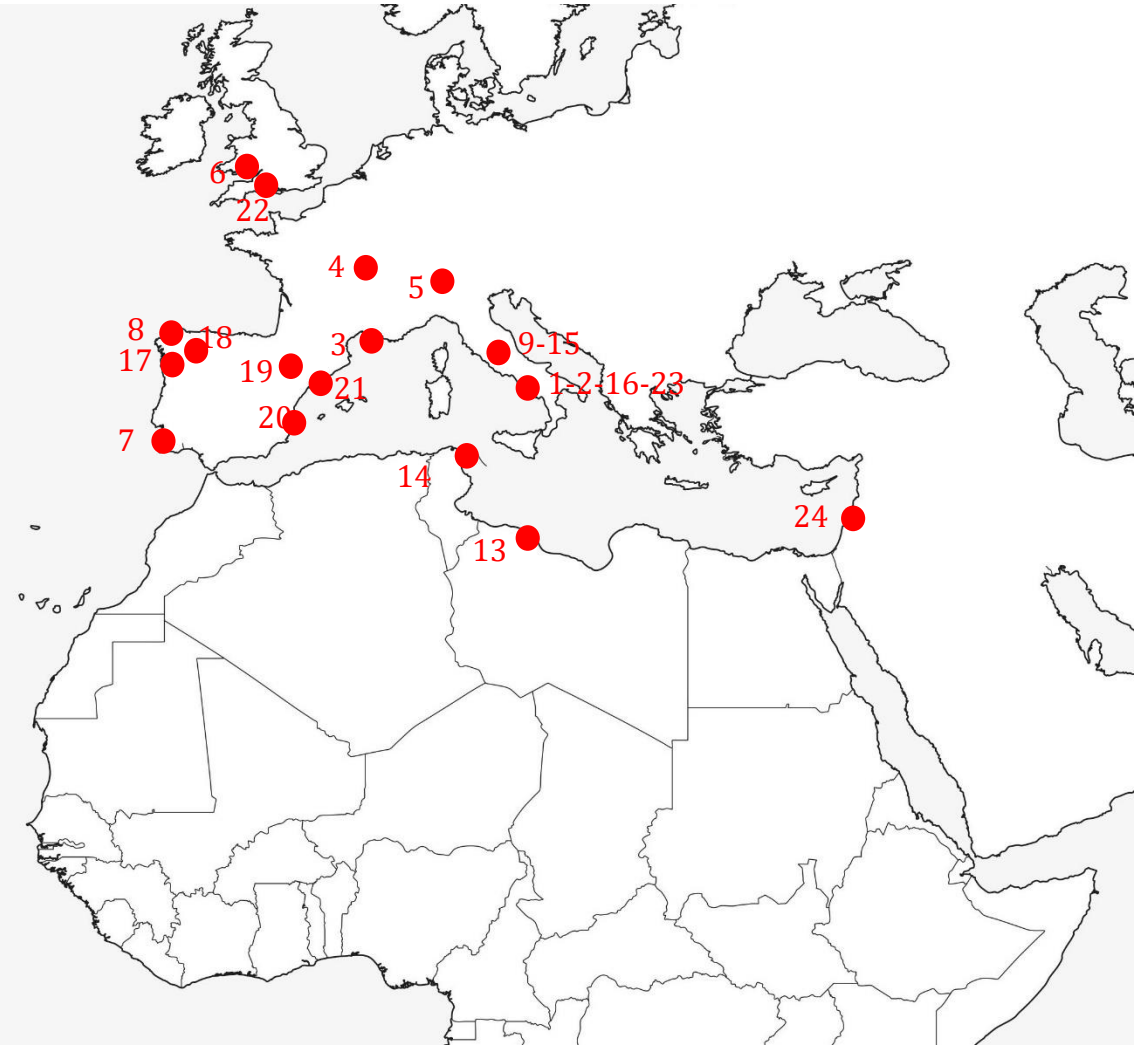

Şekil 2.40 Tez kapsamına İncelenen Dünya'daki hamam örneklerinin konumları (yazar tarafından hazırlanmıştır)(Cosmographics, 2013)

Tablo 2.1 Stabian Hamamı (Terme Stabiane)

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Stabian Hamamı (Terme Stabiane)</td><td>Katalog No: 1A</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: İtalya/Pompei</td><td>Dönem/Mimar: Cumhuriyet</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Asimetrik - Tek Eksenli Plan Tipi</td><td>Yapım Yılı: MÖ. 4. yy - MÖ 2. yy</td></tr>
<tr><td colspan="2">
Harita 2.1 Konum(Google Earth,2022)</td><td rowspan="3">Yapının Tanımı

Stabian hamamları, Pompei forumunun doğusunda inşa edilmiştir. Hamamın en eski yapısı MÖ. 4. yüzyıla tarihlenen ve bir dizi küçük küvet benzeri banyo şeklinde düzenlenen bölümlerden oluşmaktadır. Roma hamam mimarlığı içerisinde Stabian Hamamları, en erken tarihli ve iyi korunabilmiş olması yönüyle önem taşımaktadır. Hamamın Roma dönemindeki gelişimi, MÖ. 2. Yüzyılda tamamlanmıştır. Aynı dönemde palaestranın doğusunda yer alan blokun güney kısmı erkekler için, kuzey kısmı ise kadınlar için inşa edilmiştir. Bu blokta yalnızca su değil, zeminin altında ve duvardaki boşluklarda dolaşan hava akımı da ısıtılmıştır. Augustus Dönemi'nde ise palaestranın batısındaki arazi yeniden düzenlenmiş, büyük bir natatio eklenmiş, ticari bloklarla birlikte hamama entegre edilmiş ve yapı son şeklini almıştır (Thorpe, 2002).</td></tr>
<tr><td colspan="2">
Şekil 2.41 Kent planı içerisindeki yeri</td></tr>
<tr><td colspan="2">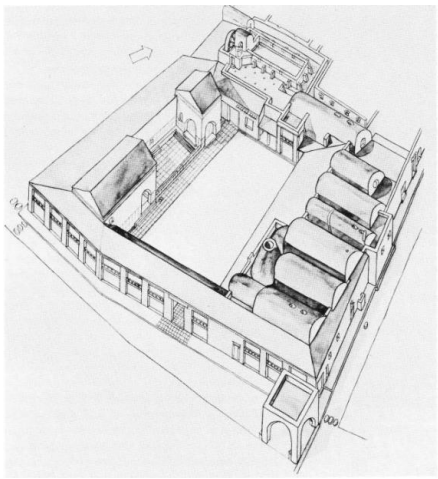
Şekil 2.42 Perspektif (Yegül,2006)</td></tr>
</table>

Tablo 2.2 Stabian Hamamı (Terme Stabiane)

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Stabian Hamamı (Terme Stabiane)</td><td>Katalog No: 1B</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: İtalya/Pompei</td><td>Dönem/Mimar: Cumhuriyet</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Asimetrik - Tek Eksenli Plan Tipi</td><td>Yapım Yılı: MÖ. 4. yy - MÖ 2. yy</td></tr>
<tr><td colspan="3">

Şekil 2.43 Devirlere göre yapı eklemeler (Robinson vd., 2020)</td></tr>
<tr><td colspan="2">
Şekil 2.44 Apoditerium ve Vestibule (Planet Pompei, 2022)</td><td>Mimari Özellikleri

Yapının doğu kısmı, işlevlerine uygun olarak ilişkilendirilmiş bir dizi odanın düz bir hat üzerinde hizalanmasıyla oluşmaktadır. Isıtılmamış odalardan caldariuma doğru bir sirkülasyon oluşturulmuş ve aynı doğrultuda geri dönüş sağlanmıştır. Ana giriş palaestra aracılığı ile sağlanmış, kamusal caddeden de giriş verilmiştir (Yegül,2006)</td></tr>
</table>

Tablo 2.3 Stabian Hamamı (Terme Stabiane)

Yapı: Stabian Hamamı (Terme Stabiane)	**Katalog No: 1C**
Ülke & Kent: İtalya/Pompei	**Dönem/Mimar:** Cumhuriyet
Mimari Tip: Asimetrik - Tek Eksenli Plan Tipi	**Yapım Yılı:** MÖ. 4. yy **-** MÖ 2. yy

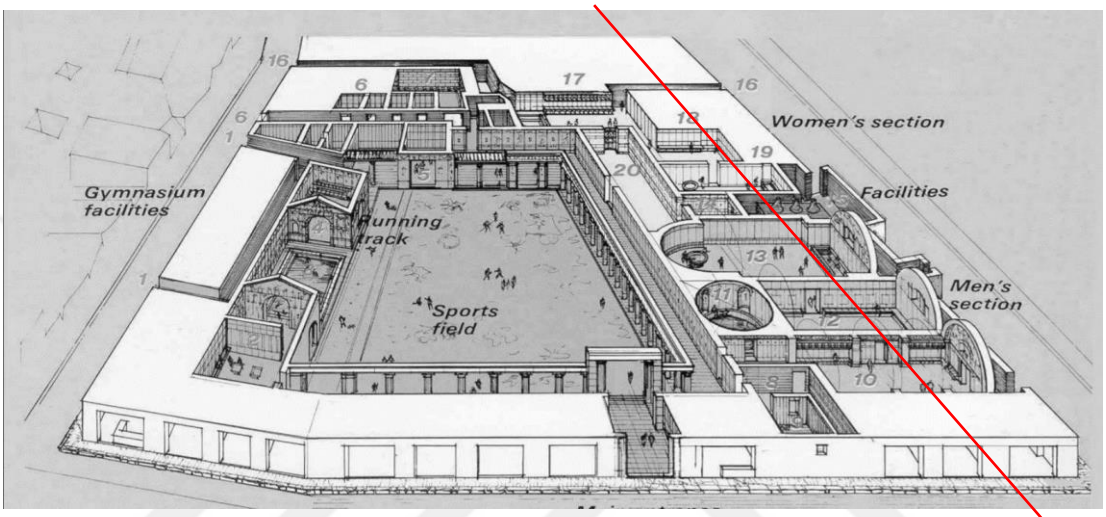

Şekil 2.45 Stabian Hamamı aksonometrik kesiti (nanopdf.com, 2022)

Hamam yapısı birbirinden bağımsız tonoz üst örtülerine sahip, paralel olarak düzenlenmiş dikdörtgen formlu bir dizi mekanın birbirine paralel olarak yerleştirilmesiyle oluşmuştur. "Tek eksenli dizi tipi" olarak adlandırılan bu planlama ilkesinde işlevsellik, yapısallık, ısının kontrolü ve belirgin bir kullanım sırası hedeflenmiştir. Birbirine paralel beşik tonozlu salonlar için su temini, altyapı ve ısıtma sistemleri, yapıda tek bir hat üzerinde birleştirilmiştir. Beşik tonozlu odaların uçları, yarım daire veya pencere dizileri ile inşa edilerek gün ışığından bolca yararlanılması sağlanmıştır (Yegül,2006).

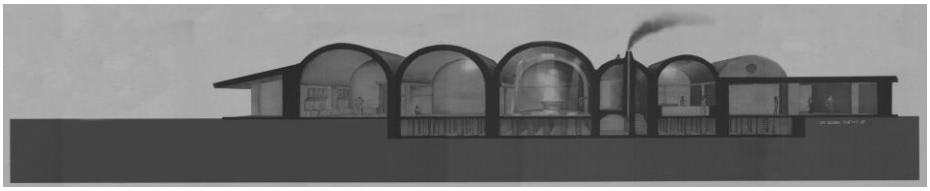

Şekil 2.46 Stabian Hamamı hamam bloku kesiti (DevianArt, 2022)

Tablo 2.4 Forum Hamamı (Terme Centrali)

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Forum Hamamı (Terme Centrali)</td><td>Katalog No: 2A</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: İtalya/Pompei</td><td>Dönem/Mimar: Cumhuriyet</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Asimetrik - Tek Eksenli Plan Tipi</td><td>Yapım Yılı: MÖ 80</td></tr>
<tr><td colspan="2">
Harita 2.2Konum (Google Earth, 2022)</td><td rowspan="3">Mimari Özellikleri
Pompei Forumu’nun kuzeyinde yer alan hamam, stabian hamamları gibi sıra tipi hamamların belirgin örneklerindendir. Forum Hamamı, Stabian Hamamına benzer konforlu ve işlevsel mekanlara sahiptir fakat daha kompakt (sıkı-yoğun) şekilde tasarlanmıştır (Şekil 2.49). Kente su kemeri yapılmadan önce Forum hamamına su, kompleksin güneybatı yönündeki sarnıçtan aktarılmıştır. Hamam erkekler ve kadınlar için ayrı bloklarla tasarlanmış ve tek praefurnium her iki caldariumu ısıtmaktadır. Forum hamamlarında zeminin altındaki sıcak hava tubuli adı verilen içi boş tüp şeklindeki tuğlalar sayesinde duvarlar boyunca yükseltilmiştir (Sear, 2020). Forum hamamlarının tasarımında insan ölçeğinin belirleyici unsur olduğu, ayrıca çevredeki diğer hamamların boyutların uygun olarak tasarlandığı düşünülmektedir (Hoss, 2005).</td></tr>
<tr><td colspan="2">
Şekil 2.47 Kent içi konumu</td></tr>
<tr><td colspan="2">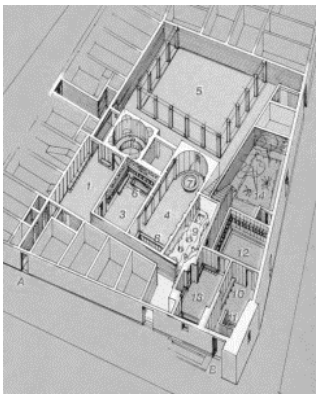
Şekil 2.48 Perspektif (Carpiceci, 1977)</td></tr>
</table>

Tablo 2.5 Forum Hamamı (Terme Centrali)

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Forum Hamamı (Terme Centrali)</td><td>Katalog No: 2B</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: İtalya/Pompei</td><td>Dönem/Mimar: Cumhuriyet</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Asimetrik - Tek Eksenli Plan Tipi</td><td>Yapım Yılı: MÖ. 80</td></tr>
<tr><td colspan="2">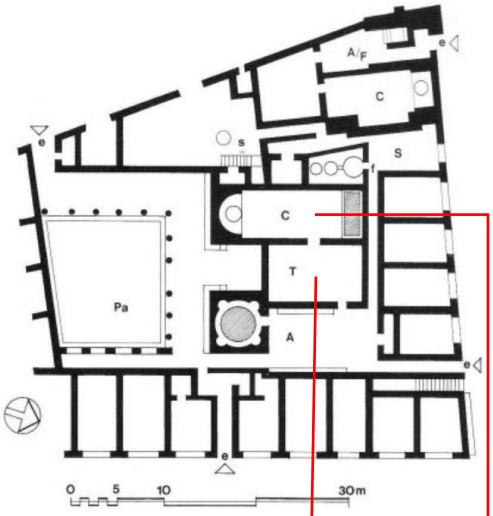

Şekil 2.49 Plan (Yegül, 2006)</td><td>Mimari Özellikleri
Pompei plan tipine benzer Forum hamamı şema olarak asimetrik biçimde planlanmıştır (Şekil 2.11). Bir labrum/kullanıcılar için bir küvet barındıran erkeklere ait caldariumunda (Şekil 2.50) tasarlanan geniş apsis sonraki dönemlerde yapılan bir düzenleme olmuştur. Beşik tonoz ile örtülen tepidariumdaki gibi (Şekil 2.51) yeterli ışık alabilmesi için pencereler eklense de koyu bir atmosfere sahip odalar elde edilmiştir (Yegül & Favro, 2019).</td></tr>
<tr><td>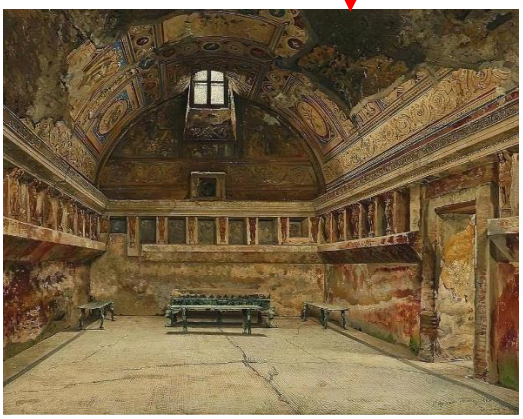
Şekil 2.50 Tepidarium (Hansen, 1884)</td><td colspan="2">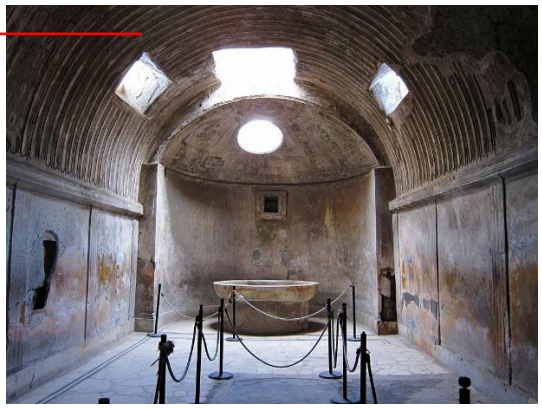
Şekil 2.51 Caldarium (Velvet, 2011)</td></tr>
</table>

Tablo 2.6 Şehir Hamamı (Glanum Bath)

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Şehir Hamamı (Glanum Bath)</td><td>Katalog No: 3A</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: Fransa/ Saint-Rémy-de-Provence</td><td>Dönem/Mimar: Cumhuriyet</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Asimetrik - Tek Eksenli Plan Tipi</td><td>Yapım Yılı: MÖ. 75-40</td></tr>
<tr><td colspan="2">
Harita 2.3 Harita (Google Earth,2022)</td><td rowspan="3">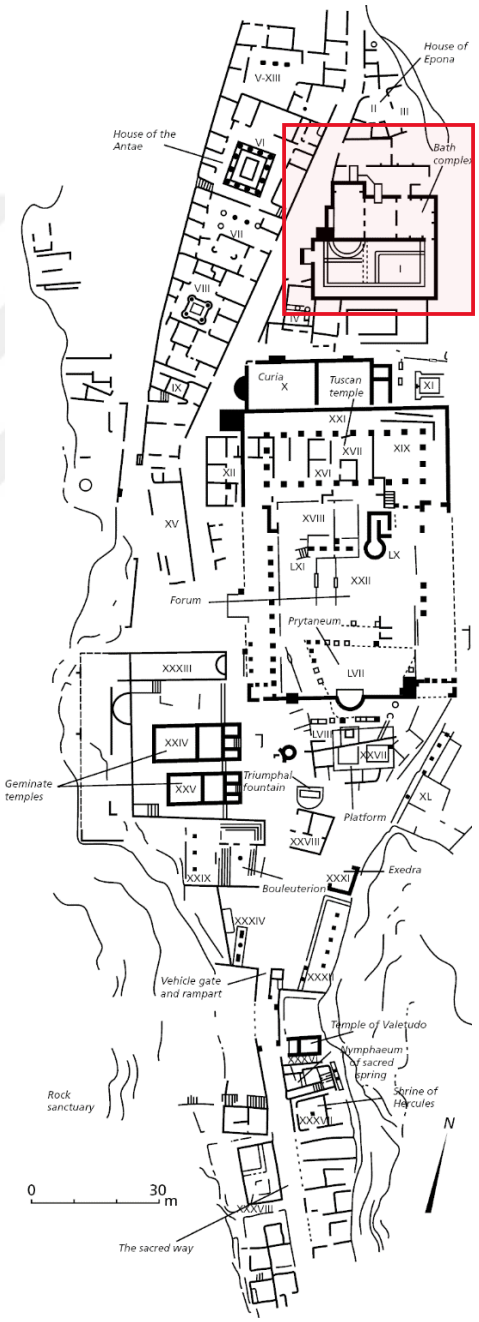

Şekil 2.52 Kent planı (Mullen, 2013)</td></tr>
<tr><td colspan="2">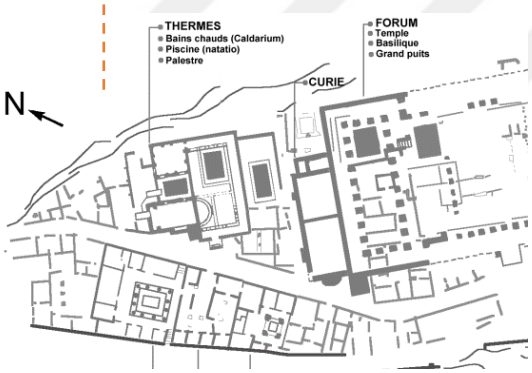

Şekil 2.53 Yapı Planı (Nicolas, 2022)</td></tr>
<tr><td colspan="2">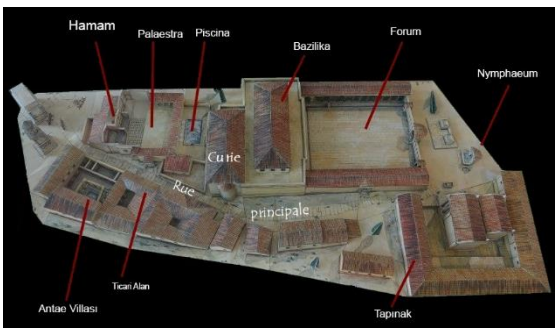

Şekil 2.54 Perspektif (Randojp, 2022)</td></tr>
</table>

Tablo 2.7 Şehir Hamamı (Glanum Bath)

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Şehir Hamamı (Glanum Bath)</td><td>Katalog No: 3B</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: Fransa/ Saint-Rémy-de-Provence</td><td>Dönem/Mimar: Cumhuriyet</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Asimetrik - Tek Eksenli Plan Tipi</td><td>Yapım Yılı: MÖ. 75-40</td></tr>
<tr><td colspan="2">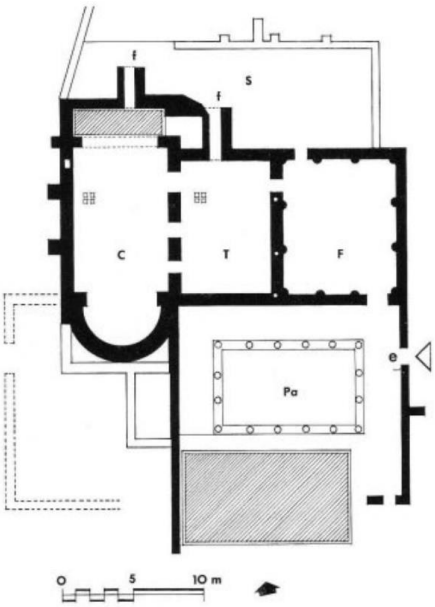

Şekil 2.55 Planı (Yegül,2006)</td><td rowspan="2">Mimari Özellikleri
İtalya’da geliştirilen çift mekan dizili Pompei hamamı plan tipi Glanum’da da görülmektedir. İtalya dışındaki en erken plan tipi Glanum olmuştur. Yapı kompleksi içerisinde üç mekanlı bir düzenleme uygulanmıştır (Şekil 2.56). Giriş yapının doğusundaki bir sokaktan sağlanmaktadır. Sonraki dönemde yapının yarım daire formlu caldariumu palaestraya katılmıştır (Yegül, 2006). MS. 2. Yüzyılda onarım geçiren yapı, aynı dönemde mermer süslemeler ile kaplanmıştır. Yapı sütunlu açık avlu biçimde bir palaestraya sahiptir (Şekil 2.19). Frigidarium dışında yalnızca tepidarium ve caldarium hypocaust sistemi ile ısıtılmıştır. Ayrıca caldarium içerisinde terleme odası/laconicum ve kuzey duvarına bitişik sıcak yüzme havuzu yer almaktadır. Güney kısımda palaestra ile bitişik soğuk bir yüzme havuzu/natatio inşa edilmiştir. Havuz çeşitli heykellerle süslenmiştir (Congès, 2000)</td></tr>
<tr><td colspan="2">
Şekil 2.56 Modern arkeolojik alan (Eckert, 2006)</td></tr>
</table>

Tablo 2.8 Drevant Birinci Hamam (Thermes Drevant)

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Drevant Birinci Hamam (Thermes Drevant)</td><td>Katalog No: 4</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: Fransa/ Saint-Amand-Montrond</td><td>Dönem/Mimar: Cumhuriyet</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Simetrik - Tek Eksenli Plan Tipi</td><td>Yapım Yılı: MS. 1-3. yy</td></tr>
<tr><td colspan="2">
Harita 2.4 Harita (Google Earth,2022)</td><td rowspan="3">Mimari Özellikleri

1835 yılında bölgede iki termal tesis keşfedilmiştir. Yapılan kazıların ardından kalıntılar, araştırma olanaklarını korumak için tekrar toprak altında bırakılmıştır. Yapının arkeolojik kalıntıları günümüzde hala bazı modern yapıların ve toprağın altındadır (Harita 2.4). 35 x 29 m. ile 42 x 33 m. ölçülerinde olan bu iki hamam birbirine bitişiktir (Şekil 2.58). Direkt ilişkili olmayan bu yapıların erkekler ve kadınlar için ayrılmış olabileceği düşünülmektedir. Kentin su kemerleri ile beslenen hamamlar, roma hamam mimarisinin klasik özellikleri ve genel plan organizasyonu ile inşa edilmiştir. Her biri praefurniumla ısıtılan hypocausta, tepidariuma ve caldariuma sahiptir (Provost, 1992). Bu tür yapılarda ikincil mimari elemanlar (caldarium, vb. dışındaki diğer işlevsel mekanlar) tek eksenli plan (Şekil 2.59) tipi içerisinde, her iki yanda simetrik biçimde yerleştirilmiştir (Yegül, 2006).</td></tr>
<tr><td colspan="2">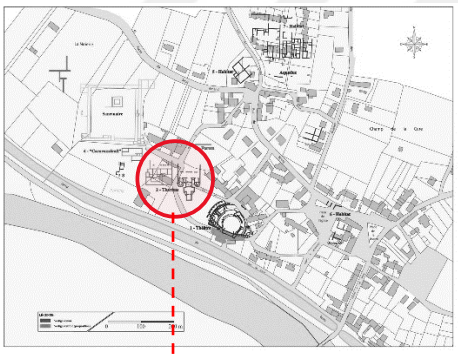
Şekil 2.57 Kent planı (Méténier, 2011)</td></tr>
<tr><td colspan="2">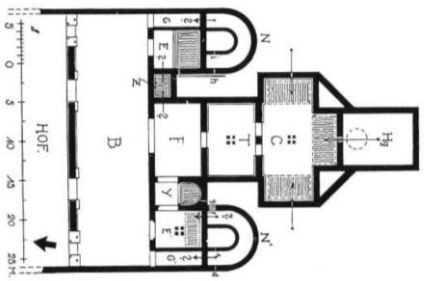
Şekil 2.58 Kadınlar bloku plan (Yegül, 2006)</td></tr>
</table>

Tablo 2.9 Askeri Garnizon Hamamları (Therme Vindonissa)

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Askeri Garnizon Hamamları (Therme Vindonissa)</td><td>Katalog No: 5</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: İsviçre/ Windich</td><td>Dönem/Mimar: Erken Flaviuslar Dönemi</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Kısmen Simetrik - Tek Eksenli Plan Tipi</td><td>Yapım Yılı: MS. 40-50</td></tr>
<tr><td>
Harita 2.5 Konum (Google Earth, 2022)</td><td colspan="2">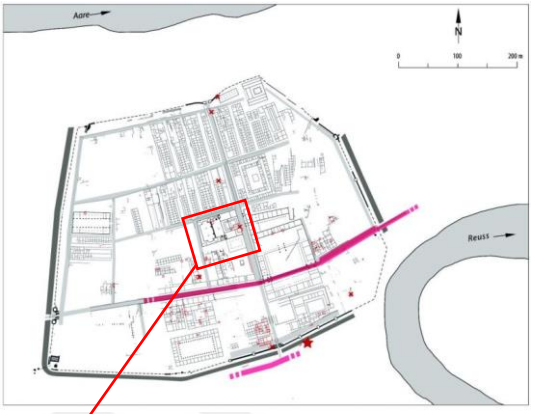
Şekil 2.59 Vindonissa kent planı (Kantonsarchäologie Aargau, 2022)</td></tr>
<tr><td>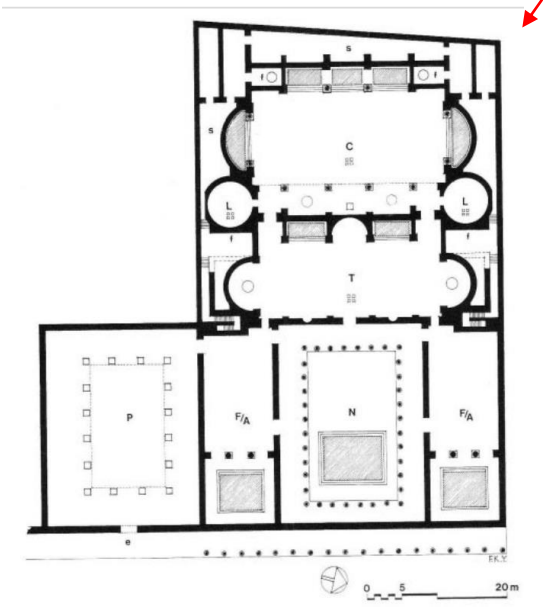
Şekil 2.60 Plan (Yegül,2006)</td><td colspan="2">Mimari Özellikleri
Kuzeybatı eyaletlerindeki bir grup askeri/lejyoner hamamları benzerdir. Simetrik plan şemasının en erken uygulamalarından olan hamamın yıkanma mekanları pompei tipine göre daha eksenel ve anıtsal bir tasarımla inşla edilmiştir. Bu hamamın sahip olduğu eksenel plan düzeni ile Roma'daki Titus İmparatorluk Hamamı arasında benzerlik görülmektedir. Bu sebeple lejyonerler hamamı için imparatorluk hamamının öncüsü olduğu düşünülmektedir (Yegül, 2006).</td></tr>
</table>

Tablo 2.10 Lejyonerler Hamamı (Caerleon Legionary Bath)

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Lejyonerler Hamamı (Caerleon Legionary Bath)</td><td>Katalog No: 6A</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: İngiltere/Caerleon (Şekil 2.26)</td><td>Dönem: Flaviuslar Dönemi</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Asimetrik - Tek Eksenli Plan Tipi</td><td>Yapım Yılı: MS. 1. yy</td></tr>
<tr><td colspan="2">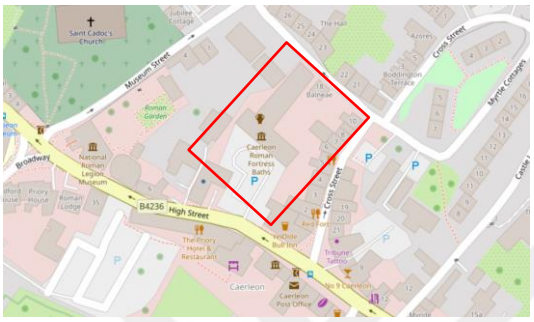
Harita 2.6 Konum (OpenStreetMap,2022)</td><td rowspan="3">Mimari Özellikleri
Temel hamam mekanlarının tek bir eksende dizilimi Pompei tipinden daha kuvvetli veya anıtsal bir plan tipini yansıtmaktadır. Caldarium ve frigidarium salonlarının içinde, çıkıntılı apsisler ve derin nişlerle düzenlenmiş havuzlar yer almaktadır. Palaestra, yıkanma mekanlarının oluşturduğu eksen boyunca uzanmaktadır. Ayrıca atletizm müsabakalarının yapıldığı derin ve uzun natatio/yüzme havuzuna sahiptir (Yegül,2011).

Şekil 2.62 Perspektif (Medievalheritage, 2022)</td></tr>
<tr><td colspan="2">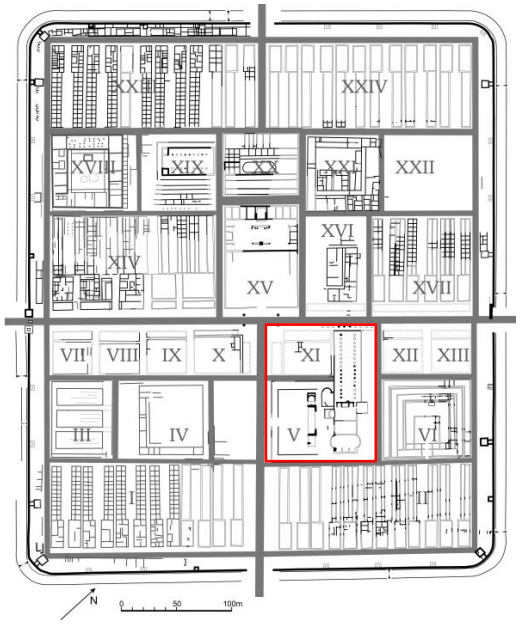
Şekil 2.61 Kent planı (Guest & Young, 2010)</td></tr>
</table>

Tablo 2.11 Lejyonerler Hamamı (Caerleon Legionary Bath)

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Lejyonerler Hamamı (Caerleon Legionary Bath)</td><td>Katalog No: 6B</td></tr>
<tr><td>Ülke & Kent: İngiltere/Caerleon</td><td colspan="2">Dönem: Flaviuslar Dönemi</td></tr>
<tr><td>Mimari Tip: Simetrik- Tek Eksenli Plan Tipi</td><td colspan="2">Yapım Yılı: MS. 1. yy</td></tr>
<tr><td colspan="2">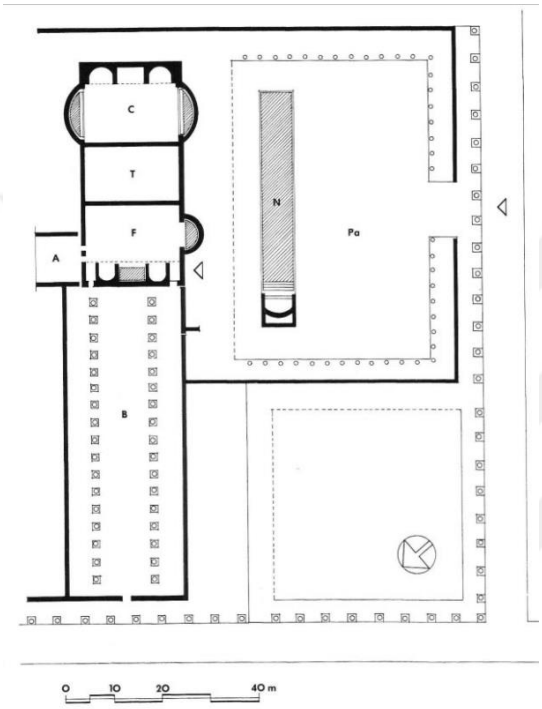

Şekil 2.63 Plan (Yegül,2006)</td><td>Mimari Özellikleri
Plan yerleşiminde ana eksenin sonunda yer alan geniş, üç nefli ve ahşap kirişli bazilikal planlı salon yer almaktadır. Roma hamam terminolojisinde basilica thermarum olarak adlandırılan anıtsal çok amaçlı bir salon işlevine sahiptir. Eksenel planlamaları ve simetrisi ile belirgin askeri hamamlar içerisinde kompleks yapılardan birisi lejyonerler hamamıdır ve yapının imparatorluk hamamlarına planlama açısından öncü olduğu düşünülmektedir (Yegül,2011).</td></tr>
<tr><td colspan="3">
Şekil 2.64 Maket (Otter, 2017)</td></tr>
</table>

Tablo 2.12 Güney Hamamı (Conimbriga Southern Baths 1.evre)

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Güney Hamamı (Conimbriga Southern Baths 1.Evre)</td><td>Katalog No: 7</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: Portekiz / Condeixa-a-Nova</td><td>Dönem: Augustus Dönemi</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Asimetrik - Tek Eksenli Plan Tipi</td><td>Yapım Yılı: MÖ. 27 – MS. 14</td></tr>
<tr><td colspan="2">
Harita 2.7 Harita (Google Earth,2022)</td><td>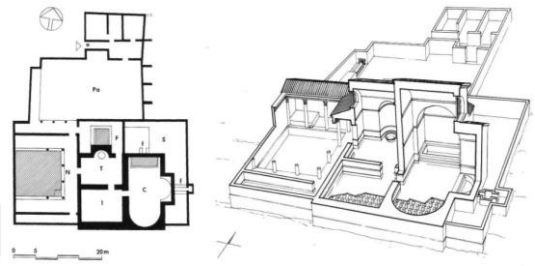
Şekil 2.65 Erken dönem planı ve perspektif kesiti (Yegül,2006)</td></tr>
<tr><td colspan="2">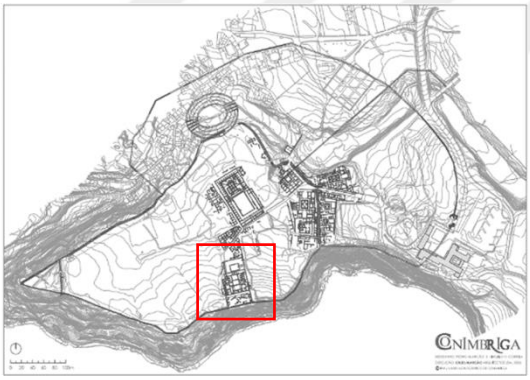
Şekil 2.66 Harita (Correia vd., 2016)</td><td rowspan="2">Mimari Özellikleri
Tek eksenli sıra tipi olarak geliştirilen hamamın ilk evresi pompei plan şemasını yansıtmaktadır. Ana yıkanma mekanlarının bir kenarında natatio bulunurken diğer kenarında palaestra yer alır (Şekil 2.66). Augustus dönemi şeması havuzlu bir avlunun etrafında yer alan dört mekandan oluşan bir birimdir. Bu mekanlar genişletilerek, kuzey ve güney ekseninde uzanan yıkanma salonlarına dönüştürülmüştür (Yegül,2006).</td></tr>
<tr><td colspan="2">
Şekil 2.67 Günümüz Mozaik kalıntıları (Elias, 2022)</td></tr>
</table>

Tablo 2.13 Güney Hamamı (Conimbriga Southern Baths 2.evre)

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Güney Hamamı (Conimbriga Southern Baths 2.Evre)</td><td>Katalog No: 8</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: Portekiz / Condeixa-a-Nova</td><td>Dönem: Traianus Dönemi</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Simetrik - Tek Eksenli Plan Tipi</td><td>Yapım Yılı: MS. 98 – MS. 117</td></tr>
<tr><td colspan="2">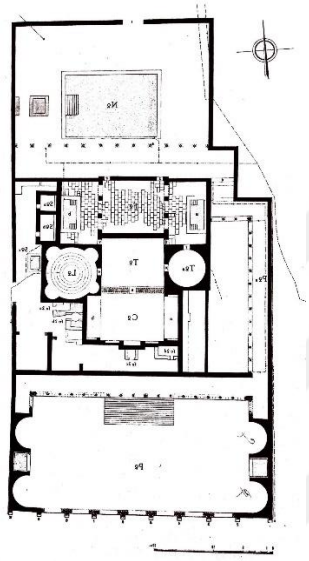
Şekil 2.68 Traianus dönemi planı (Yegül,2006)</td><td rowspan="2">Traianus döneminde bu plan şeması doğu ve batı yönünde geliştirilerek uygulanan yeni plan şeması Pompei tipinden oldukça farklıdır. Öncekinin yerine yapılan yapı kare planlı hamam blokundan ve iki adet palaestradan oluşmaktadır. Tuğla kemer dizesine sahip ikinci palaestra yüksekçe ve manzaraya hakim olacak şekilde yerleştirilmiştir. Palestranın her iki kenarında eksedralar veya dekoratif apsisler yer almaktadır. Giriş avlusu ve merkezi ekseni vurgulayan merdivene sahiptir. Merdivenin sonunda ise avlu seviyesinden yüksekte sütun dizili biçimde tasarlanan caldarium cephesi yer almaktadır. Ana yıkanma mekanlarının her iki yanında kazıyı yapan arkeologlarca işlevi belirlenen rotunda mekanlar yani laconicumlar (ıslak buhar odası) bulunmaktadır. Kuzey-güney yönünde bulunan Ana eksen ise yıkanma mekanlarını örten üç çapraz tonozla vurgulanmıştır (Yegül,2006).</td></tr>
<tr><td colspan="2">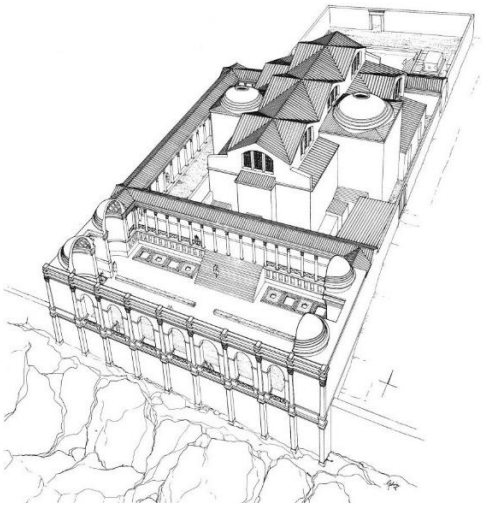
Şekil 2.69 Perspektif (Yegül,2006)</td></tr>
</table>

Tablo 2.14 Agrippa Hamamları (Thermae Agrippae)

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Agrippa Hamamları (Thermae Agrippae)</td><td>Katalog No: 9A</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: İtalya/Roma</td><td>Dönem/Mimar: İmparatorluk</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Simetrik İmparatorluk Plan Tipi</td><td>Yapım Yılı: MÖ. 25</td></tr>
<tr><td colspan="2">
Harita 2.8Konum (Google Earth ,2022)</td><td rowspan="3">Agrippa Hamamları ilk etapta MÖ 25'te tamamlanmıştır. Laconicum, koşu alanı ve egzersiz ile ilişkilendirilen ısıtılmış bir hamamın ilk tipi olarak inşa edilmiştir (Claridge vd., 1998). Aynı yıl Agrippa tarafından Pantheon, Agrippa Hamamı ve Neptün Stoası tamamlanmıştır (Reinhold, 1933). Agrippa Hamamları, sahip olduğu anıtsal heykelleri ile bilinen ilk hamamlar olmuştur.Roma hamamlarının sanatsal çalışmalarında bir dönüm noktası olduğu belirtilmektedir (Fagan, 2002). Yegül Thermae Agrippae'yi imparatorluk hamamları için hem kültürel hem de mimari bir gelenek oluşturan “ara geçiş yapısı/kurumu” olarak nitelendirmiştir (Yegül, 2006). Thermae Agrippae'nin ilk “imparatorluk” hamam kompleksi olarak statüsü de çokça dile getirilmektedir . Thermae Agrippae’nin arkeolojik ve edebi kaynaklarla birlikte birçok planı, tasviri çizilmiştir (Şekil 2.77).</td></tr>
<tr><td colspan="2">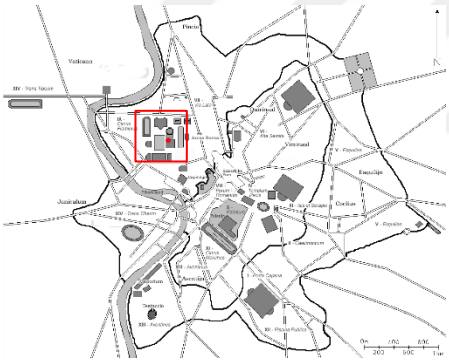
Şekil 2.70 Kent planı (Coldeel, 2010)</td></tr>
<tr><td colspan="2">
Şekil 2.71 Perspektif(M-Historiques, 2022)</td></tr>
</table>

Tablo 2.15 Agrippa Hamamları (Thermae Agrippae)

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Agrippa Hamamları (Thermae Agrippae)</td><td>Katalog No: 9B</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: İtalya/Roma</td><td>Dönem/Mimar: İmparatorluk</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Simetrik İmparatorluk Plan Tipi</td><td>Yapım Yılı: MÖ. 25</td></tr>
<tr><td>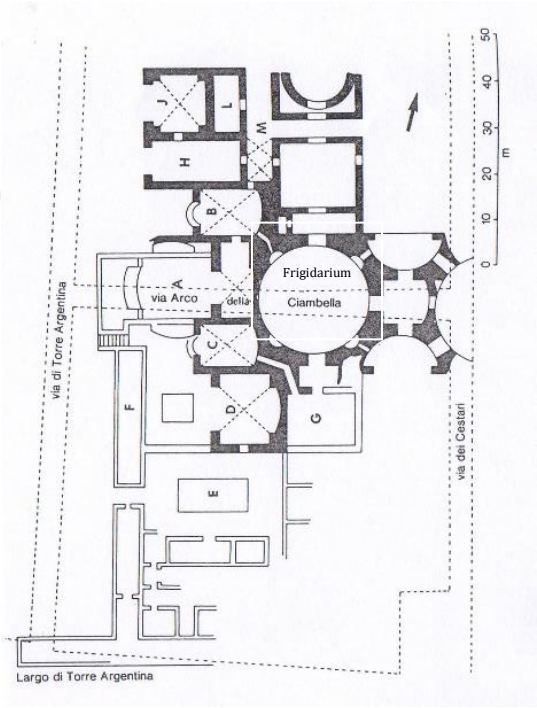

Şekil 2.72 Plan (Macaulay, 2021)</td><td colspan="2">Mimari Özellikleri
Fakat en yaygın olarak benimsenen plan Forma Urbis Romae (Şekil 2.74) ve Palladio’nun çizimlerini (Şekil 2.75) destekleyen Hülsen’in 1910 tarihli çizimi olmuştur (Şekil 2.73). Doğu-batı ekseni etrafında gruplandırılan, daire planlı kubbeli bir mekanla vurgulanan ve büyük tonozlu diğer mekanlardan oluşan oldukça geniş bir düzenleme görülmektedir. Kubbe, 25 m. çapındadır ve yapının en büyük salonu frigidariumu örtmektedir (Kontokosta, 2019).</td></tr>
<tr><td>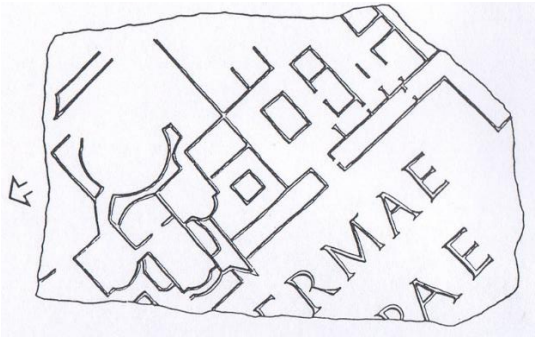

Şekil 2.73 Forma Urbis Romae plan (Macaulay, 2021)</td><td colspan="2">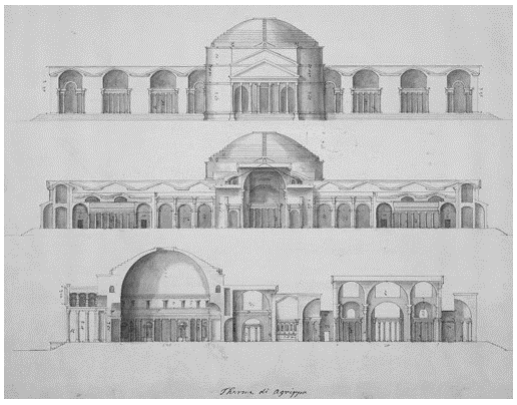
Şekil 2.74 Palladio’nun kesiti (Flitcroft vd., 1720)</td></tr>
</table>

Tablo 2.16 Agrippa Hamamları (Thermae Agrippae)

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Agrippa Hamamları (Thermae Agrippae)</td><td>Katalog No: 9C</td></tr>
<tr><td>Ülke & Kent: İtalya/Roma</td><td colspan="2">Dönem/Mimar: İmparatorluk</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Simetrik İmparatorluk Plan Tipi</td><td>Yapım Yılı: MÖ. 25</td></tr>
<tr><td colspan="2">
Şekil 2.75 Frigidarium kalıntıları,2015 (L. Romane, 2015)</td><td rowspan="2">Romalı tarihçi Dio Cassius yapıdan önceleri gymnasium olarak bahsetmiş, Virgo su kemerinin faaliyete geçmesiyle birlikte balaneion olarak tanımlamış, Pilinius ise MS. 1. Yüzyılda yapıyı thermae olarak tanımlamıştır. Günümüze ulaşan tuğla malzemeli rotunda, olasılıkla kubbe ile örtülüdür ve üç adet nişe sahip caldarium ile aynı eksende bulunmaktadır (Bkz. Şekil 2.76). Rotunda ayrıca yapının ana eksenleri üzerinde yer alan merkezi bir mekandır. Rotundanın etrafındaki diğer salonlarda da simetrik yerleşim görülmektedir. Aynı zamanda yarı açık alanlar, havuzlu salonlar, teraslar ve bahçeler de mevcuttur. Böylelikle yıkanma işlevi ile sporu tek çatı altında birleştiren Agrippa hamamları; gymnasium'un bütün işlevlerini de bünyesinde barındırmaktadır (Yegül, 2011).</td></tr>
<tr><td colspan="2">
Şekil 2.76 Agrippa Hamamı'nın 18. Yüzyıldaki bir Tasviri (Goeree, 1704)</td></tr>
</table>

Tablo 2.17 Nero Hamamları (Thermae Neronis/Terme di Nerone)

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Nero Hamamları (Thermae Neronis/Terme di Nerone)</td><td>Katalog No: 10A</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: İtalya/Roma</td><td>Dönem/Mimar: İmparatorluk, Nero</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Simetrik İmparatorluk Plan Tipi</td><td>Yapım Yılı: MS. 60-64</td></tr>
<tr><td colspan="2">
Harita 2.9 Harita (Google Earth,2022)</td><td rowspan="3">Yapı, Campus Martius adı verilen, Pantheon ile Domitian Stadium'u arasındaki alanda 60-64 yılları arasında inşa edilmiştir (Şekil 2.78). Agrippa Hamamından sonra Roma'da inşa edilen anıtsal ölçekli, güçlü eksenel planlı ve simetrik özelliklere sahip ilk imparatorluk hamam tipi olmuş, yıkanma ve sporun bütünleştiği bir kompleks olarak nitelendirilmiştir. Öyle ki, "thermas atque gymnasium" (gymnasium hamamları) ismine sahiptir. Planı Palladio'nun çizimlerine dayanmaktadır ve formal-simetrik bir plan şemasını yansıtmaktadır. Frigidarium, caldarium ve tepidarium güçlü bir merkezi eksen oluşturmaktadır. Caldariumun her iki yanında dört sıcak mekan dizisi görülmektedir. Üç salonlu, çapraz tonozlu frigidarium, her iki yandan diğer çapraz tonozlu daha küçük mekanlarla bağlantılıdır. Bu sebeple iki farklı doğrultuda iki farklı merkezi bir eksen oluşturulmuştur (Yegül, 2006).</td></tr>
<tr><td colspan="2">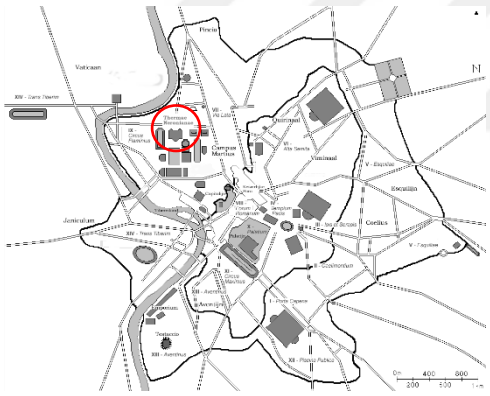
Şekil 2.77 Kent planı içindeki yeri (Gebruiker J., 2009)</td></tr>
<tr><td colspan="2">
Şekil 2.78 Cephe (Historiques, 2022)</td></tr>
</table>

Tablo 2.18 Nero Hamamları (Thermae Neronis/Terme di Nerone)

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Nero Hamamları (Thermae Neronis/Terme di Nerone)</td><td>Katalog No: 10B</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: İtalya/Roma</td><td>Dönem/Mimar: İmparatorluk, Nero</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Simetrik İmparatorluk Plan Tipi</td><td>Yapım Yılı: MS. 60-64</td></tr>
<tr><td colspan="2">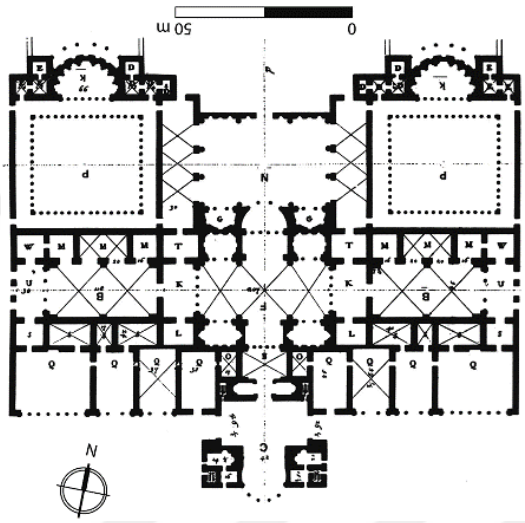
Şekil 2.79 Plan (Krencker, 1929)</td><td rowspan="2">
Şekil 2.81 Günümüz hamam kalıntılarından çeşme havzası (Sailko, 2006)</td></tr>
<tr><td colspan="2">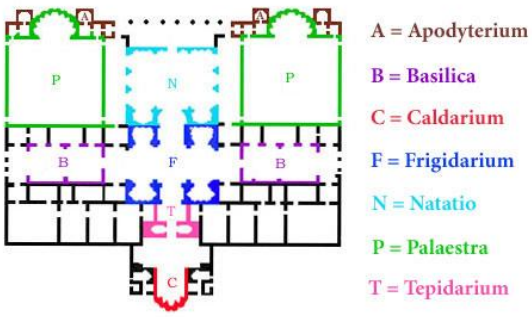
Şekil 2.80 Mekanlar (McManus, 1998)</td><td>
Şekil 2.82 Günümüz kalıntıları (Lalupa, 2006)</td></tr>
<tr><td colspan="3">Kuzeyde frigidariuma bitişik, açık alanda ve büyük bir natatio düzenlenmiştir. Havuz her iki yanda geniş palaestralar ile sınırlanmaktadır. Krencker palaestraların ve hamam bloku ile ilişkisinin oldukça güçlü bir tasarım olduğunu vurgulamaktadır (Krencker, 1929). Yapı 226'da kapsamlı bir onarım geçirmiş, Severus tarafından yenidn inşa edilmiş ve "Thermae Alexandrianae" ismini almıştır (Yegül, 2006).</td></tr>
</table>

Tablo 2.19 Titus Hamamları (Thermae Titi/Terme di Tito/Terme Tiziane)

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Titus Hamamları (Thermae Titi/Terme di Tito/Terme Tiziane)</td><td>Katalog No: 11A</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: İtalya/Roma</td><td>Dönem/Mimar: İmparatorluk, Titus</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Simetrik İmparatorluk Plan Tipi</td><td>Yapım Yılı: MS. 81</td></tr>
<tr><td colspan="2">

Harita 2.10 Konum (Google Earth, 2022)</td><td>
Şekil 2.83 Perspektif önerisi (romanoimpero.com, 2022)</td></tr>
<tr><td colspan="2">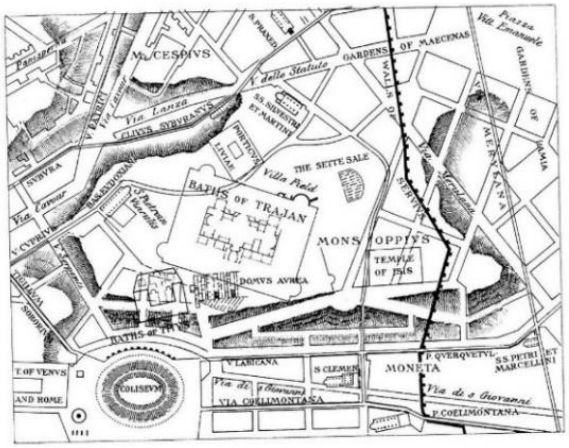

Şekil 2.84 Kent planı (Capitolivm.it, 2017)</td><td>MS. 80’de Colosseum ile aynı tarihte açılmıştır. Palladio’nun çizimlerinden planlarının ve mimarisinin bir kısmı bilinene hamam, 16. Yüzyılda tamamen yıkılmıştır. Trajan hamamları ile Colleseum arasındaki alanda inşa edilmiştir. İmparatorluk hamamlarının erken dönemdeki plan tipini yansıtmaktadır. Merdivenin çıktığı eksende yapının ön tarafında iki farklı calidarium yerleştirilmiştir. (University of Stanford Libraries, 2018; Ward-Perkins, 1994).</td></tr>
</table>

Tablo 2.20 Titus Hamamları (Thermae Titi/Terme di Tito)

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Titus Hamamları (Thermae Titi/Terme di Tito)</td><td>Katalog No: 11B</td></tr>
<tr><td>Ülke & Kent: İtalya/Roma</td><td colspan="2">Dönem/Mimar: İmparatorluk, Titus</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Simetrik İmparatorluk Plan Tipi</td><td>Yapım Yılı: MS. 81</td></tr>
<tr><td colspan="2">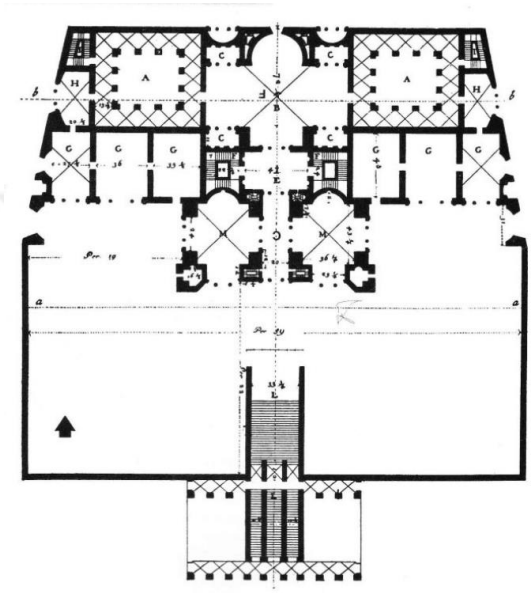
Şekil 2.85 Plan (Yegül, 2006)</td><td rowspan="2">Yapı tümüyle simetrik bir plan şeması yansıtmakta ve merkezi eksen boyunca mekanlar dizilmiş biçimdedir. Isı kontrolü için caldarium güneyde yer almıştır. Palaestra yüksekçe bir konumda teras özelliklerine sahiptir. Planda natatio bulunmamaktadır. Frigidairum, köşelerde beşik tonoz ile desteklenen çapraz tonozlu bir tavana sahip hamamın en büyük mekanı olarak tasarlanmıştır. Mekan,ana salon ve yanlarda dört farklı dalma havuzundan oluşmaktadır (Sear, 2020; Ward-Perkins, 1994). Frigidariumun doğu ve batısında palaestraya bağlanan iki adet apodyterium yer almaktadır. Tepidairum ise bir üst kata çıkan merdivenlerle çevrilmiştir. Güneyde ise iki caldariumu ayıran bir koridor bulunmaktadır. Palladio'nun planına göre her caldariuma bağlı bir laconicum yer almıştır (Richardson, 1992). Tepidariumun her iki yanında ise bir dizi sıcak odalar yer almaktadır.</td></tr>
<tr><td colspan="2">
Şekil 2.86 Kalıntıların gravürleri (Piranesi, 1775)</td></tr>
</table>

Tablo 2.21 Titus Hamamları (Thermae Titi/Terme di Tito)

Yapı: Titus Hamamları (Thermae Titi/Terme di Tito)	**Katalog No: 11C**
Ülke & Kent: İtalya/Roma	**Dönem/Mimar:** İmparatorluk, Titus
Mimari Tip: Simetrik İmparatorluk Plan Tipi	**Yapım Yılı:** MS. 81

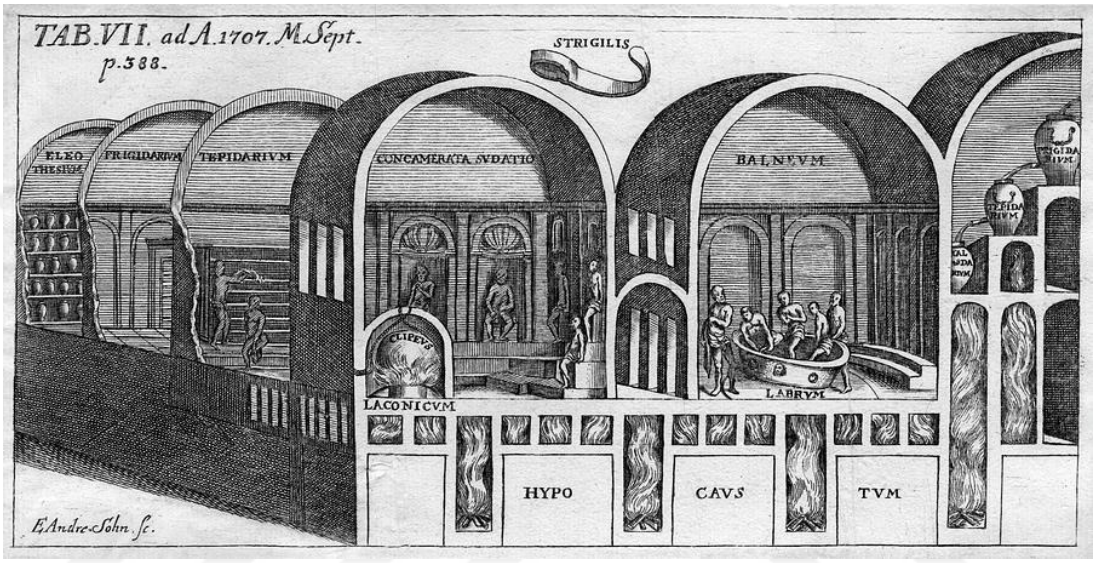

Şekil 2.87 Hamamın hypocaust sistemini gösteren çizim (Anonim, 1600)

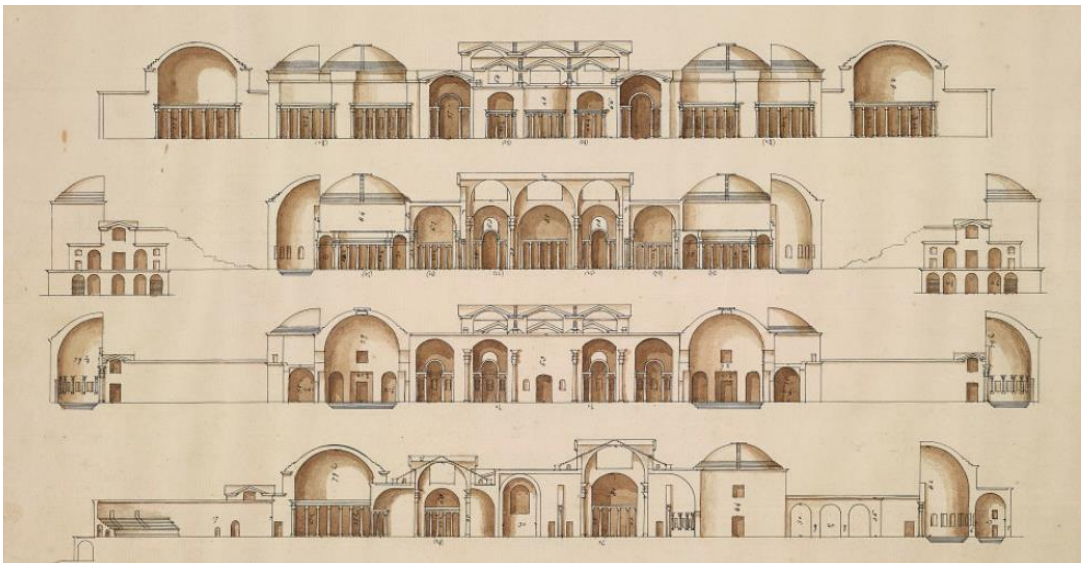

Şekil 2.88 Palladio tarafından çizilen kesitler (Palladio vd., 1720)

Tablo 2.22 Traianus Hamamı (Terme di Traiano, Thermae Traiani)

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Traianus Hamamı (Terme di Traiano, Thermae Traiani)</td><td>Katalog No: 12A</td></tr>
<tr><td>Ülke & Kent: İtalya/Roma</td><td colspan="2">Dönem/Mimar: İmparatorluk/Apollodorus (?)</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Simetrik- İmparatorluk Plan Tipi</td><td>Yapım Yılı: MS. 109</td></tr>
<tr><td colspan="2">

Harita 2.11 Konum (Google Earth, 2022)</td><td>
Şekil 2.89 Perspektif (Ahenobarbus, 2013)</td></tr>
<tr><td colspan="2">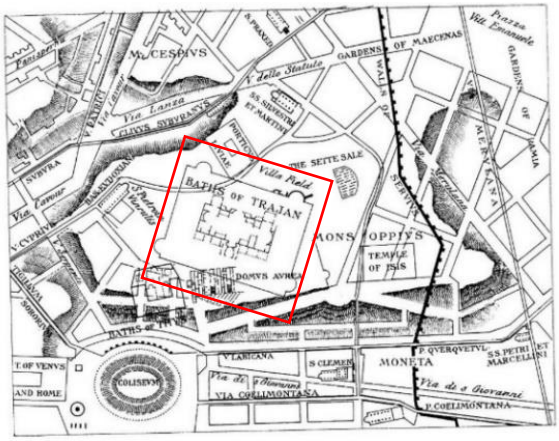

Şekil 2.90 Kent planı (Capitolivm.it, 2017)</td><td>İmparatorluk hamamı plan tipinin tam olarak belirginleştiği ilk örnek olarak görülmektedir (Şekil 2.90). Colosseum ile bir dizi portiko ve anıtsal merdiven aracılığıyla bağlanmıştır (Şekil 2.92). Günümüze kendisini çevreleyen yapılardan dev eksedraların kalıntıları ulaşmıştır. Nero’nun Altın Evi’nin (Domus Auera) terası üzerinde yükselecek şekilde inşa edilmiştir (Yegül, 2011).</td></tr>
<tr><td colspan="3">Kompleks, kuzey-güney eksenindeki Domus Aurea ve Titus Hamamı ile yaklaşık 30° açı yapacak şekilde tasarlanmıştır. Bu farklı tasarımın, kullanıcıların rüzgara maruz kalmasını engellemek ve yapının sıcaklığını en üst düzeye çıkarmak için uygulandığı düşünülmektedir (Brödner, 1983; Platner & Ashby, 1929).</td></tr>
</table>

Tablo 2.23 Traianus Hamamı (Terme di Traiano, Thermae Traiani)

Yapı: Traianus Hamamı (Terme di Traiano, Thermae Traiani)	**Katalog No: 12B**
Ülke & Kent: İtalya/Roma	**Dönem/Mimar:** İmparatorluk/Traianus
Mimari Tip: Simetrik- İmparatorluk Plan Tipi	**Yapım Yılı:** MS. 109

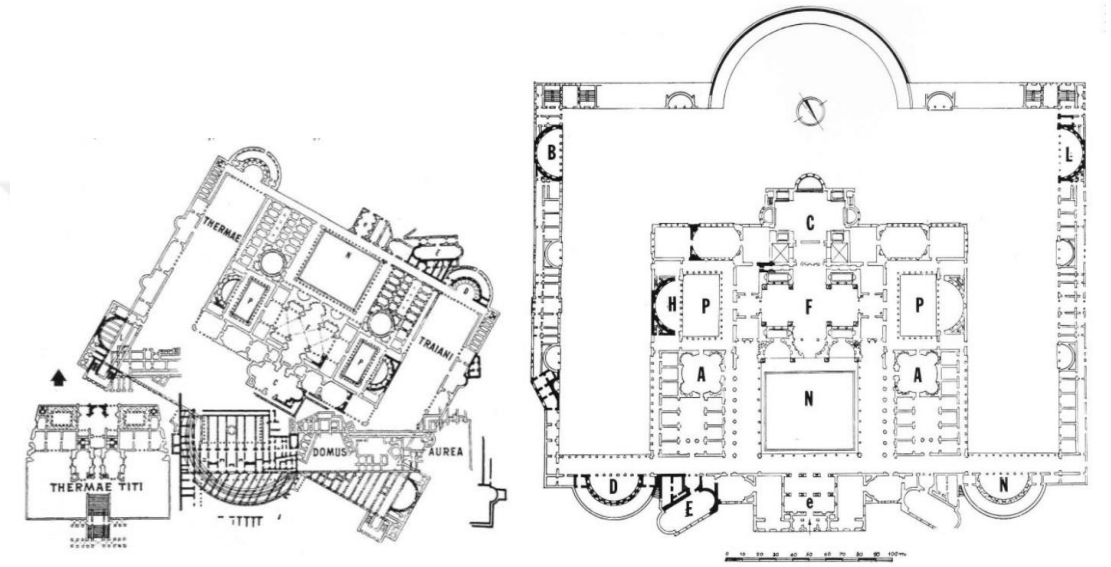

Şekil 2.91 Vaziyet planı (solda)(Brödner, 1983), planı (sağda) (Yegül,2006)

Hamam blokunda, büyük ve üçlü çapraz tonoz örtüsü ile frigidarium mekanı merkezde dikdörtgen planlı olarak yerleştirilmiştir ve belirgin bir kesişim ekseni oluşturmaktadır. Her iki yanda ise simetrik palaestra yer almaktadır. Frigidarium ile aynı eksen üzerinde caldarium bloku ve açık yüzme havuzu/natatio bulunmaktadır (Brödner, 1983; Nielsen, 1993). Kompleks içinde bina üç tarafı yeşil bir alanla çevrili biçimde inşa edilmiştir. Ana girişin yer aldığı kuzeydoğu yönünde hamam bloku ile birleşen, açık alanın ve merkezi blokun tamamını saran çevre duvarı kuzeyde geniş bir eksedra ile tamamlanmaktadır İkincil işlevlere veya servis işlevlerine sahip olduğu düşünülen diğer mekanların oluşturduğu dıştaki kuşak, ana hamam yapısını tamamlayan bir unsur olmuştur. Dış kuşakta apodyteriumlar, kulüp salonları, spor odaları, konferans salonları, kütüphaneler ve sosyal işleve sahip yarı dairesel eksedralar yer almaktadır (Sear, 2020).

Tablo 2.24 Traianus Hamamı (Terme di Traiano, Thermae Traiani)

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Traianus Hamamı (Terme di Traiano, Thermae Traiani)</td><td>Katalog No: 12C</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: İtalya/Roma</td><td>Dönem/Mimar: İmparatorluk/Traianus</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Simetrik- İmparatorluk Plan Tipi</td><td>Yapım Yılı: MS. 109</td></tr>
<tr><td colspan="2">
Şekil 2.92 Güneybatı eksedrası (Rabax, 2018)</td><td>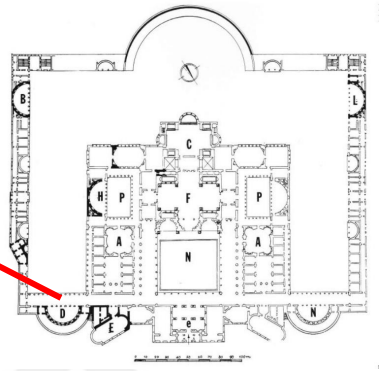
Şekil 2.93 Plan (Yegül,2006)</td></tr>
<tr><td colspan="3">Trajan hamamları günümüze büyük ölçüde ulaşmamıştır. Yapı ile ilgili mimari bilgilerin bu kadar çok olması Rönesans döneminden, Palladio ve Piranesi gibi isimlere (Şekil 2.95) ait olan bilgi ve kayıtlara dayanmaktadır. Kalıntılar yapının orijinalinin ve temel özelliklerinin anlaşılmasını sağlamıştır (Brödner, 1983).</td></tr>
<tr><td colspan="3">
Şekil 2.94 Traianus hamamı kalıntılarının gravürü (Piranesi, 1756)</td></tr>
</table>

Tablo 2.25 Hadrianus Hamamları (Leptis Magna Hamamı)

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Hadrianus Hamamları (Leptis Magna Hamamı)</td><td>Katalog No: 13A</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: Libya/Leptis Magna</td><td>Dönem/Mimar: İmparatorluk</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Simetrik İmparatorluk Plan Tipi</td><td>Yapım Yılı: MS.127</td></tr>
<tr><td colspan="2">
Harita 2.12 Konum (OpenStreetMap,2022)</td><td rowspan="3">Kompleks Leptis Magna’daki dönemin en gösterişli yapılarından ve günümüze ulaşan en korunmuş örneklerden biri olmuştur. İmparator Hadrianus’un emri ile inşa edilmiştir. İmparator Septimus Severus döneminde büyük bir yenilenme geçirmiştir. Kuzey ve güney doğrultusunda konumlanan kompleks, şehrin ızgara planına uygun eğimli bir arazide yer almaktadır. Bu durumdan dolayı kuzeydeki büyük palaestra simetri ekseninden doğuya kaymıştır. Hamam imparatorluk tipinin Afrika’daki ilk örneklerinden sayılmaktadır. Aynı eksen üzerinde üç ana mekandan (natatio, frigidarium ve caldarium) oluşan yapı, batıdaki hamamlara benzemektedir (Tawab, 2012; Yegül, 2011).</td></tr>
<tr><td colspan="2">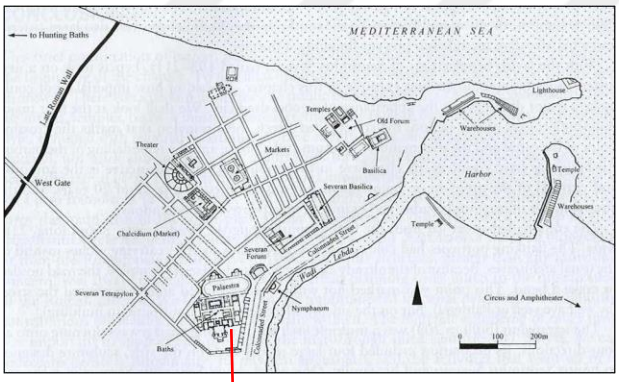
Şekil 2.95 Kent planı (Brewminate, 2017)</td></tr>
<tr><td colspan="2">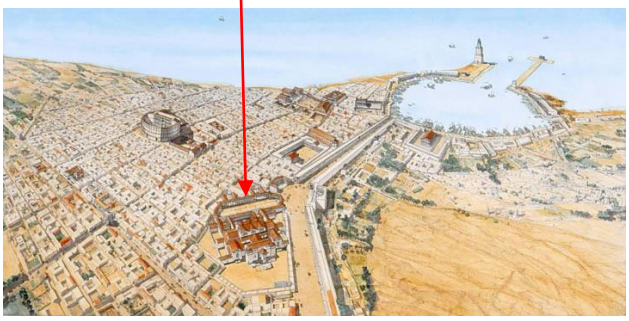
Şekil 2.96 Perspektif (Golvin, 2018b)</td></tr>
</table>

Tablo 2.26 Hadrianus Hamamları (Leptis Magna Hamamı)

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Hadrianus Hamamları (Leptis Magna Hamamı)</td><td>Katalog No: 13B</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: Libya/Leptis Magna</td><td>Dönem/Mimar: İmparatorluk</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Simetrik İmparatorluk Plan Tipi</td><td>Yapım Yılı: MS.127</td></tr>
<tr><td colspan="2">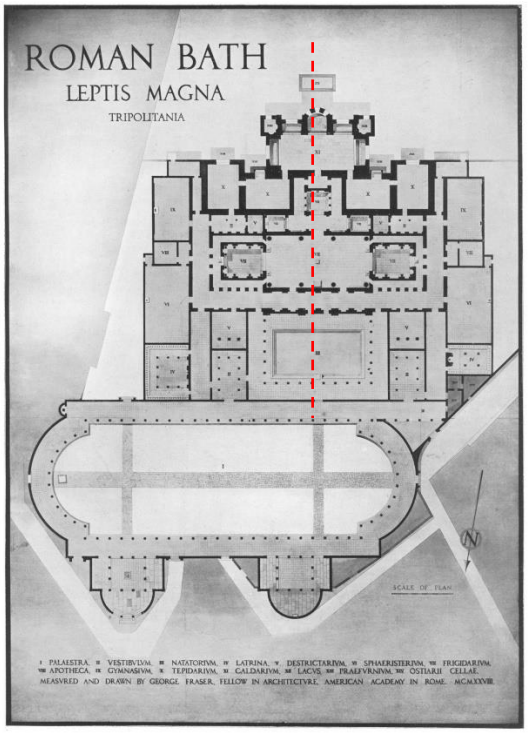

Şekil 2.97 Hamam Planı (Fraser & Van Buren, 1932)</td><td>En dışta apoditeriumların yakınında yüzme havuzları inşa edilmiştir. Kompleks tamamen simetrik bir biçimde, kadınlar ve erkekler için ayrı ayrı bloklar halinde düzenlenmiştir. Havuzların dışında farklı işlevli mekanlar, latrinalar yer almaktadır. Büyük havuzun üç tarafı sütunlarla çevrilmiştir. Bu mekanın her iki yanında ise bir çift sütunlu kapalı salon yer almaktadır. Frigidarium sekiz sütunla desteklenen tonozlu bir örtüye sahiptir ve mermer malzeme ile döşenmiştir. Hamamın ısıtılması yan taraflardaki fırınlar ile sağlanmıştır (Tawab, 2012). Yapıda dört farklı dikdörtgen tepidarium görülmektedir.</td></tr>
<tr><td colspan="3">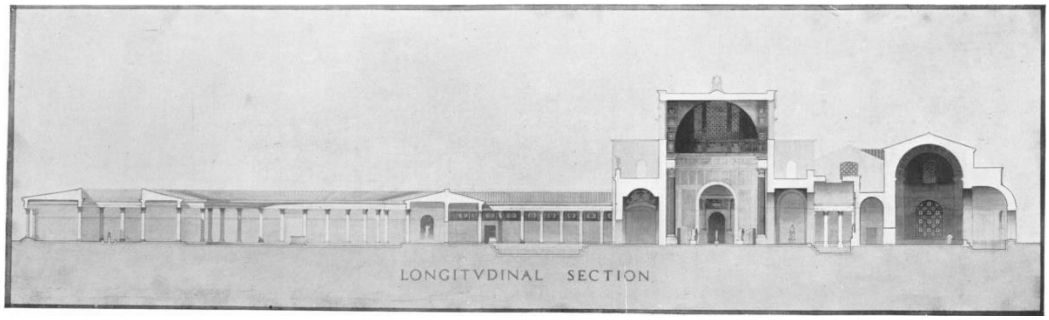

Şekil 2.98 Kesit (Fraser & Van Buren, 1932)</td></tr>
</table>

Tablo 2.27 Hadrianus Hamamları (Leptis Magna Hamamı)

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Hadrianus Hamamları (Leptis Magna Hamamı)</td><td>Katalog No: 13C</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: Libya/Leptis Magna</td><td>Dönem/Mimar: İmparatorluk</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Simetrik İmparatorluk Plan Tipi</td><td>Yapım Yılı: MS.127</td></tr>
<tr><td>Bu haliyle batıdaki örneklere benzese bile her iki yanda simetrik olarak düzenlenen havuzlar ve havuzları çevreleyen koridorların birlikteliği, Afrika'ya özgü yeni mimari bir düzen sayılmaktadır. Yapı malzemesi olarak kireçtaşı ve mermer kullanılmıştır. Ana mekanların tonozları ise hafif olmasından dolayı beton ile inşa edilmiştir. Günümüze kalan parçalar ile bitkisel ve geometrik desenlerle bezendiği görülmektedir (Yegül, 2011). Soğukluğun hemen arkasından büyük bir merkezi caldariuma ve diğer sıcak banyolara erişim mümkündür. Dikdörtgen planlı tasarlanan caldairumun her iki yanında ise buhar odaları yer almaktadır. Bu mekanlar kemerli açıklıklar ve beşik tonozlar ile inşa edilmiştir. Palaestra ise apsidial kenarlara sahip dikdörtgen planlı bir avludur. Palaestra spor işlevi yerine hamam gelenlerin kamusal meydan olarak kullandığı bir yapı olmuştur (Tawab, 2012; Yegül, 2011).</td><td colspan="2">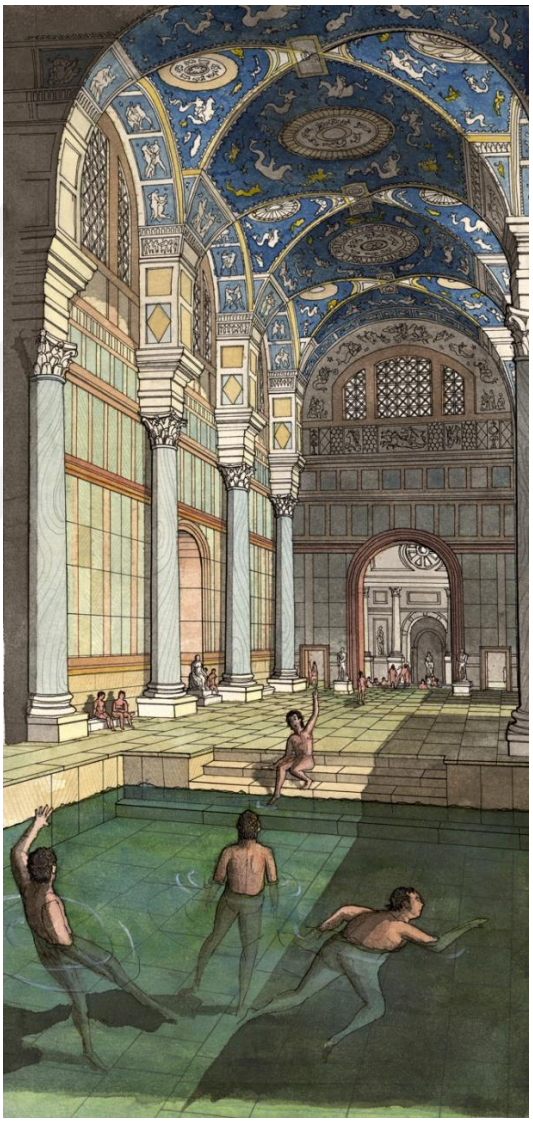
Şekil 2.99 Frigidarium Restitüsyonu (Golvin, 2018b)</td></tr>
</table>

Tablo 2.28 Antoninus Hamamları (Kartaca Hamamı).

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Antoninus Hamamları (Kartaca Hamamı)</td><td>Katalog No: 14A</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: Tunus/Kartaca</td><td>Dönem/Mimar: İmparatorluk</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Simetrik İmparatorluk Plan Tipi</td><td>Yapım Yılı: MS. 145-162</td></tr>
<tr><td colspan="2">
Harita 2.13 Konum(Google Earth, 2022)</td><td rowspan="3">Tunus'un Kartaca kentinde denize paralel olarak yerleştirilmiş kompleks, Afrika hamamları içerisindeki en büyük hamam yapısı olmuştur. Denizin kenarında yer alan yapı decumanus maximus'un bittiği noktada yer almaktadır. Traianus ve Caracalla hamamlarının yapım tarihleri arasında inşa edilmiştir. Simetrik imparatorluk plan tipinin farklı yansıması olarak görülmektedir. Çünkü plan şeması açısından özgün bir tasarımı yansıtmaktadır. Hamam bloku açık bir alanla çevrelenmiş, en dışta ise ikincil işlevlere sahip, üç taraftan sınırlanan uzun salonlu mekanlar yer almaktadır. Beton payeler üzerinde yükselen üçlü çapraz tonoz örtüsüne sahip frigidarium ve natatio yapının ana ekseni üzerinde konumlandırılmıştır (Yegül, 2011). Afrika'nın iklim özelliklerine bağlı biçimde soğukluk mekanı vurgulanırken sıcaklık apodterium ile aynı boyda daha küçük inşa edilmiştir.</td></tr>
<tr><td colspan="2">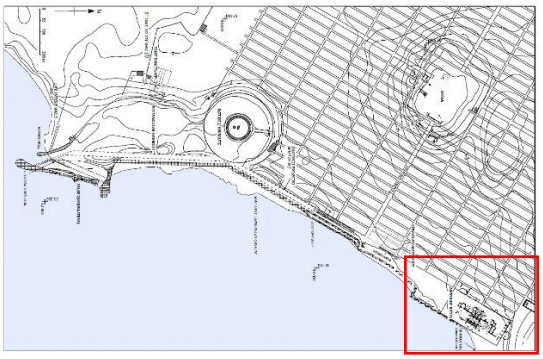
Şekil 2.100 Kent Planı (Wallace, 1975)</td></tr>
<tr><td colspan="2">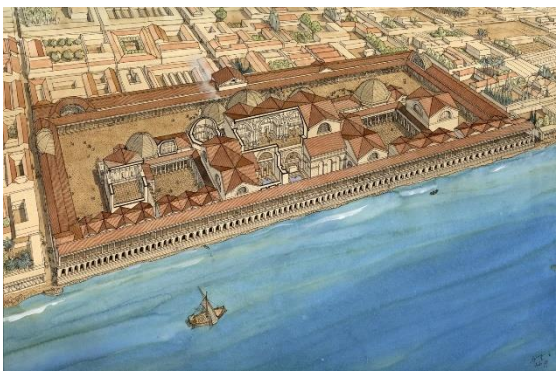
Şekil 2.101 Harita (Golvin, 2018a)</td></tr>
</table>

Tablo 2.29 Antoninus Hamamları (Kartaca Hamamı)

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Antoninus Hamamları (Kartaca Hamamı)</td><td>Katalog No: 14B</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: Tunus/Kartaca</td><td>Dönem/Mimar: İmparatorluk</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Simetrik İmparatorluk Plan Tipi</td><td>Yapım Yılı: MS. 145-162</td></tr>
<tr><td>
Şekil 2.102 Kalıntılar (Claytor, 2007)</td><td colspan="2">Günümüzde iyi korunmuş kalıntılar sayesinde UNESCO dünya mirası sit alanında yer almaktadır. Hamam çok katlı inşa edilse de günümüzdeki kalıntılar alt katlara aittir. Hamam konumu itibari ile doğal güzelliklerle çevrelenmiştir (Yegül,2011).</td></tr>
<tr><td colspan="3">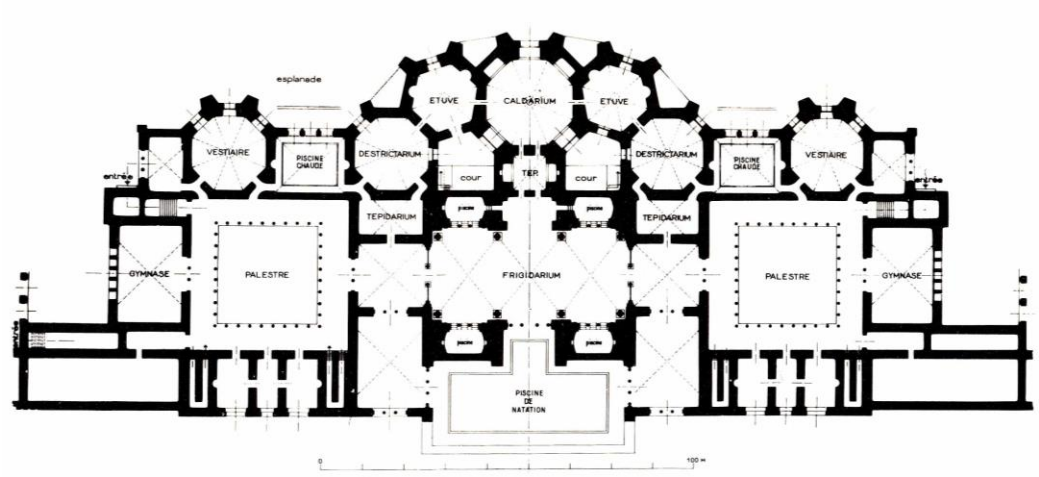

Şekil 2.103 Plan (Bouret, 2007)</td></tr>
<tr><td colspan="3">Frigidarium ile bağlı bulunan kare planlı palaestralar hamam blokunun daha dış kısmında yer almaktadır. Ana aks üzerinde; caldairum, frigidarium ve natationun vurgusu görülmektedir. Bu doğrultuyu dik açıyla kesen, 200 m. uzunluğa sahip palaestra ve uzantılarını içeren koridor plan şemasına hakim olmaktadır (Yegül, 2011). Denize paralel olarak geniş bir açık yüzme havuzu/natatio görülmektedir.</td></tr>
</table>

Tablo 2.30 Antoninus Hamamları (Kartaca Hamamı)

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Antoninus Hamamları (Kartaca Hamamı)</td><td>Katalog No: 14C</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: Tunus/Kartaca</td><td>Dönem/Mimar: İmparatorluk</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Simetrik İmparatorluk Plan Tipi</td><td>Yapım Yılı: MS. 145-162</td></tr>
<tr><td colspan="2">Sekizgen şeklinde tasarlanan caldarium, daha küçük laconicumlarla çevrelenmiştir. Sekizgen ve altıgen olarak tasarlanan, kubbe ile örtülü mekanlar frigidairumu çevrelemektedir. Bu buhar odalarından ise tepidariuma ve frigidariuma ulaşmak mümkündür. Hamam bloku 6 m. yükseklikteki, tonozlu beton malzeme ile servis işlevli bir altyapı üzerine inşa edilmiştir. Büyük boyutu ve süsleme ögeleriyle anıtsal bir kamu yapısı niteliğindedir (Yegül, 2011).</td><td>
Şekil 2.104 Arşitrav (Touati, 2022)

Üstte görülen arşitrav kalıntısında ion ve lesbos kymation dizileri, çeşitli boncuk dizileri yer almaktadır. Sarıkaya Roma hamamının arşitravı ile benzer süslemeye sahip bu yapı elemanı MS. 2. Yüzyıla tarihlendirilmektedir. Bu durumda Sarıkaya Roma Hamamı'nın bu benzerliklerle birlikte Kartaca hamamı ile aynı dönemde inşa edildiği akla gelmektedir (Yegül,2011).</td></tr>
<tr><td colspan="2">
Şekil 2.105 Giriş (freepik.com, 2022)</td><td></td></tr>
</table>

Tablo 2.31 Caracalla Hamamı (Terme di Caracalla)

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Caracalla Hamamı (Terme di Caracalla)</td><td>Katalog No: 15A</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: İtalya/Roma</td><td>Dönem/Mimar: Caracalla</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Simetrik İmparatorluk Hamam Tipi</td><td>Yapım Yılı: MS. 212-217</td></tr>
<tr><td colspan="2">
Harita 2.14 Konum(Google Earth, 2022)</td><td rowspan="3">Yaklaşık 300 dönümü kaplayan hamam kompleksi, kentin güneydoğu sınırında yer almaktadır. Hamamın güney yamacı arazi sayesinde bir teras oluşturmaktadır. Terasın alt kısmında ticari mekanlar yer almaktadır. Kuzey yamacı ise geniş altyapı koridorları, su ve kanalizasyon mekanları ile taşınmaktadır. Hamamın dikdörtgen planlı yerleşim sınırları sütun sırası ile belirlenmiştir. Doğ ve batıda ise bu dış kuşak elemanlarının yanı sıra bir çift eksedra yer almaktadır. Aynı kuşakta ayrıca kütüphaneler, konferans salonları, portikolar ve seyir terasları yer almaktadır (Yegül, 2011). Hamam ile birlikte spor faaliyetlerinin yürütüldüğü palaestralar, ticari mekanlar, sarnıçlar, çeşmeler, anıtlar ve bahçelerden oluşan bir yapı kompleksi karşımıza çıkmaktadır. Sadece hamam ve palaestra değil, aynı zamanda kütüphaneler ve konferans salonlarına sahiptir (DeLaine, 1992).</td></tr>
<tr><td colspan="2">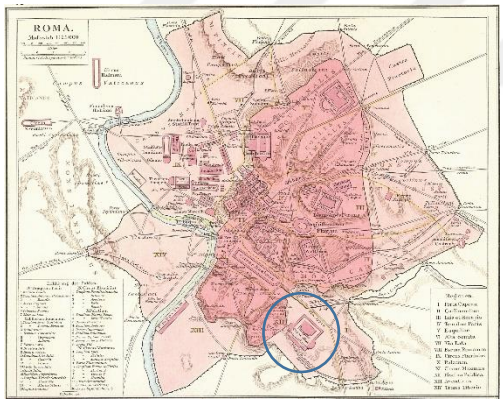
Şekil 2.106 Kent planı (Jordan, 1886)</td></tr>
<tr><td colspan="2">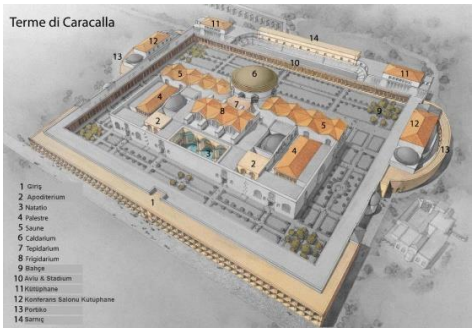
Şekil 2.107 Blok (Campisano, 2017)</td></tr>
</table>

Tablo 2.32 Caracalla Hamamı (Terme di Caracalla)

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Caracalla Hamamı (Terme di Caracalla)</td><td>Katalog No: 15B</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: İtalya/Roma</td><td>Dönem/Mimar: Caracalla</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Simetrik İmparatorluk Hamam Tipi</td><td>Yapım Yılı: MS. 212-217</td></tr>
<tr><td colspan="2">Kendisinden önce gelen hamamlardan daha büyük bir hamam yaptırma düşüncesi Caracalla zamanında ortaya çıkmıştır. Kendisinden önce yapılan hamamlara plan tipolojisi olarak benzemektedir. Fakat çok daha büyüktür. Roma şehrinin su ihtiyacını sağlayan 10 un üzerinde su yollarından bir tanesinin sadece Caracalla Hamamı için çalıştığı kaynaklarda geçmektedir. 212 yılında yapımına başlanmış ve 216 yılında tamamlanarak halkın kullanımına açılmıştır. Bir defada 1600 kişi kapasiteli hamamı günde 8000 kişinin kullandığı düşünülmektedir (DeLaine, 1992).</td><td>
Şekil 2.108 Frigidaria (McDavid, 2019)</td></tr>
<tr><td colspan="3">
Şekil 2.109 Kalıntılar (Campisano, 2017)</td></tr>
</table>

Tablo 2.33 Caracalla Hamamı (Terme di Caracalla)

Yapı: Caracalla Hamamı (Terme di Caracalla)	**Katalog No: 15C**
Ülke & Kent: İtalya/Roma	**Dönem/Mimar:** İmparatorluk / Caracalla
Mimari Tip: Simetrik İmparatorluk Hamam Tipi	**Yapım Yılı:** MS. 212-217

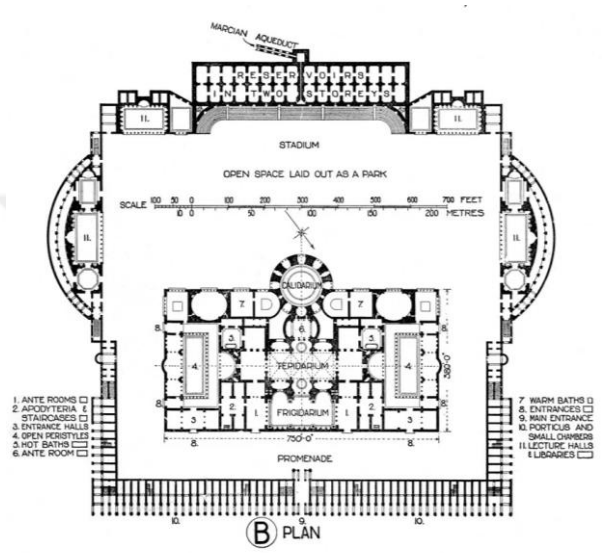

Şekil 2.110 Masterplan (DeLaine, 1992)

Üst kısımda ise geleneksel planlarda farklı yerleştirilebilen natatio (büyük yüzme havuzu) aynı eksen üzerinde konumlanmıştır. Diğer mekanlar ise ana eksen üzerinde simetrik olarak konumlandırılmıştır. Her iki yanda birer palaestra(spor mekanı) görülmektedir. Ek olarak birbirinin eşi mekanlar simetrik biçimde yerleştirilmiştir. Titus ve Trajanus dönemi yapılarından çok daha büyük olduğu görülmektedir (DeLaine, 1992;Yegül, 2011).

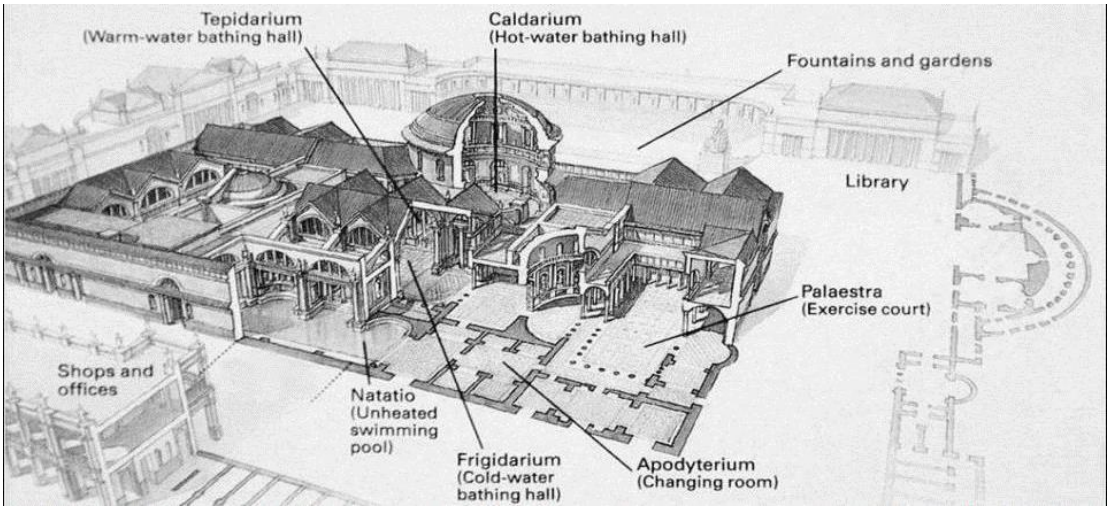

Şekil 2.111 Caracalla hamam bloku aksonometrik perspektifi (Zusmann, 2018)

Tablo 2.34 Caracalla Hamamı (Terme di Caracalla)

Yapı: Caracalla Hamamı (Terme di Caracalla)	**Katalog No: 15D**
Ülke & Kent: İtalya/Roma	**Dönem/Mimar:** Caracalla
Mimari Tip: Simetrik İmparatorluk Hamam Tipi	**Yapım Yılı:** MS. 212-217

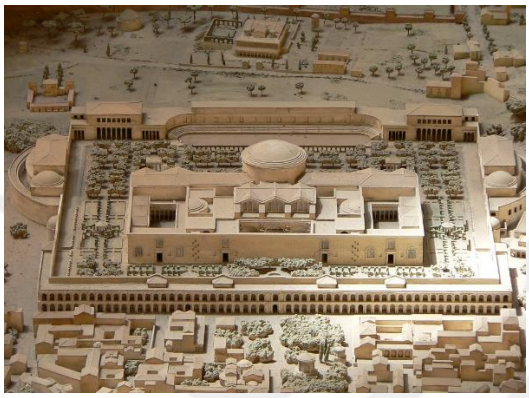

Şekil 2.112 Model (Olivia H., 2022)

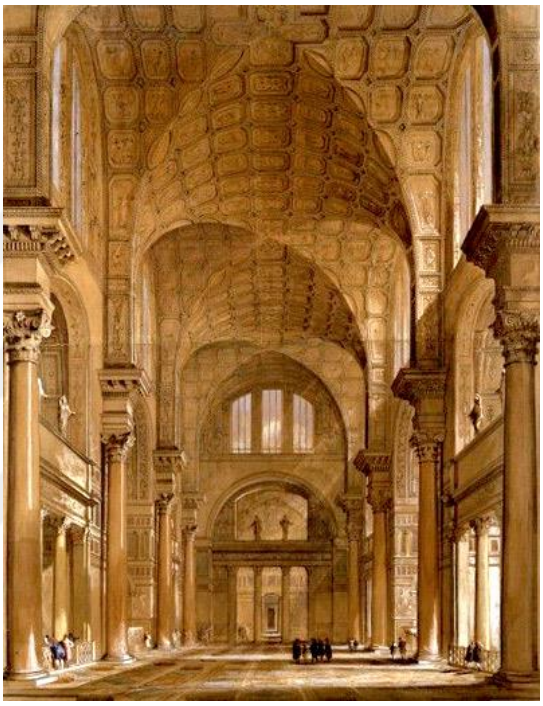

Şekil 2.113 Kalıntılar (romanoimpero.com, 2022)

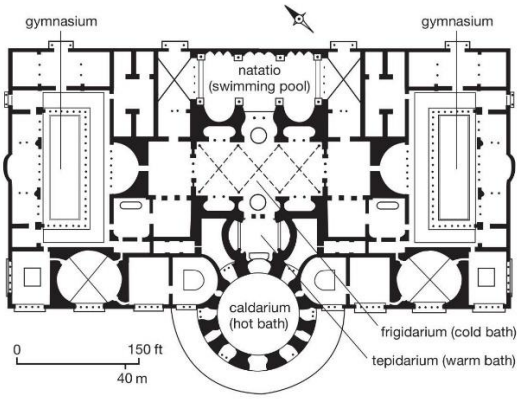

Şekil 2.114 Plan (Kameron T, 2022)

Merkezi kütledeki ana mekanlar Simetrik planlı ve art arda dizilmiştir. Burada üçlü geçme tonozuyla büyük bir frigidarium mevcuttur. Her iki yanında ise beşik tonozlu mekanlar konumlanmıştır. Dikey olarak eklenmiş geleneksel yapıda bir tepidarium mevcuttur. Buradan caldariuma geçiş mümkündür. Caldarium ise etrafında nişler olan yuvarlak bir mekandır. Kubbesi günümüze ulaşmamıştır lakin Pantheon kubbesi kadar geniş olduğu düşünülmektedir (Delaine, 1992).

Tablo 2.35 Caracalla Hamamı (Terme di Caracalla)

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Caracalla Hamamı (Terme di Caracalla)</td><td>Katalog No: 15E</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: İtalya/Roma</td><td>Dönem/Mimar: Caracalla</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Simetrik İmparatorluk Hamam Tipi</td><td>Yapım Yılı: MS. 212-217</td></tr>
<tr><td colspan="2">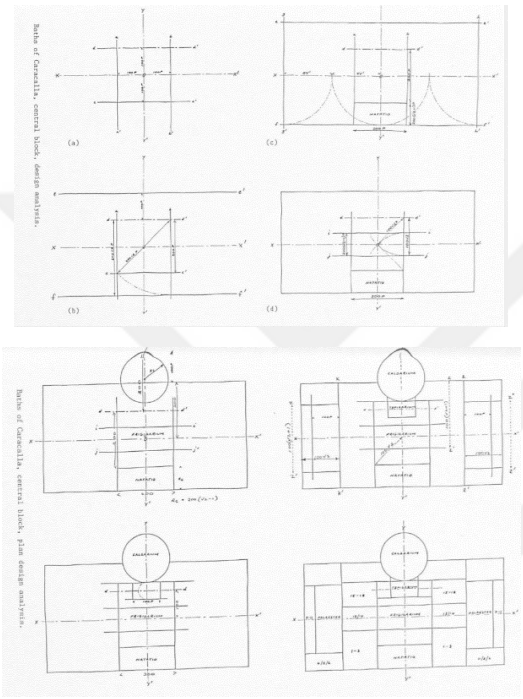
Şekil 2.115 Plan ilkeleri (DeLaine, 1992)</td><td>Hamamın tasarımında belirli geometrik formlar kullanılmıştır. Birbirini dik açıyla kesen çizgilerin oluşturduğu merkezi kare, karenin hipotenüs ile oluşturduğu daire ve simetrik şekiller ile merkezi blok dikdörtgen planlı olarak düzenlenmiştir. Caldarium ise yuvarlak mekanlıdır ve dışarıya doğru çıkıntı yapmaktadır. Hamam altyapı ve su temini açısından da mühendislik çözümleri içermektedir. Su yolları, sarnıçlar ve drenaj sistemi ile büyük bir kompleks olarak düzenlenmiştir (DeLaine, 1992).</td></tr>
<tr><td colspan="3">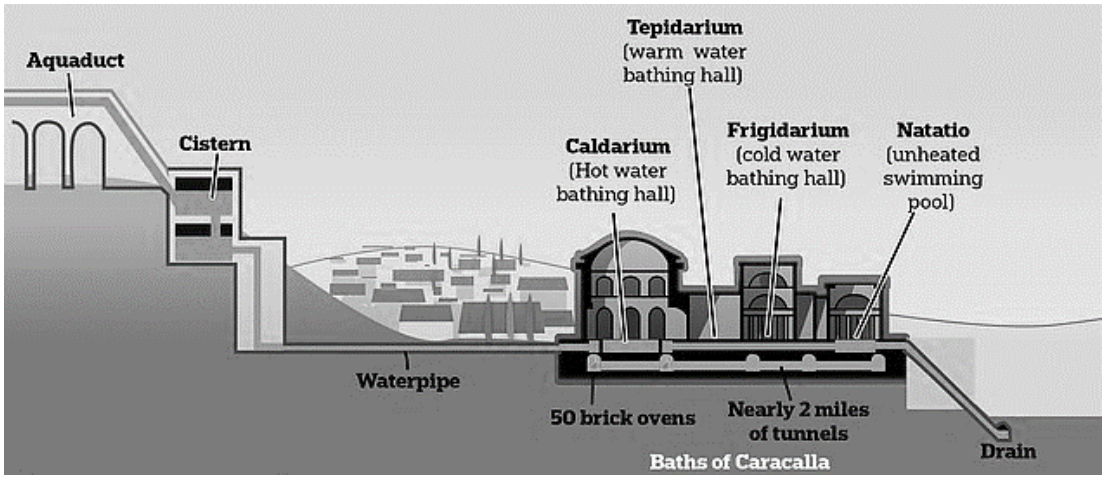

Şekil 2.116 Su temini diyagramı (Delauncey & Apen-sadler, 2019)</td></tr>
</table>

Tablo 2.36 Baiae Termal Hamamı

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Baiae Termal Hamamı</td><td>Katalog No: 16</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: İtalya/Baiae</td><td>Dönem/Mimar: İmparatorluk</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Simetrik Kaplıca Kenti</td><td>Yapım Yılı: MS. 1. yy</td></tr>
<tr><td colspan="2">
Harita 2.15 Hava Fotoğrafı (Google Earth,2022)</td><td>
Şekil 2.117 Model (Meddings, 2017)</td></tr>
<tr><td colspan="2">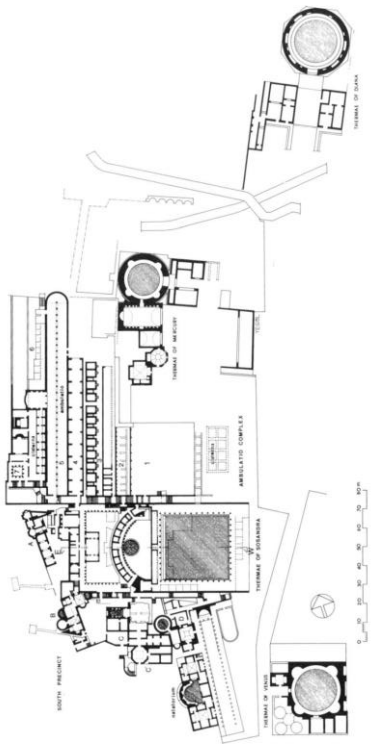
Şekil 2.118 Plan (Yegül, 2006)</td><td>Yarım ay biçiminde kentsel bir yerleşme görülen Baiae’de teraslı kaplıca hamamları görülmektedir. Farklı zamanlarda inşa edilen, deniz seviyesinden kat kat yükselerek kurulan ve merdiven, rampa, portico ve eksedralarla donatılmış bir yerleşimdir. Konaklama birimlerine ek olarak yer yer oval formda tek hamam yapıları da görülmektedir. Teraslı ambulatio/ambulacrum yapısı ise peristilli havuz ve tiyatro ile bir arada düzenlenmiştir. Hamam salonlarının bazıları kubbeli biçimde inşa edilmiştir. Ayrıca tapınak yapıları da görülmektedir. Kent, kamusal bir mimari düşünce ile tasarlanmıştır (Hoss, 2005; Yegül, 2006).</td></tr>
</table>

Tablo 2.37 Kaplıca Hamamları Aquae Flaviae

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Kaplıca Hamamları Aquae Flaviae</td><td>Katalog No: 17A</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: Portekiz/ Chavez</td><td>Dönem/Mimar: Cumhuriyet</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Asimetrik Termal Plan Tipi</td><td>Yapım Yılı: MS. 1. yy</td></tr>
<tr><td>
Harita 2.16 Hava Fotoğrafı (Google Earth,2022)</td><td colspan="2">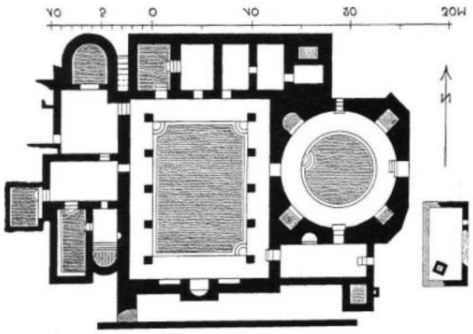
Şekil 2.119 İlk Plan Önerisi (Yegül,2006)</td></tr>
<tr><td>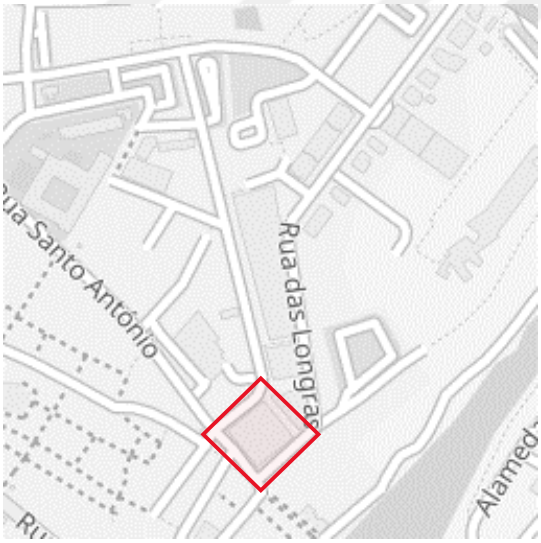

Şekil 2.120 Kent Plan (O.S.Map, 2022)</td><td colspan="2">Kent MS. 1.yy'da piskoposluk merkezi olarak geçmektedir. 2006-2013 yılları arasında kapsamlı kazı çalışmaları yapılmıştır. İki farklı plan şeması önerilmektedir. Bunlardan ilki Yegül ve Krencker tarafından önerileni, ikincisi ise güncel kazılardan sonra yapılan plan şemasıdır. İki adet piscinae/termal havuz bulunmaktadır. Yapıya dönem dönem eklemeler yapılmıştır (Costa Vaz vd., 2016).</td></tr>
<tr><td colspan="3">Sağlık kompleksi olduğu da düşünülmektedir. Doğal ısıtma sisteminin yanında hypocaust sistemi de bulunmaktadır. Kompleks açık havuzlu ve basit konaklama birimlerine de sahiptir ve bir kaç aşamada inşa edilmiştir. 1. yüzyılda, 2. yüzyılın sonunda ve 3. yüzyılın başında eklemeler yapılmıştır (Costa Vaz vd., 2016).</td></tr>
</table>

Tablo 2.38 Kaplıca Hamamları Aquae Flaviae

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Kaplıca Hamamları Aquae Flaviae</td><td>Katalog No: 17B</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: Portekiz/ Chavez</td><td>Dönem/Mimar: Cumhuriyet</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Asimetrik Termal Plan Tipi</td><td>Yapım Yılı: MS. 1.yy</td></tr>
<tr><td>
Şekil 2.121 Piscinae (Costa Vaz vd., 2016; patrimoniocultural.gov.pt)</td><td colspan="2">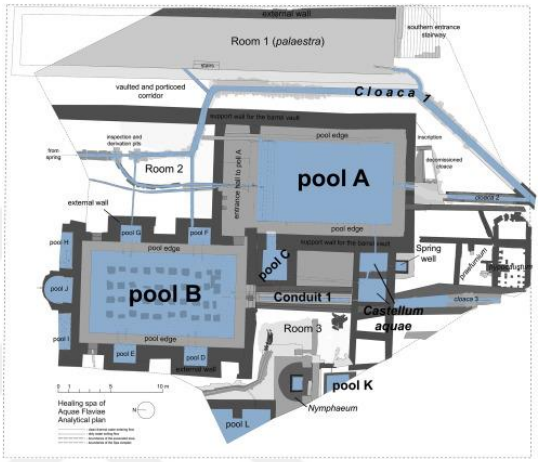

Şekil 2.122 Güncel Plan (Costa Vaz vd., 2016)</td></tr>
<tr><td>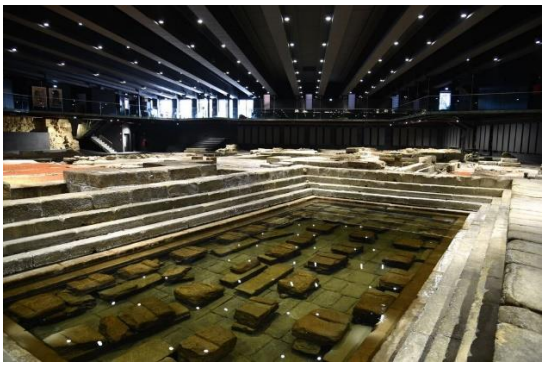
Şekil 2.123 B havuzu (Muncipio Chaves, 2021)</td><td colspan="2">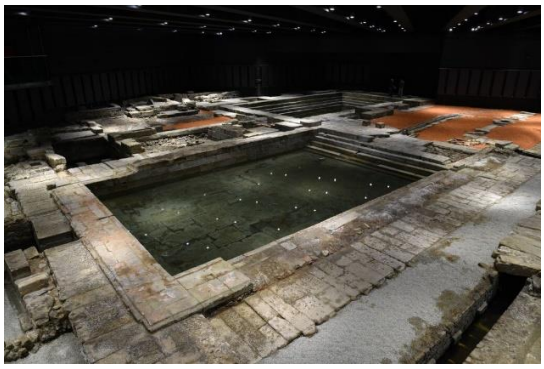
Şekil 2.124 A havuzu (Muncipio Chaves, 2021)</td></tr>
<tr><td colspan="3">Kalıntıların etrafı çeşitli gezi rampalarıyla çevrilmiştir ve üstü ziyarete açık olabilecek şekilde kapatılmıştır. Dört kenardan basamaklı B havuzunda çeşitli taşlar bulunurken A havuzuna tek yönden basamaklarla erişim sağlanmaktadır.</td></tr>
</table>

Tablo 2.39 Sao Pedro Hamamı/Termas de Sao Pedro do Sul

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Sao Pedro Hamamı/Termas de Sao Pedro do Sul</td><td>Katalog No: 18A</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: Portekiz/ Viseu</td><td>Dönem/Mimar: İmparatorluk</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Asimetrik Termal Plan Tipi</td><td>Yapım Yılı: MS. 1. yy</td></tr>
<tr><td colspan="2">
Harita 2.17 Hava Fotoğrafı (Google Earth,2022)</td><td rowspan="3">Vouga nehrinin yanında, S. Pedro do Sul Termal Kaplıcası, kentin merkezindedir ve ülkedeki önemli ve iyi korunmuş Roma termal kaplıca tesisleri olarak görülmektedir. 2000 yıldır sürekli kullanımda olan su kaynağına sahiptir. Hamam'ın ilk inşası Romalılara aittir. MS 1. yüzyılda yapının 1. aşaması tamamlanmış ve aynı yüzyılın sonlarında yapının 2. Evresi tamamlanmıştır. Arkeolojik veriler ışığında yüzme havuzları, su tahliye kanalları, sütunlar, şaftlar, sütun başlıkları, kitabeli mezar taşları, kaplamalar ve yapılar ortaya çıkarılmıştır. Günümüzde müze olarak hizmet vermektedir. Kompleks iyileştirici gücü sayesinde şifa merkezi olarak da kullanılmıştır. S. Pedro de Sul'un şifalı sularının Roma dönemindeki kullanımı büyük natationun kazısından sonra kesin olarak kanıtlanmıştır (Frade & Moreira, 1992; Ribeiro & Silva, 2021).</td></tr>
<tr><td colspan="2">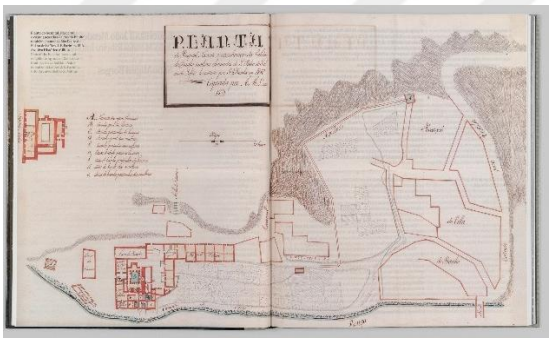
Şekil 2.125 Kent ve yapı planı (Ribeiro & Silva, 2021)</td></tr>
<tr><td colspan="2">Yapının etrafında mekanların yeniden düzenlenmesi nedeniyle meydana gelen değişiklikler, ilk yapı hakkında birçok bilginin kaybolmasına neden olmuştur (Frade & Moreira, 1992).</td></tr>
</table>

Tablo 2.40 Sao Pedro Hamamı/Termas de Sao Pedro do Sul

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Sao Pedro Hamamı/Termas de Sao Pedro do Sul</td><td>Katalog No: 18B</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: Portekiz/ Viseu</td><td>Dönem/Mimar: İmparatorluk</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Asimetrik - Tek Eksenli Plan Tipi</td><td>Yapım Yılı: MS. 1. yy</td></tr>
<tr><td colspan="2">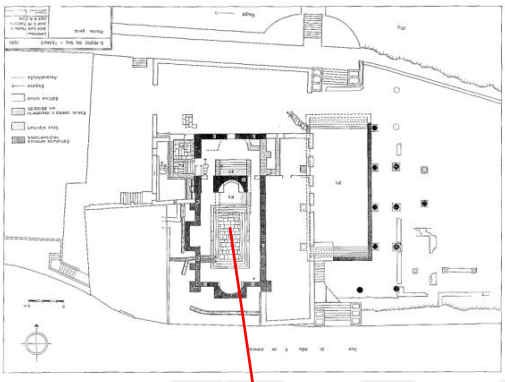
Şekil 2.126 Kısmi planı (Ribeiro & Silva, 2021)</td><td>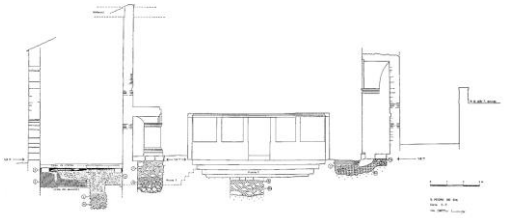
Şekil 2.127 Kısmi planı (Ribeiro & Silva, 2021)</td></tr>
<tr><td colspan="2">
Şekil 2.128 Termal Havuz (cm-spsul.pt, 2022)</td><td rowspan="2">Kapalı yüzme havuzu ve büyük dikdörtgen açık havuz bulunmaktadır. Açık havuza Kuzey ve Güney uçlarının her birinde altı basamakla ulaşım sağlanmaktadır. Alt kısım mevcut kalıntılara göre opus signinum ile kaplanmıştır. Havuzun etrafı çift sütunlu revakla çevrilmiştir. Ayrıca etrafında temel kalıntıları, şaftlar ve İon başlıkları bulunmuştur. İç duvar sütunları; ahşap destekler ve temel inşasında da kullanılan harçla birleştirilmiş granit bloklardan oluşmaktadır. Yapının kazılarında kireç, kum, granit parçaları ve öğütülmüş tuğlalara rastlanmıştır (Frade & Moreira, 1992).</td></tr>
<tr><td colspan="2">Dış duvarlar taş bloklarla ve iki veya üç sıra kiremit içeren opus quadratum stilinde inşa edilmiştir, bu da duvarların daha iyi düzleştirilmesini sağlamıştır.</td></tr>
</table>

Tablo 2.41 Labitolosa Hamamları/Termas Romanas De Labitolosa

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Labitolosa Hamamları/Termas Romanas De Labitolosa</td><td>Katalog No: 19A</td></tr>
<tr><td>Ülke & Kent: İspanya / Huesca</td><td colspan="2">Dönem/Mimar: İmparatorluk/Augustus</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Asimetrik - Tek Eksenli Plan Tipi</td><td>Yapım Yılı: MS. 70-80</td></tr>
<tr><td colspan="2">
Harita 2.18 Hava Fotoğrafı (Google Earth,2022)</td><td rowspan="3">Kent ile ilgili 1991’den itibaren devam etmektedir ve içerisinde on iki termal binası dahil çeşitli kamu yapıları keşfedilmiştir. Her iki termal hamam da birbirine çok yakın ve kentin aynı bölgesinde inşa edilmiştir. Plan organizasyonu, yapım teknikleri ve boyutları birbirlerine çok benzemektedir. 1. hamam yapısı kuzey güney yönünde uzanmaktadır ve doğal ısıtma sisteminin yanında yapay fırınlara da sahiptir. Mekanlar belirli bir eksen üzerinde konumlanmıştır. Frigidarium, caldarium, praefurnium, açık teras alanı ve cella adı verilen salona sahiptir. Frigidarium hamamın güneyini kaplamaktadır ve soğuk havuza sahiptir. Duvarlar taşlarla inşa edilmiş ve beyaz harç ile kaplanmıştır. Süsleme ögelerine rastlanılmamıştır. Hamamlara doğu cephesinden, yani bölgedeki ana caddeden direkt frigidariuma açılacak şekilde giriş verilmiştir (Preciado vd., 1999).</td></tr>
<tr><td colspan="2">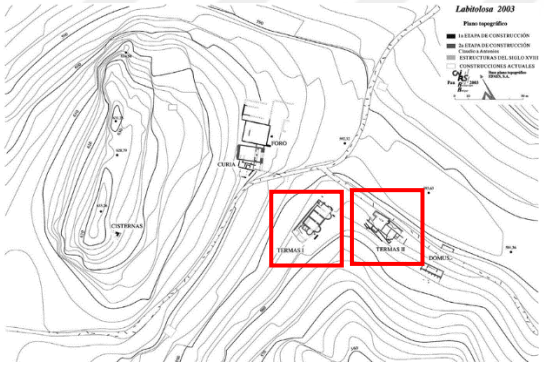
Şekil 2.129 Vaziyet Planı (Garzarán vd., 2004)</td></tr>
<tr><td colspan="2">Hamamlar Augustus döneminden itibaren çeşitli değişikliklerle MS. 2. yüzyıla kadar kullanılmıştır. Hamamda bulunan suyun sıcaklığı 80 derecedir (Preciado vd., 1999).</td></tr>
</table>

Tablo 2.42 Labitolosa Hamamları/Termas Romanas De Labitolosa

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Labitolosa Hamamları/Termas Romanas De Labitolosa</td><td>Katalog No: 19B</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: İspanya / Huesca</td><td>Dönem/Mimar: İmparatorluk/Augustus</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Asimetrik - Tek Eksenli Plan Tipi</td><td>Yapım Yılı: MS. 70-80</td></tr>
<tr><td>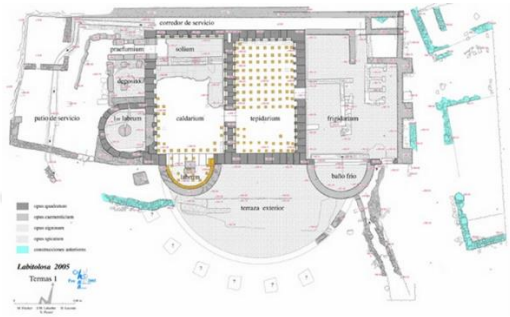
Şekil 2.130 1. Hamam (Equipo Didactalia, 2011)</td><td colspan="2">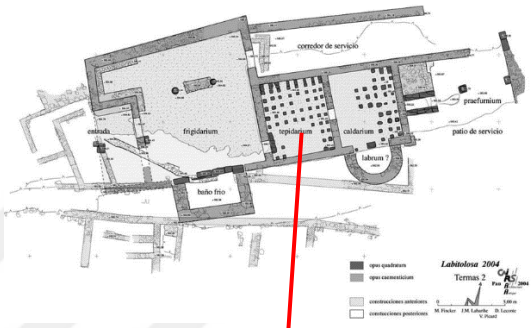
Şekil 2.131 2. Hamam (Angeles vd., 2005)</td></tr>
<tr><td>
Şekil 2.132 1. Hamam (Montaner, 2019)</td><td colspan="2">
Şekil 2.133 Hypocaust Sistemi (Casa de Castro, 2022)</td></tr>
<tr><td colspan="3">İkinci hamam da kuzey güney doğrultusunda farklı mekanlardan oluşmaktadır. Bunlar frigidarium, caldarium, tepidarium, preafurnium ve labrum/havuzlardır. Bu yapıda da benzer şekilde hypocaust sistemine rastlanılmıştır. Tek eksenli asimetrik plan şeması görülmektedir. İkinci hamam da tonozlu bir üst örtüye ve sütunlara sahiptir. Bu elemanlar, içinden hava kanalları geçen hafif bir taş malzeme ile inşa edilmiştir (Preciado vd., 1999).</td></tr>
</table>

Tablo 2.43 Allon Hamamı/Termas publicas de Allon

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Allon Hamamı/Termas publicas de Allon</td><td>Katalog No: 20</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: İspanya/Alicante</td><td>Dönem/Mimar: İmparatorluk</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Asimetrik - Tek Eksenli Plan Tipi</td><td>Yapım Yılı: MS. 85- MS. 110</td></tr>
<tr><td>
Harita 2.19 Hava Fotoğrafı (Google Earth,2022)</td><td colspan="2">Hamamın üzeri 10 yıldır kapalı vaziyettedir ve ziyarete kapalıdır. Kalıntıların, MS. 85 yılında inşa edilmiş büyük bir termal komplekse ait olduğu düşünülmektedir. Yapı, özellikle köşelerde ve duvarların kesişme noktalarında büyük kesme taşlarla ve Roma kalıp beton duvarlarla yapılmıştır (Ruiz Alcalde vd., 2014).</td></tr>
<tr><td colspan="3">Caldariuma, tepidariumun iki odasına, frigidariumun yüzme havuzlu bir bölümüne ve kuzey ucunda bulunan hypocausta ulaşılmıştır. Doğrusal, tek eksenli bir plan şeması uygulanmıştır (Ruiz Alcalde vd., 2014).</td></tr>
<tr><td colspan="3">
Şekil 2.134 Termal hamamın 2006 yılında kazılan bölümünün görünümü (Vilamuseu, 2019)</td></tr>
</table>

Tablo 2.44 Mura Hamamı/Termas Publicas De Mura

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Mura Hamamı/Termas Publicas De Mura</td><td>Katalog No: 21A</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: İspanya/Valencia</td><td>Dönem/Mimar: İmparatorluk</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Asimetrik - Tek Eksenli Plan Tipi</td><td>Yapım Yılı: MS. 1.yy</td></tr>
<tr><td colspan="2">
Harita 2.20 Hava Fotoğrafı (Google Earth,2022)</td><td rowspan="3">Kalıntılar, bir tapınağın etrafında düzenlenen dini bir alanın, tedavi edici bir işlevi olan bir eğlence kompleksi olarak inşa edilen büyük bir kamu kompleksi veya termal kompleks olarak nitelendirilmektedir. Roma döneminde Ninfas Tapınağı'nın inşa edildiği bölgede, suyun tedavi edici özelliklerinden yararlanacak iki termal binaya sahip bir kaplıca kompleksi olarak düzenlenmiştir. Dört ana yıkanma mekanının yanı sıra palaestraya, latrinalara, natatio'ya ve basilica thermarum mekanlarına sahiptir. 2 fakrlı caldariumun birer ucu yarım daire formunda düzenlenmiştir. Basilica Thermarum mekanı ile giriş sağlanmaktadır. Termal hamam komplekslerinin karakteristik asimetrik pompei plan şemasını takip etmektedir. Pompei modelini izleyen üç yıkanma mekanı aynı şekilde korunmuştur. Bunlar; apodyterium, frigidarium, caldariumdur (Tormo, 2018).</td></tr>
<tr><td colspan="2">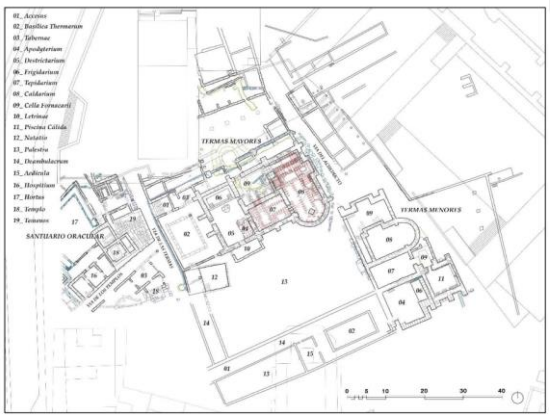
Şekil 2.135 Plan (Tormo, 2018)</td></tr>
<tr><td colspan="2">
Şekil 2.136 Model (Tormo, 2018)</td></tr>
</table>

Tablo 2.45 Mura Hamamı/Termas Publicas De Mura

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Mura Hamamı/Termas Publicas De Mura</td><td>Katalog No: 21B</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: İspanya/Valencia</td><td>Dönem/Mimar: İmparatorluk</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Asimetrik - Tek Eksenli Plan Tipi</td><td>Yapım Yılı: MS. 1.yy</td></tr>
<tr><td>
Şekil 2.137 Perspektif Kesit (Qoan, 2010)</td><td colspan="2">
Şekil 2.138 Perspektif Kesit (Dorieo, 2010)</td></tr>
<tr><td>
Şekil 2.139 Sirkülasyon diyagramı (Tormo, 2018)</td><td colspan="2">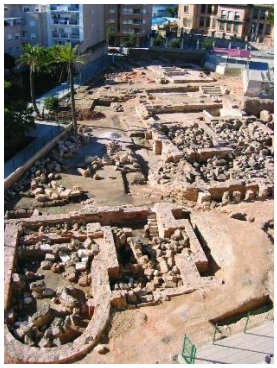
Şekil 2.140 Kalıntılar (lliria.es, 2022)</td></tr>
<tr><td colspan="3">Ayrıca mesh odası ile tepidarium da bulunmaktadır. Sıcak mekanlar/caldariumlar dikdörtgen planlıdır, bir apsis ile tamamlanmıştır. Dış mekanda; yüzme havuzu, palaestra ve bir sundurma saçak olduğu tahmin edilmektedir. Natatio ise 1,5 m. derinliğinde kare bir havuz olarak düzenlenmiştir (Tormo, 2018).</td></tr>
</table>

Tablo 2.46 Aquae Sulis Bath

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Aquae Sulis Bath</td><td>Katalog No: 22A</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: İngiltere/Bath</td><td>Dönem/Mimar: Cumhuriyet</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Asimetrik - Tek Eksenli Plan Tipi</td><td>Yapım Yılı: MS. 1.yy</td></tr>
<tr><td colspan="2">
Harita 2.21 Harita (Google Earth,2022)</td><td rowspan="3">Günümüzde kaplıca müzesi olarak kullanılan Aquae Sulis, Roma Dönemi'nde ise Roma tanrıçası Sulis Minerva'nın kutsal mekanı olarak nitelendirilmiştir. Aqaue Sulis'de yapay ısıtma sistemi ile ısıtılan iki farklı mekan grubu ve ortada bu mekanları birleştiren büyük dikdörtgen formlu termal bir havuz yer almaktadır. Aquae Sulis'de Romalılar için birbirinden farklı temizlik işlevleri mevcut olmuştur. Kullanıcı, hypocaust ile ısıtılan mekanlar içerisinde caldarium ve frigidariumda temizlenip, buhar odalarını kullanmasının yanı sıra şifalı termal suların yer aldığı havuzu da tercih edebilmektedir. Hamamın etrafında kutsal tapınağın yanı sıra tiyatro, konaklama birimleri ve savunma yapıları da bulunmaktadır. Büyük havuzun hemen doğusunda ise daha küçük bir havuz (Lucas Hamamı) yer almaktadır. Termal kaynaktan doğrudan beslenmeyen küçük havuz daha soğuktur (Yegül, 2006).</td></tr>
<tr><td colspan="2">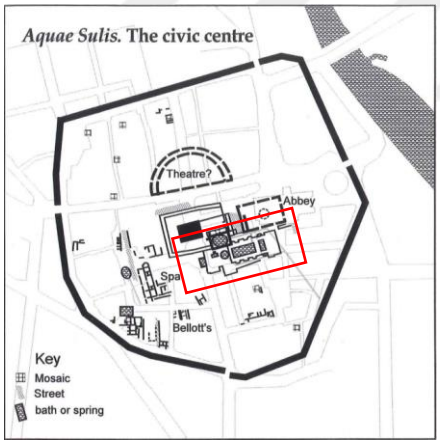

Şekil 2.141 Plan (Davenport, 2021)</td></tr>
<tr><td colspan="2">
Şekil 2.142 Model (romanbaths.co.uk, 2014)</td></tr>
</table>

Tablo 2.47 Aquae Sulis Bath

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Aquae Sulis</td><td>Katalog No: 22B</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: İngiltere/Bath</td><td>Dönem/Mimar: Cumhuriyet</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Asimetrik - Tek Eksenli Plan Tipi</td><td>Yapım Yılı: MS. 1.yy</td></tr>
<tr><td colspan="2">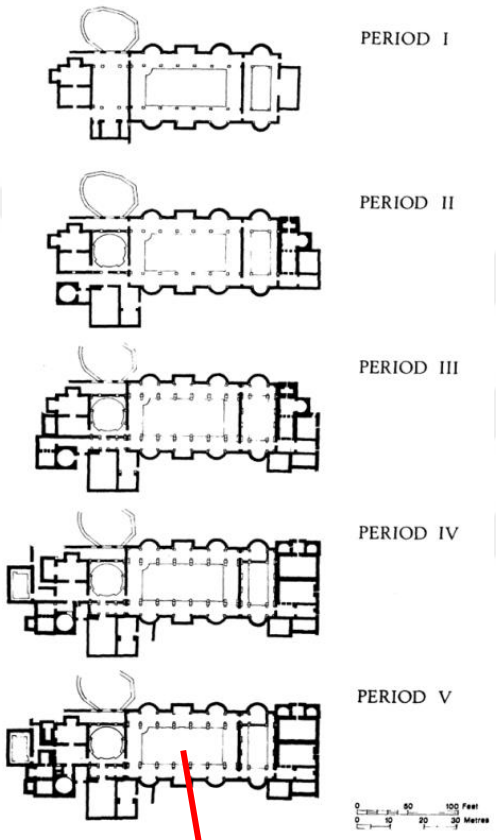

Şekil 2.143 Plan (Cousins, 2020)</td><td rowspan="2">Burası her şeyden önce kutsal bir alan olarak işlevlendirilmiştir. Çeşitli süslemeler, Tanrıça heykelleri, tanrı tasvirleri ve süsler ile ziyaretçilerin tapınağı ve hamamı aynı anda ve aynı amaçla kullandığı düşünülmektedir. Duvarlarla çevrili kentte üç farklı doğal su kaynağı bulunmaktadır. Sulis Minerva tapınağı ve bitişiğindeki büyük hamam kompleksi bölgenin ritüel kalbi olarak nitelendirilmektedir. Hamama dörtgen planlı anıtsal bir kapıyla girilmektedir ve yapı farklı girişlere sahiptir. Plan gelişimi ve eklenen yapılarla birlikte anıtsal çeşme artık tamamen hamama dönüşmüştür. Büyük havuzun ardından hypocaust ile ısıtılan ikinci bir mekana geçiş mümkündür. Kompleks yüzyıllar boyunca çeşitli genişleme ve yeniden yapılandırma aşamalarından geçmiştir. Bu yüzden bazı mekanların işlevleri tam olarak kesinleşmemiştir. Günümüze kalan ana havuz hala işlevini korumaktadır (Cousins, 2020).</td></tr>
<tr><td colspan="2">
Şekil 2.144 Havuz (Rieser, 2013)</td></tr>
</table>

Tablo 2.48 Santa Chiara Hamamı Napoli

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Santa Chiara Hamamı Napoli</td><td>Katalog No: 23A</td></tr>
<tr><td>Ülke & Kent: İtalya Napoli</td><td colspan="2">Dönem/Mimar: Cumhuriyet-İmparatorluk</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Asimetrik - Tek Eksenli Plan Tipi</td><td>Yapım Yılı: MS. 1. yüzyıl</td></tr>
<tr><td colspan="2">
Harita 2.22 Hava fotoğrafı (Google Earth,2022)</td><td rowspan="3">MS 1. yüzyıldan günümüze ulaşan Roma termal banyo kompleksi Santa Chiara'nın arkeolojik alanına bakıldığında; günümüzde kilisenin arkasında yer aldığı görülmekte, Roma Dönemi’nde ise seçkin birine ait özel villanın bir parçası olduğu düşünülmektedir. Hamam MS 62'deki depremin ve MS 79'da Vezüv Yanardağı'nın patlamasının ardından kentsel yenileme çalışmaları esnasında inşa edilmiştir. Pompei tiplemelerine benzer asimetrik bir plan şeması yansıtmaktadır. Kompleks, iki katlı olarak inşa edilmiş ve Roma İmparatorluğu dönemindeki en büyük su kemeri sistemlerinden biri olan Serino adlı su kemerinden beslenmiştir. Kubbe ile örtülü ve dört apsisli kuru buhar banyosu laconicum, iki tepidarium caldarium kısmını; dikdörtgen nişler, natatio, palastra ise frigidariu kısmını oluşturmaktadır (Alberts, 2022).</td></tr>
<tr><td colspan="2">
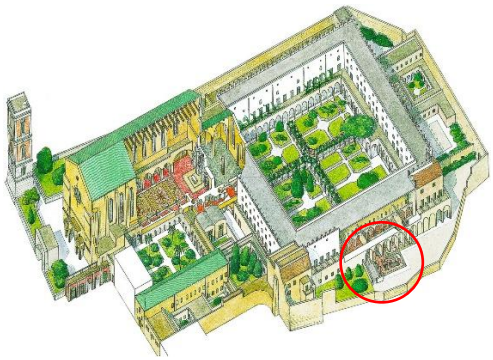
Şekil 2.145 Üç boyutlu model (Nur Urfalıoğlu Arşivi, 2019)</td></tr>
</table>

Tablo 2.49 Santa Chiara Hamamı Napoli

Yapı: Santa Chiara Hamamı Napoli	**Katalog No: 23B**
Ülke & Kent: İtalya Napoli	**Dönem/Mimar:** Cumhuriyet-İmparatorluk
Mimari Tip: Asimetrik - Tek Eksenli Plan Tipi	**Yapım Yılı:** MS. 1. yüzyıl

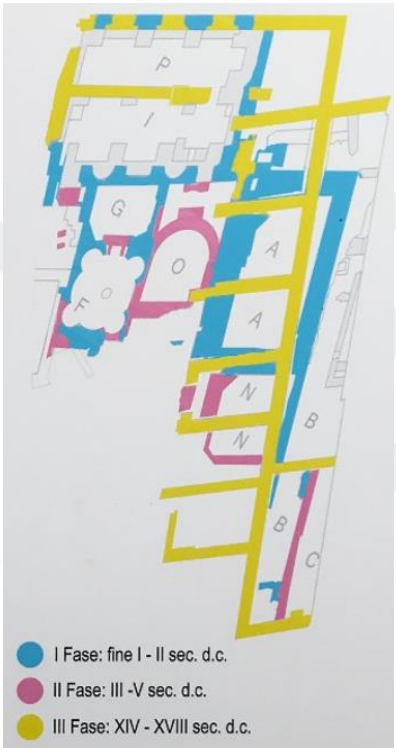

Şekil 2.146 Yapının gelişimini gösteren plan şeması (Nur Urfalıoğlu Arşivi, 2019)

Mimari Özellikleri

Santa Chiara Arkeolojik kazıları, Napoli kentinde antik bir kompleks içerisinde yer almaktadır. Alanda bulunan müzenin bir parçası olan arkeolojik site ise, Napoli'de bulunan en büyük termal kompleks olarak kabul edilmektedir. Dördüncü yüzyıla kadar kullanıldığı düşünülen hamamın, palaestra, yüzme havuzu, ve termal yıkanma salonu olmak üzere üçe ayrıldığı görülmektedir. Palaestra yapının arka duvarı ile bitişiktir. Havuzlar ise MS. 3. Yüzyıla tarihlenmektedir. Ana havuzun dışında yapıda sekizgen başka bir havuz yer almaktadır. Termal alan, bir natatio, tepidarium, laconicum, nymhaeum, frigidarium ve caldariumdan oluşmaktadır (Touring club italiano, 2008). Yapının ilk hali MS. 1. ve 2. yüzyıllarda, 2. hali ise 3. ve 4. yüzyılda, son hali ise 14. Ve 18. yüzyıllarda inşa edilmiştir (Nur Urfalıoğlu Arşivi, 2019).

Tablo 2.50 Santa Chiara Hamamı Napoli

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Santa Chiara Hamamı Napoli</td><td>Katalog No: 23C</td></tr>
<tr><td>Ülke & Kent: İtalya Napoli</td><td colspan="2">Dönem/Mimar: Cumhuriyet-İmparatorluk</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Asimetrik - Tek Eksenli Plan Tipi</td><td>Yapım Yılı: MS. 1. yüzyıl</td></tr>
<tr><td colspan="2">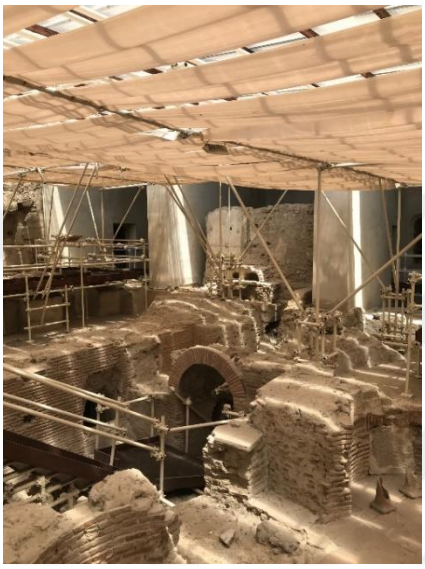
Şekil 2.147 Kalıntılar (Nur Urfalıoğlu Arşivi, 2019)</td><td rowspan="2">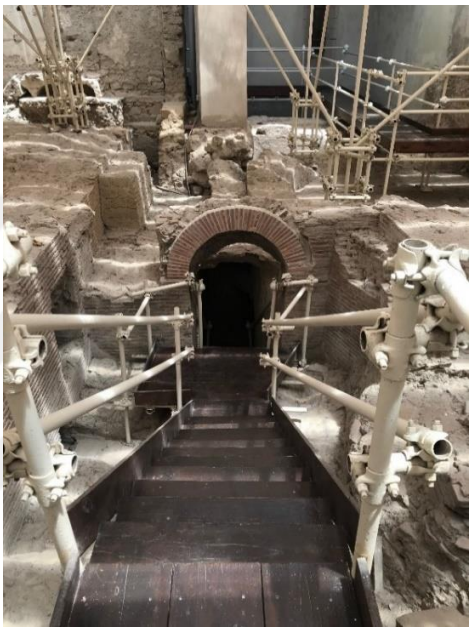
Şekil 2.148 Kalıntılar (Nur Urfalıoğlu Arşivi, 2019)

Yapının restorasyonu sırasında, bir termal havuz ile bağlantılı termal bir hamam ortaya çıkarılmıştır. Yapı bir termal hamam kompleksi olarak tanımlanmaktadır. Napoli kentinde günümüze kalan nadir hamam örneklerindendir. Mekanların genel kompozisyonu bir caddeye göre tasarlanmıştır ve bu yüzden katı bir eksenellik kriterine sahip değildir (Nur Urfalıoğlu Arşivi, 2019).</td></tr>
<tr><td colspan="2">
Şekil 2.149 Havuz (Nur Urfalıoğlu Arşivi, 2019)</td></tr>
</table>

Tablo 2.51 Hamat Gader Termal Hamamı, Tiberias

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Hamat Gader Termal Hamamı, Tiberias</td><td>Katalog No: 24A</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: İsrail/Hamat Gader</td><td>Dönem/Mimar: İmparatorluk</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Asimetrik - Tek Eksenli Termal Plan Tipi</td><td>Yapım Yılı: MS. 2. yy</td></tr>
<tr><td colspan="2">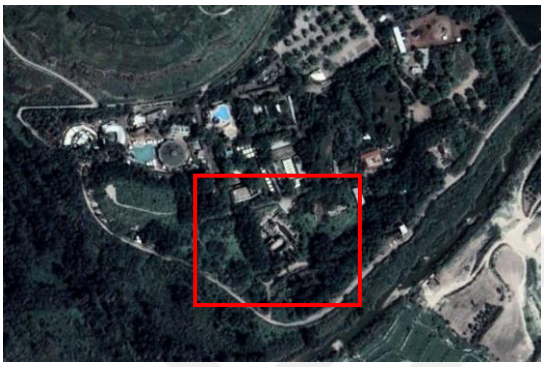
Harita 2.23 Hava Fotoğrafı (Google Earth,2022)</td><td rowspan="3">Hammat Gader, antik dönemden günümüze kalan, Filistin ve İsrail'in en büyük ve en eski kaplıca kompleksidir. Çeşitli hastalıkları tedavi edici bir etkiye sahip olabilen termal banyolara sahiptir. Yapı antik Tiberias kenti yakınlarında yer almaktadır ve yaklaşık 70 x 50 m. boyutlarındaki dikdörtgen bir blok içerisine yerleştirilmiş altı adet birbirine paralel veya dik mekanlardan oluşmaktadır. Yapının kalın duvarları payelerle birlikte kireçtaşı ile kaplanmış beton ve moloz karışımı bir malzemeden yapılmıştır. Yapının üst örtüsü de beton tonoz ile inşa edilmiştir. Yapının bütün mekanları neredeyse dikdörtgen veya oval formda, doğal sıcak su kaynağı ile beslenen havuzlara sahiptir. Batıdaki dikdörgen havuzlu mekanı giriş bölümünden ayıran bir sütun dizisi bulunmaktadır. Bu mimari dekoratif elemana Suriye Alınlığı/Frontone Siriaco adı verilmektedir (Yegül,2006).</td></tr>
<tr><td colspan="2">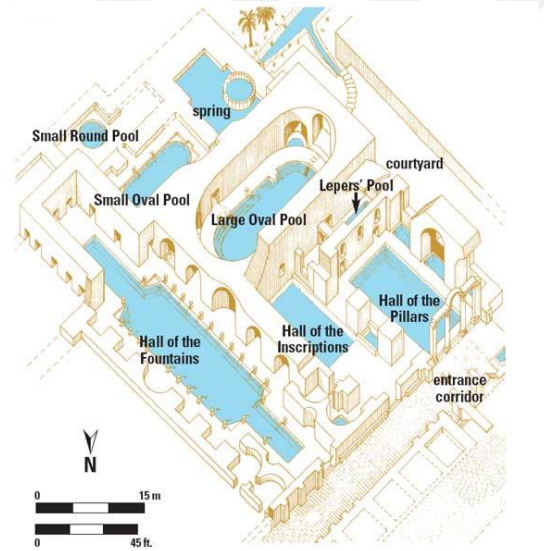

Şekil 2.150 İşlevler (Dvorjetski, 2015)

MS. 3. yy'da yapının ismi Origen tarafından Therma olarak geçmektedir ve Baiae'den sonra en önemli şifa merkezi olmuştur (Yegül,2006).</td></tr>
</table>

Tablo 2.52 Hammat Gader Termal Hamamı, Tiberias

Yapı: Hammat Gader Termal Hamamı, Tiberias	**Katalog No: 24B**
Ülke & Kent: İsrail/Hammat Gader	**Dönem/Mimar:** İmparatorluk
Mimari Tip: Asimetrik - Tek Eksenli Termal Plan Tipi	**Yapım Yılı:** MS. 2. yy

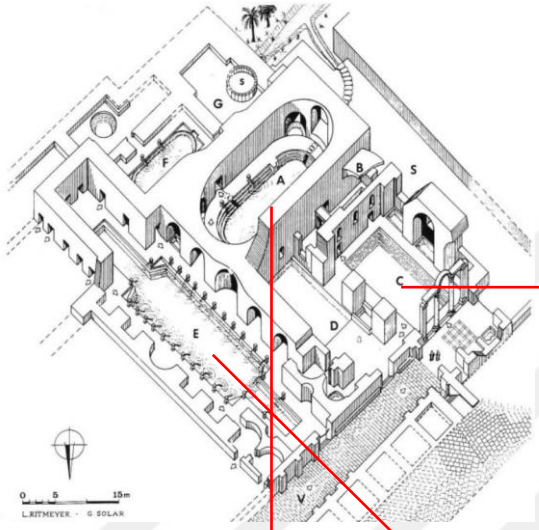

Şekil 2.151 Perspektif (Yegül,2006)

Şekil 2.152 C havuzu (Kersel & Rowan, 2012)

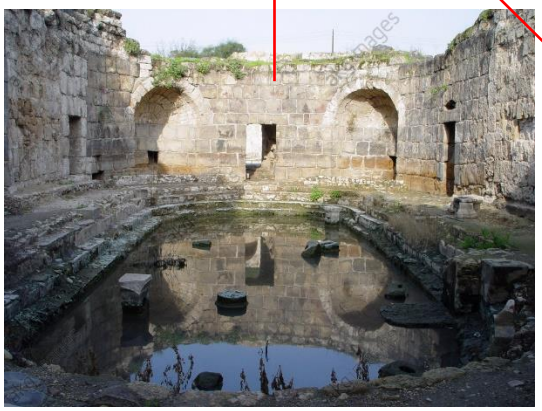

Şekil 2.153 A havuzu (Magal, 2022)

Şekil 2.154 E havuzu (Isaacson, 2020)

E salonu, 55 metrekarelik havuzu ile birlikte yapının en dikkat çekici mekanıdır. Bu mekanın duvarlarında ise yıkanma için tasarlanan özel nişler ve çeşmeler bulunmaktadır. Yapının mekanları kendi içerisinde karakteristik özelliklere sahiptir fakat yapının genelinde belirgin bir karakter yoktur (Yegül, 2006).

3
ANADOLU ROMA MİMARLIĞI VE HAMAM YAPILARI

MÖ. 3. yüzyılda Roma İmparatorluğu Cumhuriyet Dönemi'ni yaşarken Anadolu topraklarında Helenistik krallıklar ve kent devletleri varlığını sürdürmüş; Helen yönetimi, kültürü ve mimarisi, dönemin sağladığı mevcut düzen ile birlikte tüm Anadolu'ya hakim olmuştur. Özellikle bu dönemden itibaren Akdeniz'e kıyısı bulunan kent devletleri Roma'nın yayılmacı politikası ile karşılaşmıştır (Tekin, 2019). MÖ. 129 yılında Anadolu'da Asia Eyaleti'nin kurulmasından sonra Roma İmparatorluğu'nun Akdeniz devletleri üzerindeki hakimiyeti artmıştır. Anadolu'da yer alan Helenistik dönemin bağımsız kentleri bu tarihten itibaren Roma yönetimi altına girmiştir. Bu kentler her yıl belirli ölçülerde vergi vermekle mükellef tutulmuştur. MS. 1. Yüzyılda İmparator Augustus tarafından ilan edilen *Pax Romana* (Roma Barışı) ile birlikte Anadolu'daki Roma kentleri MS. 1. ve 2. yüzyıllarda yönetim, kültür ve mimari açıdan gelişmiş ve zenginleşmiştir (Gür, 2010). Bu zenginliğin kaynağı ise Roma Döneminde Anadolu'da var olan Helenistik kültür ile bu kültürlerin ortak geleneklerinin devam etmesi olmuştur (Akurgal, 1998). Romalılar Anadolu coğrafyasında kendilerinden önce var olan Helenistik kültürün varlığını yok etmek yerine, bunu kabullenip Romalılaştırma politikası üzerine yoğunlaşmıştır. Böylelikle Anadolu'daki kentlerde siyaset, kent planlaması ve mimarlık alanlarında Roma ve Yunan birleşimi bir ideoloji oluşturulması hedeflenmiştir (Aktüre, 2020). Bu durum özellikle Anadolu'da yer alan Roma dönemi yerel mimaride görülebilmektedir (Akurgal, 1998).

Helenistik Dönem ile Roma'nın Cumhuriyet Dönemi'nin kesiştiği Anadolu'da; Helen kültürü ve mimarisinin benimsenmiş olduğu kentlerin kendi kültürlerini baskın bir biçimde sürdürdüğü ve nihai olarak Roma İmparatorluğu'nun yönetimi altında bir Helen-Roma kültürünün oluştuğu söylenmektedir (Tekin, 2019). Anadolu'daki Roma İmparatorluk yönetiminin ve kültürünün oluşturulma süreci yaklaşık beş yüz yıllık bir dönemde sonuçlanmıştır. Anadolu'da Roma eyaletleri ve fetih hareketleri MÖ. 2. yüzyılda Makedonya kralının Anadolu'daki hakimiyet iddiaları üzerine

Roma'nın müttefiki Rhodos ve Pergamon krallıkları ile karşı karşıya gelmesiyle başlamıştır. MÖ. 197 yılında Seleukos kralı III. Antiokhos'un, Anadolu'nun güney ve batı kesimlerinde hakimiyet kurmak istemesi üzerine Romalı askerler ilk kez Anadolu topraklarına ayak basmıştır (Marek, 2019). Aynı yüzyılda Roma, Helenistik çağda kurulmuş olan ve krallıkla yönetilen kent-devletleri ile bir çok ilişkide bulunmuştur. MÖ. 146 yılında 3. Pön savaşının sona ermesiyle birlikte Yunanistan toprakları Roma'nın hakimiyeti altına girmiş, MÖ. 133 yılında ise Pergamon Kralı III. Attalos'un vasiyeti üzerine krallık toprakları Roma'nın yurttaşlarına miras olarak bırakılmıştır. Senato, Roma'ya bırakılan bu topraklar üzerinde Provincia Asia (Asia Eyaleti) ismiyle bir yönetim bölgesi oluşturarak Anadolu coğrafyasında (Harita 3.1) Roma'nın ilk ve en büyük Asia Eyaleti'ni kurmuştur (Aktüre, 2020; Marek, 2019).

Harita 3.1 Anadolu'da Roma İmparatorluğu'nun gelişimi (Shepherd, 1923)

Merkezi Ephesos kenti olan Asia Eyaleti kurulduğu sırada Anadolu'da; toprak mülkiyeti karışık bir durumdadır. Aynı dönemde Anadolu'da Helenistik dönemin ardılları olan çeşitli kent-devletleri ile monarşi ile yönetilen krallıkların yer aldığı düşünülmektedir. Kentsel statü farkının Anadolu halkı üzerinde belirgin olduğu bu dönemde, bir tarafta zengin kent yönetimleri yer alırken diğer tarafta yönetimden yoksun bir taşra halkı yer almaktadır. Anadolu'yu kendi yönetimi altında tutmak

isteyen Roma; bu tür sorunlara eyalet politikası ile çözüm bulmuş, her eyalet için ayrı kanunlar oluşturmuş ve Anadolu'da Helenistik dönemden kalan yerli krallık yönetimlerini çeşitli yöntemlerle ve farklı zamanlarda kendi egemenliği altına alarak sınırlarını Fırat nehrine kadar genişletmiştir. Romalıların yönetimi altına giren bir bölgede yeni bir eyalet politikasının oluşturulması ile Roma yönetim sistemine dahil edilmesi; o coğrafyanın Romalılaştırma sürecinin ilk ve en önemli yöntemi halini almıştır (Aktüre, 2020).

MÖ. 102 yılında ise başkenti Tarsus olan Provincia Kilikia/Kilikia Eyaleti kurulmuş, sonrasında eyalet Pamphylia, Pisidia, Isauria ve Lykakonia ile birleştirilerek genişletilmiştir. MÖ. 75 yılında Bithynia Kralı IV. Nikomedes'in vasiyeti üzerine krallık toprakları Roma'ya bırakılmış ve başkenti Nikomedeia/İzmit olan Provincia Bithynia/Bithynia Eyaleti kurulmuştur. MÖ. 63 yılında Bithynia Eyaleti Pontus bölgesi ile birleştirilmiş ve Bithynia-Pontus eyaleti oluşturulmuştur. Öte yandan başkenti Antiokheia olan Syria Eyaleti'nin/Provincia Syria Roma'ya katılması bu yılda olmuştur. Eyaletin başkenti olan Antiokheia Roma döneminde büyük kamu yapıları ile donatılmış olup, Caesar döneminde Roma'nın özgün ve anıtsal izlerini taşıyan bir Amfitiyatro yapısı örnek olarak verilmektedir. MÖ. 25'te başkenti Ancyra olan Provincia Galatia/Galatia Eyaleti kurulmuştur (Aktüre, 2020; Marek, 2019).

Miladi yılların başlangıcından sonra da Roma'nın Anadolu'daki ilerleyişi sürmüş, MS. 17 yılında Tiberius, başkenti Caesareae/Kayseri olan Cappadocia Krallığı'nı Roma eyaletine/Provincia Cappadocia dönüştürmüştür. Ardından kuzeye ilerleyen Roma yönetimi, bu dönemde Kerasos/Giresun, Trapezus/Trabzon ve Armenia Minor'u topraklarına dahil etmiştir. MS. 43 yılına gelindiğinde ise büyük bir devlet olarak varlığını sürdüren Lykia, Kaunos'u kapsayacak şekilde eyalete dönüştürülerek Roma topraklarına katılmıştır. Kurulan bu büyük eyalet, MS. 72-75 yılları arasında Lykia ve Pamphylia olmak üzere ikiye bölünmüştür. Aynı dönemde Vespasianus Galatia ve Cappadocia eyaletlerini birleştirse de; MS. 107 ile 113 yılları arasında Traianus bu iki eyaleti tekrar ayırarak iki farklı yönetim sistemi oluşturmuştur. Ferah ve barışçıl bir dönem olarak nitelendirilen Flaviuslar dönemi ile birlikte Anadolu'nun Roma eyaletleri olarak fethedilme süreci tamamlanmış, sahil şeritleri ile birlikte Anadolu coğrafyası tamamen Roma'nın egemenliği altına girmiştir (Harita 3.23) (Marek, 2019).

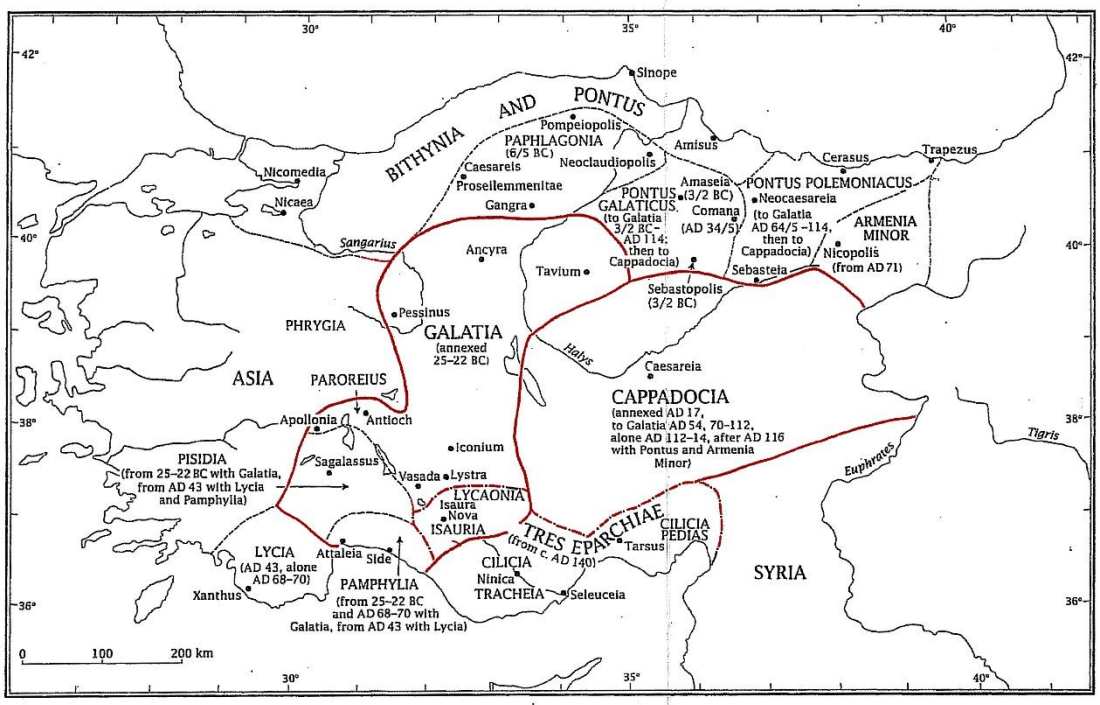

Harita 3.24 MÖ. 25- MS. 235 yılları arasında Anadolu'da kurulan Roma eyaletleri ve sınırları (Mitchell, 1995)

3.1 Anadolu'daki Roma Dönemi Yapı Türleri

Yeni eyaletlerin ve kolonilerin kurulduğu Anadolu'nun Romalılaştırılma süreci çeşitli yeni kentsel ve mimari ögelerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu dönemdeki Romalılaştırma hareketlerinin bir sonucu olarak Anadolu'da çeşitli mimari kamu yapıları tasarlanmıştır. Bu kamu yapılarına, stoalar, forumlar, bazilikalar, tapınaklar, sütunlu caddeler, nymphaeumlar, aquaeductler, tiyatrolar, yollar, hipodromlar, stadyumlar, odeonlar, bouleuterionlar, mezar yapıları/kültler, kütüphaneler, hamamlar, köprüler, kent kapıları, zafer takları, dikili taşlar, insulaeler/konutlar ve ticari alanalar örnek olarak verilebilir. Kısacası Roma kentindeki ve diğer coğrafyalardaki kamu yapılarının benzerleri Anadolu'da da görülmektedir. Fakat tek fark Anadolu'daki Roma yapılarının bir çoğu Helenistik dönemin yapım tekniklerinin ve mimarisinin geliştirilmesi ile mümkün olmuştur. Bu durumun başlıca sebebi ise Roma'nun uyguladığı Romalılaştırma politikası olmuştur (Aktüre, 2020). Bu süreçte Anadolu'da yaşayan ve Roma'ya dahil olan topluluklar Roma'ya olan sadakatlerini ifade etmek üzere çeşitli anıtsal yapılar inşa etmeye başlamıştır. Aynı dönemde çeşitli İmparatorluk kült yapıları, Anıtsal imparatorluk heykelleri ve çeşitli tapınaklar inşa edilmiştir (Marek, 2019). Roma

imparatorları için yeni eyaletlerde imparatorluk kültünün oluşturulması ve kurumsal birer yapı haline gelmesi Helenistik krallıklarda da tarih boyunca yaygın olan imparator kültü geleneğinden kaynaklanmıştır. Roma'nın Anadolu'da ilerlemesi ile başlayan bu ideoloji, ilk olarak Asia eyaletinde ve Anadolu'nun batı bölgelerinde oluşturulsa da zamanla diğer eyaletlere yayılmıştır. İmparatorluk kültü olarak inşa edilmiş tapınak komplekslerinin korunarak günümüze ulaşan diğer bir örneği Aphrodisias kentinde yer almaktadır[10]. Anadolu'da Roma devletine atfedilen imparatorluk kült yapıları, kent ve eyalet düzeninde olmak üzere iki farklı seviyede kurumsallaşmıştır. Metropolis/eyaletin baş kenti ve nekoros /tapınak muhafızı gibi unvanlarla kentler derecelendirilmiş, yerleşimler arasında imparatorluk kültü bakımından hiyerarşik bir düzenin kurulması amaçlanmıştır. Siyasi ve dini yönetimin bir arada olduğu bir kentin nekoros unvanına sahip olabilmesi için kentte yer alan imparator kültü tapınağının sadece kent halkına değil tüm eyalete hizmet eden kamusal bir yapı olması gerekmiştir (Vitale, 2019). Tapınaklara ve kült yapılarına Anadolu'nun çeşitli coğrafyalarında rastlamak mümkündür. Günümüze çoğunlukla bozulmamış bir yapı bütünlüğü ile ulaşan Ankara'daki Augustus Roma tapınağı bu tür imparatorluk kült yapılarına örnek olacak niteliktedir. Tapınağın Erken İmparatorluk Dönemi'ne özgü korint düzeninde inşa edildiği düşünülmektedir. Pronaosun dikkat çekici özelliği ise Augustus'un başarılarını anlatan ve her iki taraftaki duvar yüzeylerine işlenen yazıtlara (Res Gestae Divi Augisti) sahip olmasıdır. Bunun dışında giriş kısmında çıkıntı yapan antae'nin ön tarafında da çeşitli yazıtlar da yer almaktadır. Augustus ve Tiberius dönemine tarihlendirilen bu yazıtlarda; Augustus ve tanrılaştırılan Roma imparatorluk kültünün Galatia'da yer alan rahiplerinden söz edilmekte ve ayrıca tapınağın inşaatından hemen sonra düzenlenen imparatorluk festivalleri hakkında bilgi verilmektedir (Şekil 3.1) (Kadıoğlu vd., 2011)

Dini kamusal alanlar, Roma Dönemi Anadolu'sunda kent ölçeğinde bir arada yer alan mimari unsurlar olmuştur. Yunan ve Roma'nın mimari sentezinin bir sonucu olarak Anadolu'da, kentin dini, idari ve sivil merkezi Agora ve Bazilikaların bir arada inşa edilmesiyle vurgulanmıştır. Roma döneminde kentin kamusal merkezi olan

[10] Latince Sebasteion kelimesi İmparator Augustus'un Helence karşılığı olan "Sebastos" kökünden ortaya çıkmıştır (Vitale, 2019).

agora genellikle tapınaklarla bir arada olması yönüyle dini, bazilikalarla bir arada tasarlanması yönüyle idari bir bağlam oluşturmuştur (Yegül & Favro, 2019).

Şekil 3.1 Augustus Tapınağı ve yazıtları (solda) (T.C. Kültür Turizm Bakanlığı, 2019)

Kent ölçeğinde ve topoğrafya koşullarına uygun olarak agora ve bazilika genelde Anadolu kentlerinin merkezinde, belirgin ve erişilebilir bir konumda olmuştur. Öyle ki MacDonald' a göre Bazilika kelimesi; mimarlık tarihinin buluşma noktası olarak tanımlanmış, ayrıca forum/agora sınırında yer alan bir kamu mekanına veya bir mahkeme salonuna atıfta bulunmak için kullanılmıştır. Biçimsel olarak Bazilikaların; yapının içine yerleştirilmiş olabileceği, binadan çıkıntı yapan dikdörtgen planlı bir unsur olabileceği, tek veya iki apsis nişlere ve iç revaklara sahip olabileceği, ayrıca ana giriş uzun veya kısa kenardan sağlanabileceği düşünülmektedir (MacDonald, 1986). Nitekim Anadolu'daki yapılar da bu düşünceye paralel olarak inşa edilmiştir. Örneğin Efes'te yer alan Yukarı Agora'nın ucunda büyük dikdörtgen planlı bir bazilika yer almaktadır (Şekil 3.2). Bazilika Agora'nın tüm kuzey cephesini kaplamaktadır. Bazilikanın iç mekanı koridorlu uzun iki nefe bölünmüştür. Doğu ucunda yer alan mekan, Agustus ve karısı Livia'nın heykelleri ile donatılmış bir mahkeme/chalcidium işlevi taşımaktadır. Ayrıca Agora'nın merkezinde Caesar ve Roma'ya adanmış, platform üzerinde yükseltilmiş peripteral bir tapınak yer almaktadır (Yegül & Favro, 2019).

Helenistik kültürün geleneklerini taşıyan ve İmparatorlara adanan kült tapınaklarının yanı sıra Roma'nın Anadolu'da ilerlemesi ile birlikte bu dönemde

çeşitli Asya atletizm oyunları ve törenleri hazırlanmış, yine Helenistik geleneklere benzer şekilde tüm eyalet için kutsal olduğu kabul edilen festivaller çeşitli oyunlar düzenlenmiştir (Vitale, 2019). Bu durumun mimari bir sonucu olarak Anadolu'da çeşitli kentlerde günümüze kadar ulaşan tiyatro, amfitiyatro ve stadion yapılarına ulaşılmaktadır.

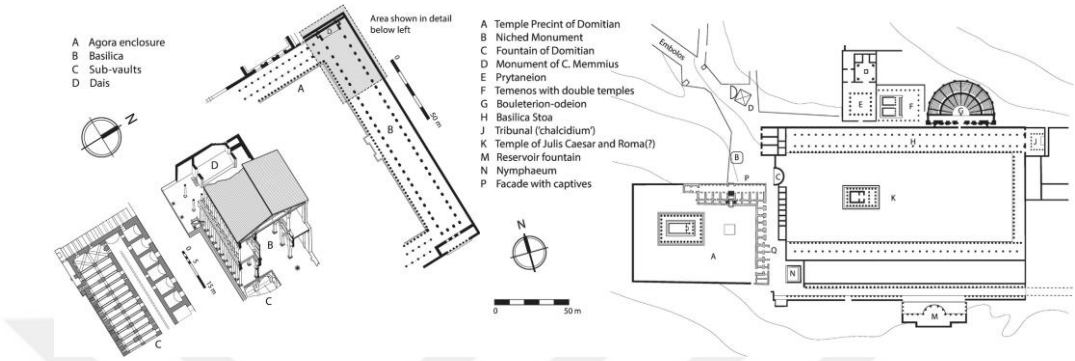

Şekil 3.2 Smyrna Antonine Agorası ve Bazilikası (solda) ve Efes Yukarı Agora ve Augustus bazilikasının planı (sağda) (Yegül & Favro, 2019)

Anadolu'da Helenistik dünyadan Roma'ya miras kalan Yunan tiyatrosu ve Roma İmparatorluk Mimarisinin birleşimi sonucunda, Greko-Roma Tiyatro türleri ortaya çıkmıştır. Dönemin kültürüyle birlikte bu tür yapılarda da imparatorluğa adanan heykeller ve çeşitli kabartmalar bulunmaktadır (Waelkens, 1989). Örneğin Aspendos Tiyatrosu yamaçta kurulmuş, tonozlar ve kemerlerle desteklenerek inşa edilmiştir. Anadolu'da inşa edilen tiyatro yapılarında yenilikler görülmektedir. Sahneyi oluşturan iki katlı duvar (scaenae frons) Roma mimari yapım tekniği olmuştur. Helenistik mimaride görülen doğal tasarım değiştirilerek sahne binasının duvarları theatron ile bir yüksekliğe kadar çıkarılmıştır (Akurgal, 1998). Romalılar Anadolu'ya hakim olduktan sonra, Priene ve Bergama'da olduğu gibi, Helenistik dönemden kalan tiyatrolara zamanla eklemeler ve değişiklikler yaparak kullanmaya devam etmişlerdir. Bunun dışında bazı kentlere ise tiyatroların yeniden inşası sürmüştür. Bazı tiyatrolarda günümüze ulaşan Aspendos tiyatrosunun mimari şemasının takip edildiği düşünülmektedir. İmparatorluk döneminde tiyatroların bir çoğunda; cavea adı verilen seyir alanları tonozlu girişlerle sahne binasına bağlanması gibi (Şekil 3.3), işlevsel değişiklikler uygulanmıştır (Yegül & Favro, 2019).

Anadolu Roma kentinin merkezinde inşa edilen çeşitli yapıların çevresinde ise Roma halkının konutları yer almaktadır. Genellikle bir veya iki katlı, atriumları ve kırma çatıları olan konutlar kamu yapılarının çevresini kaplamaktadır. Anadolu'da Helenistik türevlerinden inşa edilen peristil tarzı evlere rastlanılmaktadır. Peristil'in merkezinde sütunlu bir atriuma açılan çeşitli odalarla karakterize edilir ve plan şemasına ana oda olarak kullanılan büyük mekan vurgulanmıştır (Yegül & Favro, 2019).

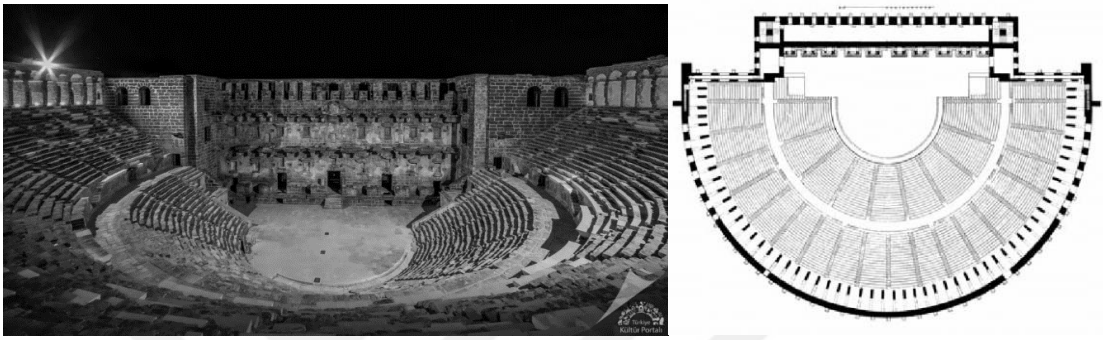

Şekil 3.3 Aspendos Tiyatrosu ve planı (Mallampati & Demirer, 2011; Türkiye Kültür Portalı, 2022)

Örneğin Efes'te bulunan Insula MS. ikinci yüzyılda, dekoratif havuzlu geniş bir avluya sahiptir. Avlu bir teras üzerinde yükseltilmiştir ve sokaktan merdivenlerle konuta giriş yapılmaktadır. Peristilin karşısında geniş kare planlı bir tonozlu atrium yer almaktadır. Atrium ise konutta ana oda olarak hizmet veren belirgin bir mekana (oecus) açılmaktadır (Şekil 3.4) (Yegül & Favro, 2019).

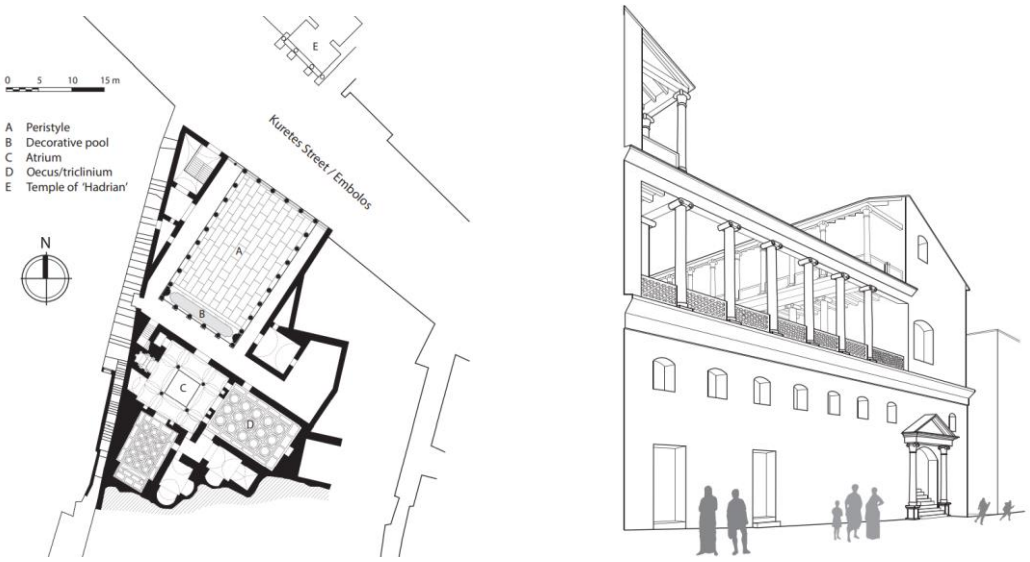

Şekil 3.4 Efes Insulaesi (Yegül & Favro, 2019)

Anadolu'da mimari geleneğin devamlılığının yanı sıra, yapılar üzerinde uygulanan yeni yapım teknolojileri ve mühendislik yöntemleri de Roma karakterini yansıtmaktadır. Bu dönemde kamu yapıları eski yapılardan farklı olarak beşik kemer ve tonoz elemanların kullanılması ile geniş boyutlarda inşa edilmiştir. Mimaride kullanılan yapı malzemelerinde farklılaşma görülmektedir. Örneğin Helenistik dönemin mimarları Bergama'da inşa edilen yapıların sadece süsleme bölümünde mermer kullanırken; Roma döneminde inşa edilen yapıların ana malzemesi mermer olmuştur. Yine aynı dönemde yeni keşfedilen bir yapı malzemesi olan Roma betonu ile birbirine eklenen tuğlalar işlevsel yapılarda kullanılmış ve yapıların dış cephesi mermer malzeme ile kaplanmıştır (Akurgal, 1998).

3.2 Anadolu'daki Roma Hamamları

Anadolu'da gelişen kişisel temizlik kültürünün tarih öncesinden itibaren var olduğu, ve Romalıların bu kültürlerden teknolojik ve dini açıdan etkilendiği düşünülmektedir. Romalılar, oluşturdukları bütün yerleşimlerde kişisel temizliğin uygulanması için gereken altyapı ve mimari sistemlerden etkilenmiş ve yeni eklemelerin oluşmasını sağlamışlardır. Fakat diğer kültürlerden farklı olarak Romalıların temizliğe gösterdiği önem, dini kaygılardan daha çok gündelik hayatın temel bir parçası olarak yorumlanmaktadır (Fagan, 2002; Sevimli, 2005). Bu doğrultuda Roma hamamlarının gelişim ve değişim süreci içerisinde; Erken İmparatorluk Dönemi Roma hamam yapılarının; Geç Cumhuriyet Dönemi, Augustus dönemi ve Pompei tipinden daha gelişmiş ve mimari olarak daha rasyonel özelliklere sahip olduğu bilinmektedir. İtalya'daki Roma hamamları, sosyal ve kamusal işlevlere sahip eğlence merkezleri olarak tanımlanmaktadır. Benzer şekilde İtalya dışında da imparatorluk dönemi kentlerindeki hamam yapıları aynı konsept ile anıtsal boyutlara ulaşmıştır (Nielsen, 1993). Roma'nın liman kenti Ostia ve Pompeiden, Kuzey Afrika kentlerine kadar bir çok yerleşim yerinde çok sayıda hamam inşa edilmiştir. Dünya'da hamam ve ilişkili yapı grupları Roma döneminde önemli bir tüketim kompleksi halini almış, portikolarıyla, nymphaeumları ile, su kanalları, kanalizasyon sistemleri ve konut mekanları ile iç içe düzenlenmiş, anıtsal ölçekte inşa edilerek kullanılmıştır (Ward-Perkins, 1994; Yegül, 2006).

Bu gelişim sürecinde Roma hamamlarının Anadolu'daki tasarımlarında ise iklim, geleneksel hamam binalarının ayrıntılı yerleşim düzeni ve geleneksel alışkanlıklar

göz önünde bulundurulmuştur. Bunlar; Romalılar tarafından Anadolu'da belirli bir tip elde edilmesinde öne çıkan başlıca faktörler olarak aktarılmaktadır. Anadolu'daki hamamlarda ana fikir yapıların iç mekan düzenlemesi veya ayrıntılı işleyişi değil, bütüncül mimari gelişimlerini etkileyen ana mekansal faktörlerdir. Örneğin yapı elemanlarının, işlevsel salonların, coğrafyanın ve malzemelerin getirdiği sınırlamalar ile tamamen ayrışan yunan gymansiumunun ve roma hamamının farklı işlevleri, Anadolu'da birleştirilmesiyle sonuçlanmıştır (Nielsen, 1993; Ward-Perkins, 1994).

Anadolu'daki Roma hamamları diğer coğrafyalardaki Roma hamam yapılarından işlev ve biçim olarak çeşitli farklılıklara sahiptir. Yerel malzeme ve gelenekleri bakımından bir çok teknik farklı uyarlamanın yanı sıra, önemli sosyal farklılıklar da bulunmaktadır. Bu yüzden İtalya'daki Roma tipi hamam mimarisinin Anadolu'da örneklerine oldukça az rastlanılmaktadır. Örneğin Helenistik kültürün bir parçası olarak Roma'ya aktarılan ve Miletos, Ephesos gibi önemli kentlerde inşa edilen "gymnasium" yapısında, Roma palaestrasından daha farklı işlevsel özellikler görülmektedir. İtalya'daki hamamların aksine Anadolu'da inşa edilen Roma hamamları temelde temizlik ve ağır spor işlevlerini üstlenmiş ve yıkanma kültürü ile atletizmi bir araya getirmiştir (Aktüre, 2020). Ayrıca Anadolu'da eğrisel hatlı mimari elemanlar kullanılmamış; bunun yerine dik, köşeli ve çizgisel formlar tercih edilmiştir[11]. Anadolu'da görülen eğrisel hatlı mekanların kullanımı küçük ya da orta boyda inşa edilen nişlerin taş duvarlar içerisine yerleştirilmesi şeklinde görülmüştür. Anadolu'da dik köşeli planlamanın tercih edilmesi, yapısal sistemin zorunluluğundan çok estetik bir tercih olarak görülmektedir. Ancak nadiren Dağlık Kilika bölgesinde ve güneybatı bölgesindeki hamamlarda bu durum değişkenlik göstermiş, yapının dışında yer alan apsislerin etkileyici cephe elemanları olarak kullanıldığı da belirtilmektedir (Fagan, 2002; Yegül, 2006).

Devasa ölçeklerde inşa edilen kamu yapıları ve yapı kompleksleri diğer eyaletlerdeki gibi İmparatorluk döneminde Roma egemenliği altında bulunan

[11] Hamam-gymnasium kompleksleri boyutsal açıdan da batıdaki benzer örneklerle karşılaştırılabilmektedir. Zira her iki tip simetrik ve kurallı biçimde düzenlenmiştir. Özellikle büyük yerleşimlerde hamam yapıları daha basit ve küçük şekilde, farklı plan çeşitliliği ile inşa edilmiştir. Anadolu'daki hamamları batıdan ayıran en önemli özelliklerden biri İmparatorluk hamamlarında sıkça görülen kavisli ve apsis benzeri mekanların ile imparatorluk kültlerine ayırılan kutsal salonların fazlaca görülmemesidir (Yegül, 2006).

Anadolu kentlerinin önemli simgeleri halini almıştır. Bahsi geçen yapı gruplarına verilebilecek en kapsamlı anıtsal örnek "hamam-gymnasium" yapı kompleksleridir. Kompleks, Anadolu coğrafyasından Roma mimarlığına katılan özgün yapılardan biri olarak nitelendirilmektedir. Yapı kompleksi; çevresi sütunlarla kaplı geniş bir palaestraya sahip Helenistik gymnasium yapısı ile tonozlu yapım teknolojisine sahip hamam bloğunun bir araya gelmesiyle oluşmaktadır. İtalya'da kendine özgü atmosferi bulunan, sıcak su ile temizliğe ve sosyal yaşama yönelik inşa edilen hamamlar Anadolu'da oldukça belirgin bir değişim geçirmiştir. Hamam kompleksleri yeni işlevleri ile birlikte, sadece kalabalık kentlerde değil Anadolu'nun çeşitli ufak yerleşimlerinde gündelik yaşamın bir parçası halini almıştır (Aktüre, 2020). Anadolu'da dikkat çeken bu önemli tür, Helenistik spor salonunun ve Roma hamam binası unsurlarının birleşimi ve ilerleyici bir değişikliği olmuştur. Mimari olarak Anadolu'da, İtalya'dan gelen hamam bloku bütün işlevleriyle birlikte hamam-gymnasium kompleksine egemen olmuş olsa da; gymnasiumlar da sadece atletik egzersiz mekanı olmaktan daha öte kendine özgü işleve sahip bir yapı rolü üstlenmiştir. Gymnasiumlar sadece eğitim ve sanat için değil aynı zamanda şehrin sosyal yaşamında büyük rol oynayan, genç ve seçkin yarı aristokrat sınıfına kamusal olarak hizmet etmiştir[12] (Ward-Perkins, 1994).

Helenistik dönemdeki gymnasiumlar daha çok genç nüfus tarafından sıkça kullanılırken Roma'daki hamamların palaestraları daha çok orta yaşlı halkın kullanacağı şekilde düzenlenmiştir. Roma kültüründe spor, Helenistik kültürdeki gibi atletik ve güzel bir fiziğe sahip olmak için değil, askerliğe uygun bireyler için yapılmıştır. Bu nedenle atletizm yerine avcılık, binicilik yüzme ve savaş silahlarıyla yapılan sporlar tercih edilmiştir. Anadolu'nun Romalılaştırılması sürecinde, Yunan atletizmi ile Roma kültürü ile birleştirilmesinin ilk somut örneği İmparator Augustus döneminde yapılmıştır. Bazı kentlerde Helenistik tarzda atletizm

[12] Öte yandan Hamam-gymnasiumlarda genç nüfusun eğitim merkezi ve çeşitli kulüpleri yer almaktadır. Bu yapı kompleksleri ile bağlantılı sosyal işlevli kuruma Gerousia adı verilmiştir. Gerousia kurumunda varlıklı ve seçkin ailelerin yaşlı temsilcileri yer almaktadır. Komplekste bu tür işlevlerin yanı sıra çeşitli kapalı egzersiz salonları, masaj ve sağlık mekanları, kütüphaneler, konferans salonları ve imparator kültü için ayrılan kutsal salonlar yer almaktadır. Hamamın işletilmesinde oldukça kalabalık bir servis grubu çalışmakta bu durum ise hamam-gymnasiumların Roma kentlerine büyük ölçekte ticari katkı sağladığı düşünülmektedir (Aktüre, 2020).

gösterileri ile Roma'ya özgü dini içerikli festivallerin ve askeri oyunların birlikte düzenlenmesi sağlanmıştır (Aktüre, 2020; Ward-Perkins, 1994).

Hamam ve gymansium yapılarının mimari açıdan birleştirilmesi; Yegül tarafından tarihsel olarak iki farklı zaman diliminin bir araya gelmesi olarak tanımlanmaktadır. Anadolu'daki komplekslerin palaestra kısımları doğrudan Helenistik kültürün izlerini taşımaktadır ve hamam blokuna birkaç küçük farklılıklarla entegre edilmiştir. Yegül'e göre palaestranın Romalılaştırılması sadece imparatorluk kültlerine ayrılan bir mekanla tanımlanmaktadır. Anadolu hamamları, genellikle dikdörtgen planlı, kapalı mekan kurgusuna sahip ve beşik tonozlarla örtülü bir çok mekan birleşiminden oluşmaktadır. Mekanların hiyerarşik olarak yerleştirilmesi amaçlanmış; ana bölümlerin birbirleri ve diğer mekanlarla oluşturduğu katı bir planlama ilkesi ile simetrik köşeli formların kullanımı benimsenmiştir. Bu belirgin özellikler ışığında Yegül tarafından Anadolu'daki diğer hamam kompleksleri belirli plan kategorileri ve tipolojileri bakımından gruplanarak incelenmiştir[13]. Öne çıkan mimari elemanlarla, plan tipleri ile ve genel şema benzerlikleri ile birlikte çok sayıda ortak yapı özellikleri vurgulanarak üç farklı plan grubu Anadolu'daki kompleksler için uygun bulunmuştur. Yegül bahsi geçen tipolojileri; çift sıralı mekan dizilerine sahip kompleksler olarak, U biçimli salonlara/ ters sirkülasyon elemanlarına sahip hamamlar olarak ve palaestra ile hamam biriminin aynı eksen üzerinde tasarlandığı kompleksler olarak da üç farklı grupta toplamıştır (Yegül,2006).

Anadolu'daki hamam mimarisi ve değişen plan tipolojisine göre Roma hamamı örnekleri bir sonraki bölümde tablolarla daha net ifade edilmiştir. Tablolar vasıtasıyla Sarıkaya Roma Hamamı'nın mimari ve tipolojik özellikleri ile ilgili, Anadolu'da var olan hamam örnekleri üzerinden karşılaştırmalı ve sınıflandırmalı bir inceleme hedeflenmiştir.

[13] Yapı tiplerini kesin kurallarla belirlemek ve bölgesel olarak farklılıkları vurgulamanın oldukça güç olduğu ifade edilse de; hamam kompleksleri arasında belirgin plan özelliklerine göre coğrafi farklılıklara göre gruplama yapılmıştır. Örneğin, Menderes Vadisi'nde yer alan Ephesus, Smyrna, Magnesia kentlerini belirli bir birliktelik içinde vurgulanmıştır. Karia Bölgesi ve Güney Batı Anadolu'da yer alan Aphrodisias, Hierapolis, Laodikeia ve Tripolis kentlerindeki hamamlar ise birbirine benzer yapı grupları olarak vurgulanmıştır. Ayrıca Karia, Pisidia, Pamphylia ve Dağlık Kilika bölgesindeki yapıları keskin ve asimetrik plan tipleri ile göreceli olarak daha küçük kuruluşlar olarak tanımlanmıştır (Yegül, 2006).

Roma döneminde Anadolu hamam mimarisi ve plan türlerine göre, Sarıkaya Roma Hamamı'nın mimari ve tipolojik benzerliklerinin belirlenmesi ile ilgili, Anadolu hamam mimarisi için oluşturulan yapılar ve tablolar şu şekildedir:

Anadolu'da incelenen Roma hamamları;

1. Patara Liman Hamamı
2. Milet Capito Hamamı
3. Efes Liman Hamamı
4. Hierapolis Hamamı
5. Ankara Çankırıkapı Caracalla Hamamı
6. Efes Doğu Hamamı
7. Sardis Hamam-gymnasiumu
8. Efes Vedius Hamamı
9. Milet Faustina Hamamı
10. Perge Güney Kent Kapısı Hamamı
11. Hamam Mk 1 Oinoanda
12. Allianoi Termal Kenti/Paşa Ilıcası

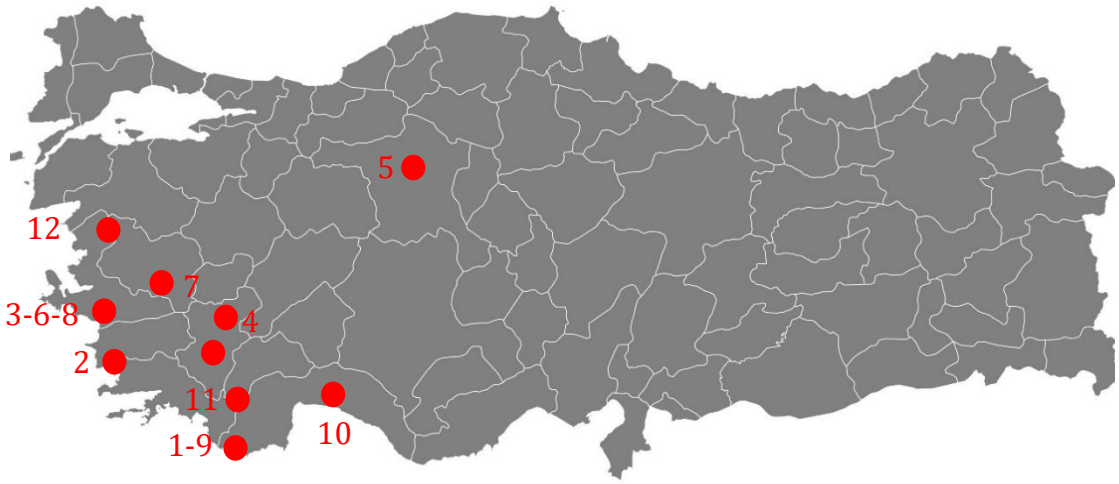

Harita 3.3 Katalogda yer alan Anadolu Roma hamamlarının konumu

Tablo 3.1 Patara Liman Hamamı

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Patara Liman Hamamı</td><td>Katalog No: 1A</td></tr>
<tr><td>Ülke & Kent: Türkiye/Patara/Antalya</td><td colspan="2">Dönem/Mimar: İmparatorluk/Nero</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Asimetrik - Tek Eksenli Plan Tipi</td><td>Yapım Yılı: MS. 1. yy</td></tr>
<tr><td colspan="2">
Harita 3.3 Harita (Google Earth, 2022)</td><td rowspan="2">Patara, Antalya Kaş'ta ve Kalkan yakınlarındaki bir Likya eyaleti kentidir ve Likya'ya başkentlik yapmıştır. Kentte Roma Dönemi'ne tarihlenen dört adet hamam(Küçük Hamam, Merkez Hamamı, Nero Hamamı ve Liman Hamamı) bulunmaktadır. Günümüzde Patara Antik Kenti'nde yer alan Liman hamamı, limanın doğusundaki konumu ile kent gelen denizciler ve tüccarlar için önemlidir. Ayrıca yapı kentin kapısının 60 m. güneybatısında yer almaktadır. Bu durum kente sadece deniz yolu ile ulaşanlar için değil aynı zamanda kara yolu ile gelenler için de hizmet vermiş olduğunu anlatmaktadır. Yapı birbiri ile ilişkili hamam mekanlarının tek bir eksen üzerinde bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Doğudan batıya doğru konumlanan mekanlar sırasıyla frgidarium, tepidarium ve caldarium olarak adlandırılmıştır (Erkoç, 2018).</td></tr>
<tr><td colspan="2">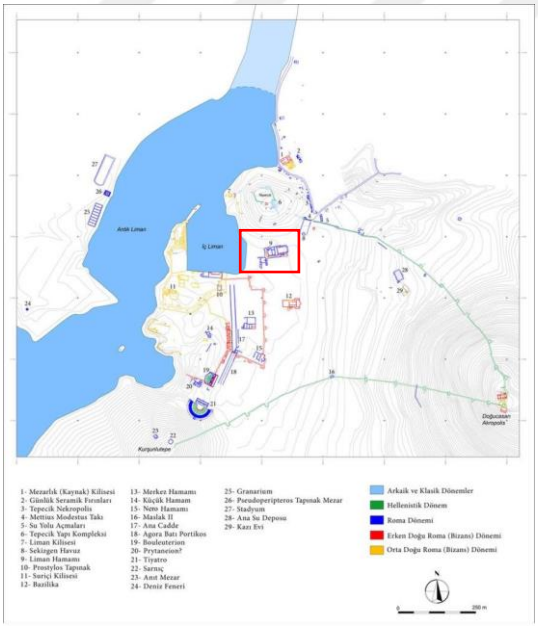
Şekil 3.5 Kent planı (Patara Kazı Arşivi ve Şentürk, 2022)</td></tr>
</table>

Tablo 3.2 Patara Liman Hamamı

Yapı: Patara Liman Hamamı	**Katalog No: 1B**
Ülke & Kent: Türkiye/Patara/Antalya	**Dönem/Mimar:** İmparatorluk/Nero
Mimari Tip: Asimetrik - Tek Eksenli Plan Tipi	**Yapım Yılı:** MS. 1. yy

Şekil 3.6 Yapının hava fotoğrafı (solda) ve planı (sağda) (Erkoç,2018)

Ayrıca frigidariumun doğusunda ambulacrum işlevi gören çok amaçlı bazilikal salona da "Basilica Thermarum" ismi verilmiştir. Yapı, soğukluktan sıcaklık mekanlarına tek bir hat üzerinden ilerleyiş ve geri dönüş rotasına sahiptir. Bu durumda hamam, Yegül'ün Roma Hamamları gruplamasındaki "Tek eksenli Dizi Tipi" olarak değerlendirilmiştir (Erkoç, 2018).

Şekil 3.7 Liman Hamamı güney görünüşü (Erkoç, 2018)

Tablo 3.3 Capito Hamamı (Milet Hamamı)

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Capito Hamamı (Milet Hamamı)</td><td>Katalog No: 2A</td></tr>
<tr><td colspan="2">Kent & Ülke: Didim/Aydın/Türkiye</td><td>Dönem/Mimar: İmparatorluk</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Simetrik Plan Tipi/Hamam-Gymnasium</td><td>Yapım Yılı: MS. 60-62</td></tr>
<tr><td colspan="2">
Harita 3.4 Harita (Google Earth, 2022)</td><td rowspan="2">Bahsi geçen hamam-gymnasium kompleksinin Anadolu'daki en erken ve en belirgin özellikleri Milet'de yer alan Capito hamamları üzerinden incelenmektedir. R. M. Dawkins yapıyı; kenarları boyunca hamamların bir arada yer aldığı dikdörtgen palaestradan oluşan bir hamam olarak tanımlamış ve Helenistik gymanisum ile Roma'nın hamam bloku arasındaki geçiş tipi olarak tanımlamıştır (Dawkins, 1911). Hamam yapısının batısında korint düzende kare planlı palaestra konumlandırılmıştır. Kompleksin ana girişi palaestranın kısa kenarından ve merkezi eksene yakın biçimde düzenlenmiştir. Komplekse girildiğinde palaestra mekanının batı revakları ile karşılaşılmaktadır. Batıdaki sütun dizisi yarı dairesel bir eksedra biçiminde düzenlenmiştir. Eksedranın hemen bitişiğinde havuz/natatio yer almaktadır (Yegül, 2006).</td></tr>
<tr><td colspan="2">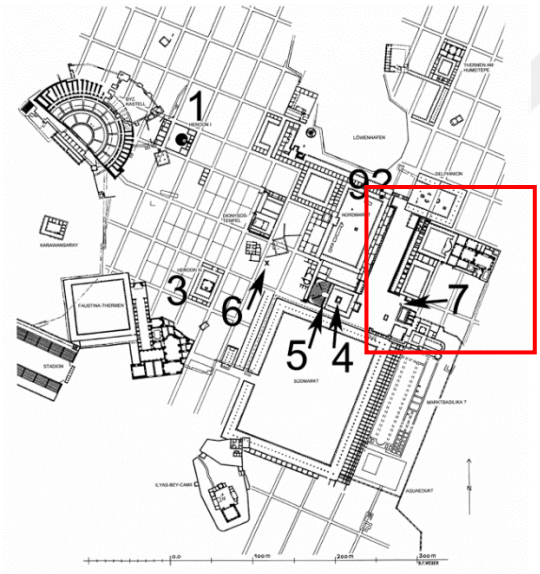
Şekil 3.8 Kent içi konumu (Herda, 2018)</td></tr>
</table>

Tablo 3.4 Capito Hamamı (Milet Hamamı)

Yapı: Capito Hamamı (Milet Hamamı)	**Katalog No: 2B**
Kent & Ülke: Didim/Aydın/Türkiye	**Dönem/Mimar:** İmparatorluk
Mimari Tip: Simetrik Plan Tipi/Hamam-Gymnasium	**Yapım Yılı:** MS. 60-62

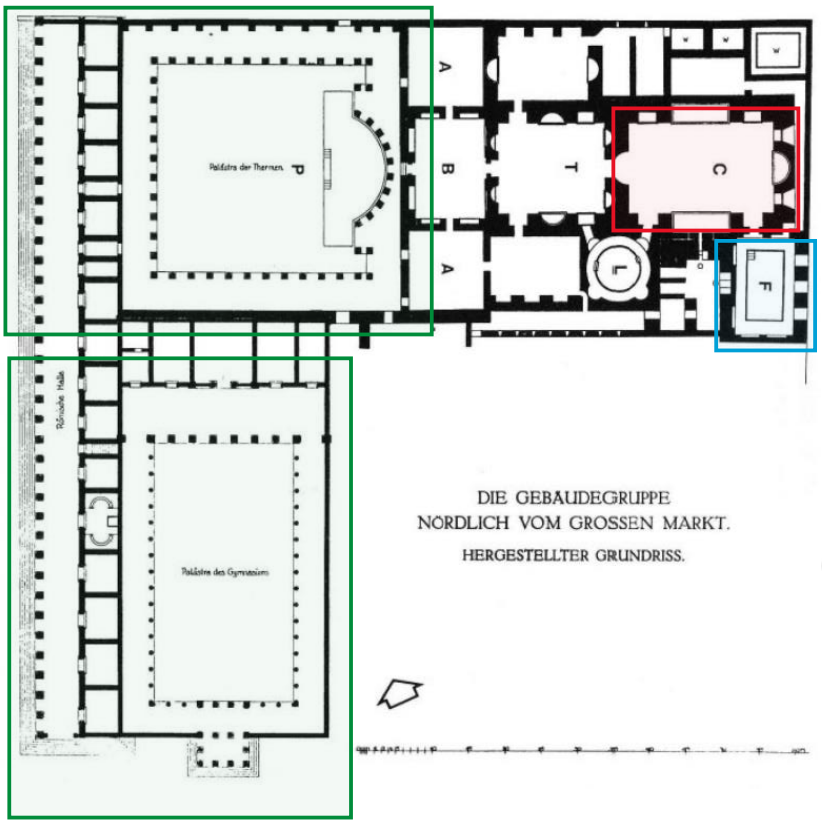

Şekil 3.1 Yapının planı ve işlevleri (Yegül,2006)

Hamam bloğu ise bir dizi mekanın merkezi eksen üzerinde birleştirilmesi ve sıralı biçimde konumlandırılması ile oluşmuştur. En büyük mekanın caldarium, ortadaki mekanın tepidarium ve palaestraya yakın mekanın giriş salonu olduğu düşünülmektedir. Her üç ana mekanın duvarlarında nişler yer almıştır. Giriş salonu simetrik olarak apoditerium olduğu düşünülen salonlarla sınırlanmıştır. Kubbeli ve rotunda plan biçiminde düzenlenen mekanın ise laconicum olduğu belirtilmektedir. Neticede Capito hamamları; Anadolu'daki eksenel ve simetrik hamam yapılarının en erken örneği olma özelliği ile, ayrıca hamam-gymnasium kompleksinin net bir şekilde uygulanması yönüyle öne çıkmaktadır (Yegül, 2006).

Tablo 3.5 Ephesus Liman Hamamı

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Ephesus Liman Hamamı</td><td>Katalog No: 3A</td></tr>
<tr><td>Ülke & Kent: Türkiye, Efes</td><td colspan="2">Dönem/Mimar: İmparatorluk/Domitianus</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Çift Sıralı Hamam-Gymnasium Tipi</td><td>Yapım Yılı: MS. 80-90</td></tr>
<tr><td colspan="2">
Harita 3.5 Hava fotoğrafı (Google Earth, 2022)</td><td>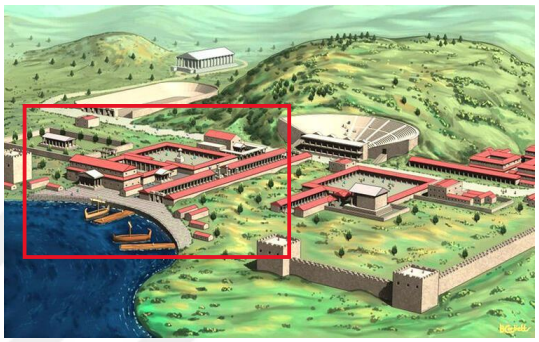
Şekil 3.2 Kent modeli ve hamamın konumu (Acar, 2017)</td></tr>
<tr><td colspan="2">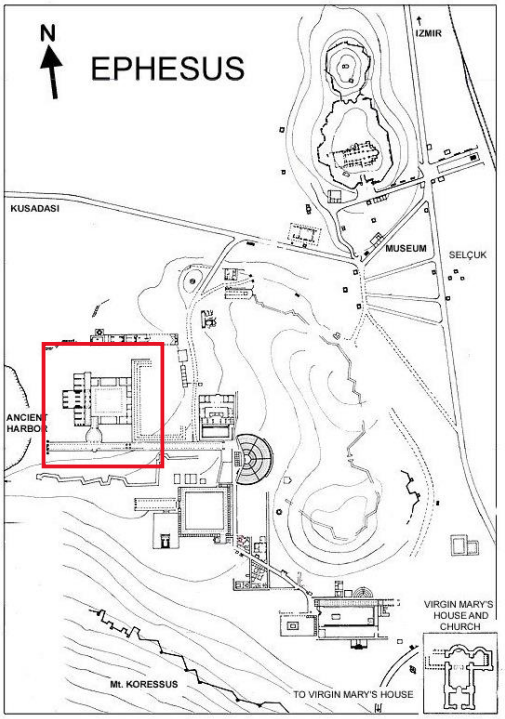

Şekil 3.3 Kent içi konumu (Geisler, 2015)</td><td>Çift sıralı mekanlardan oluşan yapılardan en erken örneği olarak düşünülmektedir. Arkadiane Caddesinin kuzey tarafında inşa edilen geniş kütleli Liman hamamları üç farklı ana mekandan oluşmaktadır. Bunlardan ilki batı ucunda Liman hamamının MS. ikinci yüzyıla tarihlendirildiği düşünülen ana hamam blokudur. Yapının merkezinde havuzların yer aldığı eksende simetrik biçimde düzenlenen iki odalı revaklı bir kapalı mekan ve doğu ucunda ise aynı eksen üzerinde çok sayıda revaklarla çevrili geniş bir palaestra yer almaktadır (Ward-Perkins, 1994).</td></tr>
</table>

Tablo 3.6 Ephesus Liman Hamamı

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Ephesus Liman Hamamı</td><td>Katalog No: 3B</td></tr>
<tr><td>Ülke & Kent: Türkiye, Efes</td><td colspan="2">Dönem/Mimar: İmparatorluk/Domitianus</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Çift Sıralı Hamam-Gymnasium Tipi</td><td>Yapım Yılı: MS. 80-90</td></tr>
<tr><td colspan="2">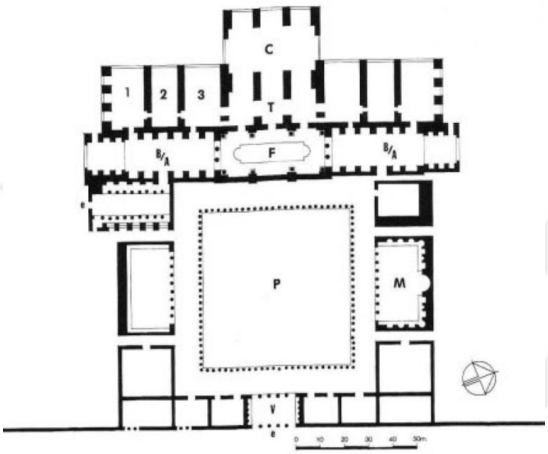

Şekil 3.4 Plan (Yegül,2006)</td><td>Komplekste hamam ve palaestranın yanı sıra Verulanus Portikoları olarak isimlendirilen ve 200x240 m. boyutlarda tasarlanan kare planlı gymnasium da bulunmaktadır (Ward-Perkins, 1994; Yegül, 2006). Palaestra, Portikolar ile hamam bloğu arasında bir geçiş elemanı olarak tasarlanmıştır. Sıcak yıkanma ve atletizm faaliyetlerinin bir arada yer aldığı etkinlikler ile devlet dini ve yönetici pozisyonları, hamam ve Verulanus Portikosu ile bir araya getirilmiştir (Yegül,2006).</td></tr>
<tr><td colspan="3">Ana hamam bloku birbirinden bağımsız işleyişe sahip iki farklı mekandan oluşmuştur. En batıda yer alan mekanlar dikdörtgen planlı olarak tasarlanmış, beşik tonozlarla inşa edilmiş ve çıkıntı yapan caldarium ile bütünleşmiştir. Dışardan algılanan dinamik caldarium cephesine ek olarak, iç mekanlarda da benzer biçimdeki doluluk ve boşluklarla yapısal hareketlilik vurgulanmıştır. İç mekanda yer alan dizi palaestra avlusuna ve girişe doğru yönlenmiştir. En dıştaki mekan dizisine geçiş verilmiş ve sıcak mekanlar olarak kullanılmıştır. Uygulanan işlevsel farklılıklar cephe tasarımına da yansımıştır. İç mekan dizisi sirkülasyon ve geçiş elemanı olarak kullanılırken. Dıştaki mekan dizisi ise sıcak yıkanmaya, terleme ve masaj odalarına tahsis edilmiştir (Ward-Perkins, 1994; Yegül, 2006).</td></tr>
</table>

Tablo 3.7 Aphrodisias Hadrian Hamamı

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Aphrodisias Hadrian Hamamı</td><td>Katalog No: 4A</td></tr>
<tr><td>Ülke & Kent: Türkiye/Aydın</td><td colspan="2">Dönem/Mimar: İmparatorluk/Hadrianus</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Çift Sıralı Hamam-Gymnasium</td><td>Yapım Yılı: MS. 2. yy</td></tr>
<tr><td colspan="2">
Harita 3.25 Hava fotoğrafı (Google Earth, 2022)</td><td rowspan="2">Hadrian Hamamı Aphrodisias'taki en büyük halk hamamlarındandır. Hamam, güneydeki agora mekanının batısında, iki kent bloğun üzerine inşa edilmiştir. Hamam agoraya ve agoranın stoasına bitişik şekilde inşa edilmiştir. Aphrodisias'taki kısmen kare taş bloklar ve kısmen harçlı moloz taş bloklarla inşa edilen hamamlar Hadrianus dönemine (117-138) tarihlendirilmektedir. Buradaki hamamın yerleşim planı Efestekilere benzer biçimde işlenmiş olduğu düşünülmektedir. Kompleks; Batı ucunda uzun doğu-batı ekseni etrafında simetrik olarak yerleştirilmiş geniş hamam bloğundan ve agoranın tüm uzunluğu boyunca uzanan MS. 14-28 yıllarına tarihlenen muhtemel bir palaestradan oluşmaktadır (Ward-Perkins, 1994).</td></tr>
<tr><td colspan="2">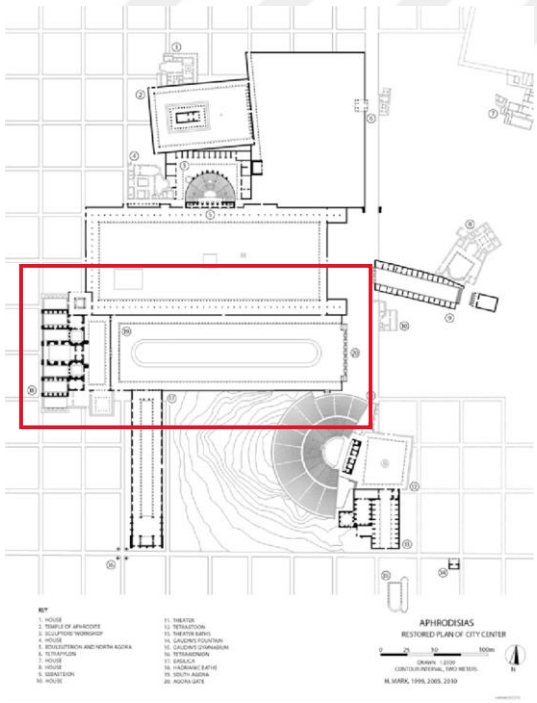
Şekil 3.5 Kent içi konumu (Smith & Hallett, 2015)</td></tr>
</table>

Tablo 3.8 Aphrodisias Hadrian Hamamı

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Aphrodisias Hadrian Hamamı</td><td>Katalog No: 4B</td></tr>
<tr><td>Ülke & Kent: Türkiye/Aydın</td><td colspan="2">Dönem/Mimar: İmparatorluk/Hadrianus</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Çift Sıralı Hamam-Gymnasium</td><td>Yapım Yılı: MS. 2. yy</td></tr>
<tr><td colspan="2" rowspan="2">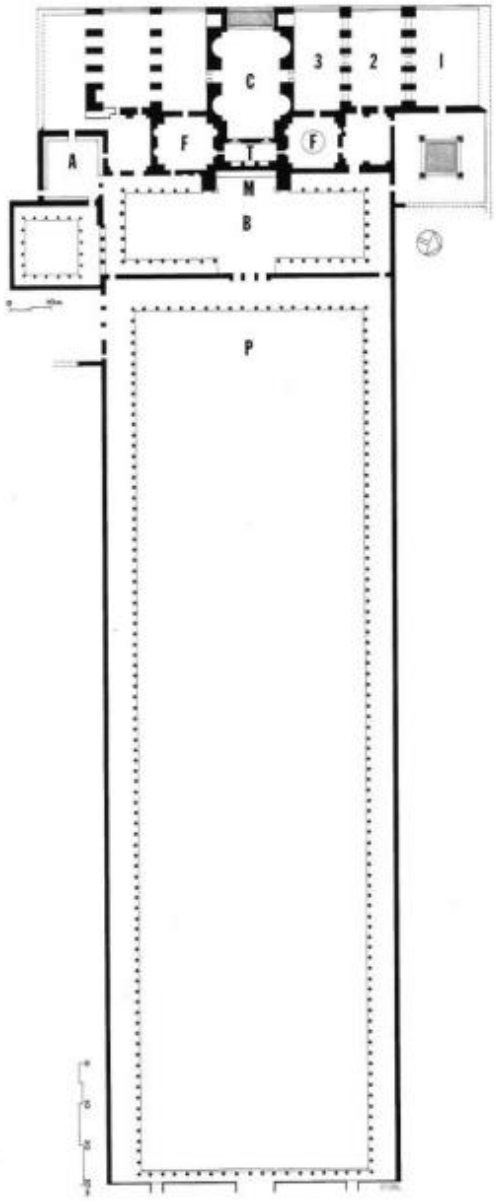

Şekil 3.6 Plan (Yegül,2006)</td><td>Hamam kompleksi iki farklı işleve sahip iki ayrı yapıyla tanımlanabilir. Bunlardan ilki beşik tonozla inşa edilen ana hamam bloku, diğeri ise mermer malzeme ile inşa edilen sütunlu bir ön avludur. Isıtılmış mekanların yer aldığı dıştaki dizide, caldarium merkezde ve her iki yanındaki odalara paralel biçimde yerleştirilmiştir. Açık avlu ile tepidairum sayesinde ayrılan caldariumun her iki köşesi simetrik frigidariuma komşudur (Yegül,2006).</td></tr>
<tr><td>
Şekil 3.7 Kalıntıların günümüzdeki durumu (Aphrodisias Kazı Projesi, 2022)</td></tr>
</table>

Tablo 3.9 Hierapolis Hamamı

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Hierapolis Hamamı</td><td>Katalog No: 5A</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: Türkiye/Denizli</td><td>Dönem/Mimar: İmparatorluk</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Çift Sıralı Hamam-Gymnasium</td><td>Yapım Yılı: MS. 2. yy</td></tr>
<tr><td colspan="2">
Harita 3.7 Hava fotoğrafı (Google Earth, 2022)</td><td rowspan="2">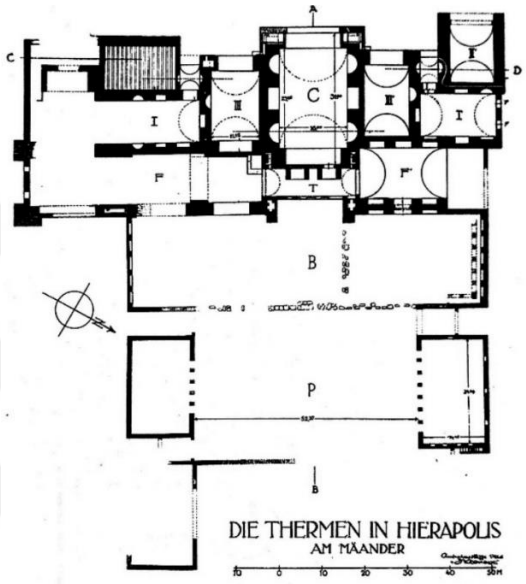
Şekil 3.17 Plan (Yegül,2006)</td></tr>
<tr><td colspan="2">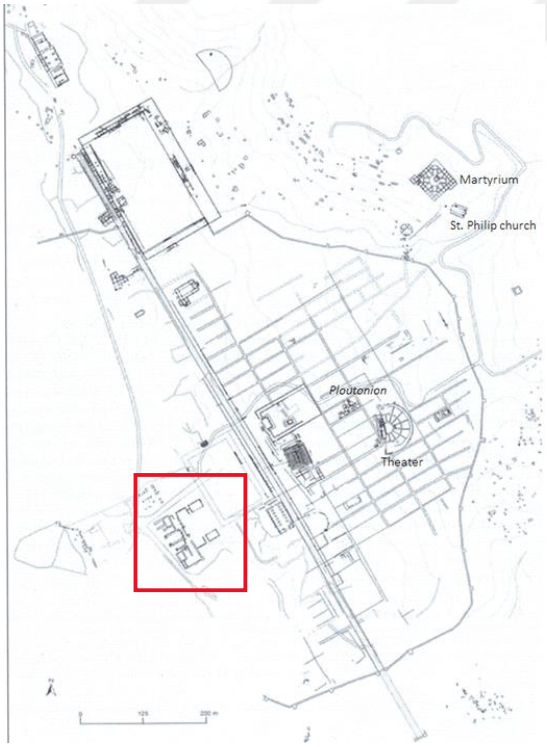
Şekil 3.8 Plan (Neri vd., 2018)</td></tr>
<tr><td colspan="2"></td><td>Günümüze kadar korunan, MS. ikinci yüzyıla tarihlenen ve önemli bir konumda yer alan diğer hamam kompleksi Hierapolis’te inşa edilmiştir. Bu grubu kendi içinde Karia Bölgesine özgü çift sıralı plan tipi olarak gruplandırmanın mümkün olduğu düşünülmektedir (Yegül, 2006). Bu hamamlar karşılaştırıldığında Laodikeia’da yer alan stadium hamamı ile tipik benzer bazı özelliklere sahiptir.</td></tr>
</table>

Tablo 3.10 Hierapolis Hamamı

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Hierapolis Hamamı</td><td>Katalog No: 5B</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: Türkiye/Denizli</td><td>Dönem/Mimar: İmparatorluk</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Çift Sıralı Hamam-Gymnasium</td><td>Yapım Yılı: MS. 2. yy</td></tr>
<tr><td colspan="2">
Şekil 3.18 Görünüş (denizli.org, 2016)</td><td>Hierapolis’in Roma döneminde gelişimi, özellikle sıcak şifalı suları ve sağlık merkezi oluşu, ulaşım olanakları ve kutsal bir bölge olmasıdır. Yapı, Vitruvius’un ideal hamam tipinde aktardığı şekilde yapılmıştır (Şimşek, 1997).</td></tr>
<tr><td colspan="3">Tamamen traverten taşlardan yapılan hamam; yıkanma bölümleri, toplantı alanları, bahçesi, kütüphanesi ve gymnasiumu ile büyük bir kompleks niteliği taşımaktadır. Yapının dört ana mekanının dışında ambulacrum/koridor işlevindeki mekanında çokça arkeolojik veri bulunmuştur (Şimşek, 1997).</td></tr>
<tr><td colspan="3">
Şekil 3.9 Kent restitüsyonu ve hamamın konumu (Yılmaz, 2018)</td></tr>
</table>

Tablo 3.11 Ankara Caracalla Hamamı

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Ankara Caracalla Hamamı</td><td>Katalog No: 6A</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: Türkiye/Ankara</td><td>Dönem/Mimar: İmparatorluk</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Simetrik Hamam-Gymnasium</td><td>Yapım Yılı: MS. 3. yy.</td></tr>
<tr><td colspan="2">
Harita 3.8 Hava fotoğrafı (Google Earth, 2022)</td><td rowspan="2">Yapı Anadolu’daki diğer hamamlara benzer biçimde palaestra ve hamam bloku olmak üzere iki farklı unsurdan oluşmaktadır. Hamam binası yaklaşık 140x180 m. ölçülerindedir. Palaestra ise 95x95 m. ölçülerinde kare planlı olarak inşa edilmiştir. Palestranın her bir kenarında 32 adet sütunun yer aldığı portikolar bulunmaktadır. Palestranın kuzeydoğusunda ve ortada ana giriş kapısı yer almaktadır. Güneydoğu kenarlarında ise yarı açık, sportif faaliyetlerin gerçekleştiği mekan yer almaktadır. Ayrıca imparatora adanan kültlerin bulunduğu bir mekan palaestranın kuzeyinde inşa edilmiştir. Ankara Roma hamamının palaestrası sadece sportif faaliyetlerde kullanılmayan, ayrıca festivallerde, kutlamalarda ve çeşitli dini törenlerde insanların bir araya geldiği bir mekan olarak nitelendirilmektedir (Kadıoğlu vd., 2011).</td></tr>
<tr><td colspan="2">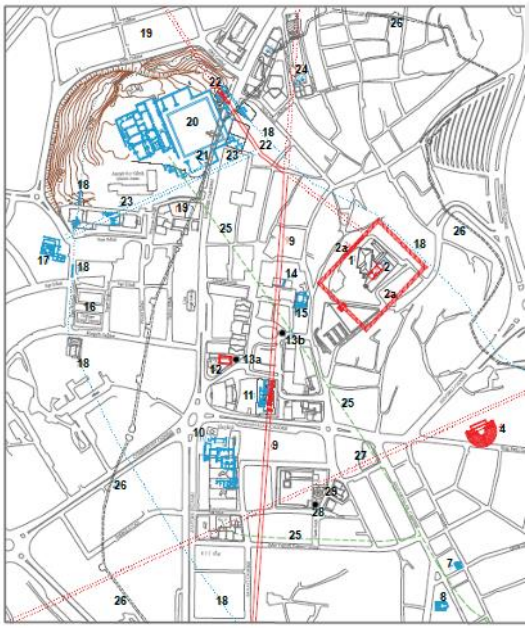
Şekil 3.20 Ankyra kent planı (Kadıoğlu vd., 2011)</td></tr>
</table>

Tablo 3.12 Ankara Caracalla Hamamı

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Ankara Caracalla Hamamı</td><td>Katalog No: 6B</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: Türkiye/Ankara</td><td>Dönem/Mimar: İmparatorluk</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Simetrik Hamam-Gymnasium</td><td>Yapım Yılı: MS. 3. yy</td></tr>
<tr><td>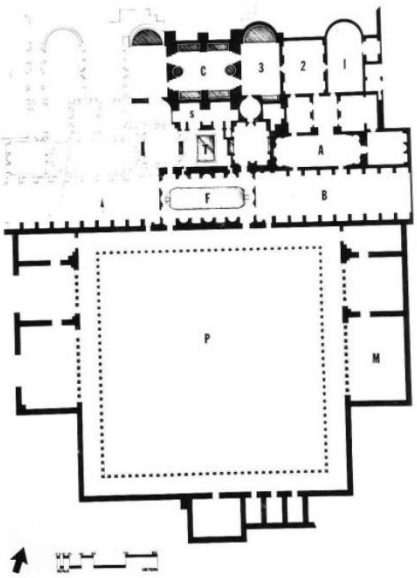
Şekil 3.21 Plan (Yegül,2006)</td><td colspan="2">Hamam kompleksi palaestra ile birlikte düşünüldüğünde simetrik olarak tasarlanmıştır. Ana hamam bloğu klasik düzende caldarium, tepidarium ve frigidarium mekanının sıralı bir biçimde bir araya gelmesinden oluşmaktadır. Diğer hamam yapılarından farkı ise; caldarium ve sıcaklık mekanlarının yanı sıra soğukluk mekanı apoditeriumun altında da hypocaust sistemine rastlanmış olmasıdır (Kadıoğlu vd., 2011).</td></tr>
<tr><td colspan="3">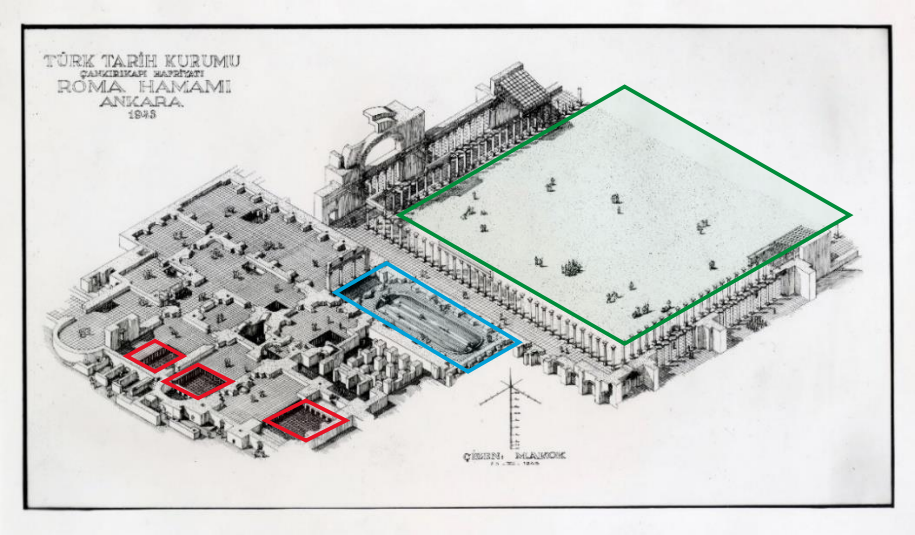

Şekil 3.22 Perspektif kesit (Akok & Altar, 1940)</td></tr>
</table>

Tablo 3.13 Ankara Caracalla Hamamı

Yapı: Ankara Caracalla Hamamı	**Katalog No: 6C**
Ülke & Kent: Türkiye/Ankara	**Dönem/Mimar:** İmparatorluk
Mimari Tip: Simetrik Hamam-Gymnasium	**Yapım Yılı:** MS. 3. yy

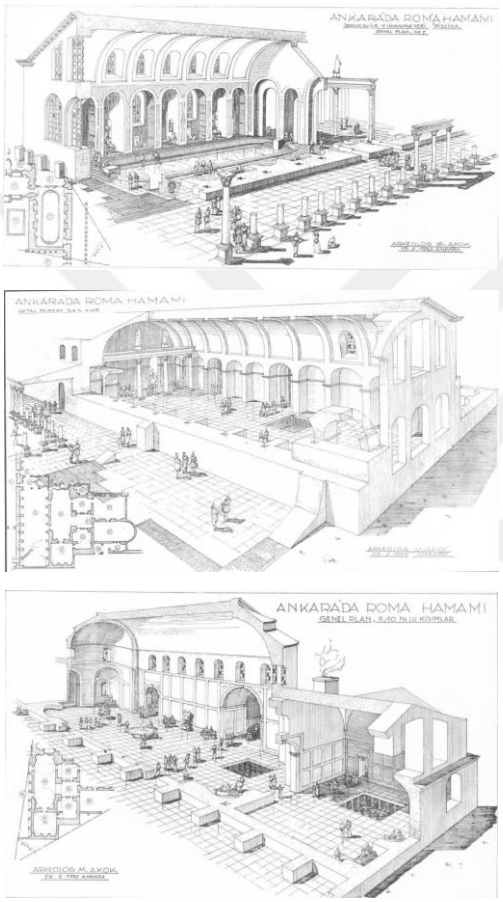

Şekil 3.23 Perspektifler (Akok, 1968)

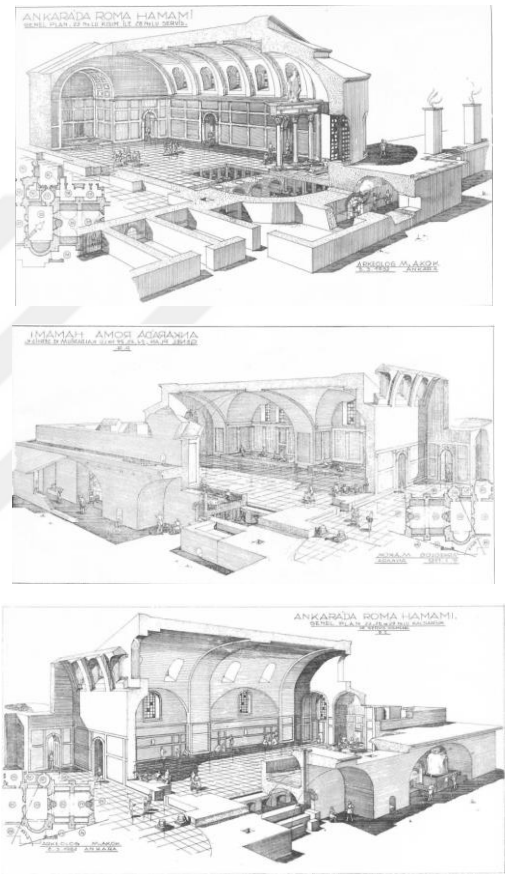

Şekil 3.24 Perspektif (Akok, 1968)

Bu durumun başlıca amacı Ankara'nın soğuk iklim koşullarına karşı hamam bütün olarak ısıtmaktır. Bu ana mekanların yanı sıra komplekste yoğun buhar odaları (laconicum) ve terleme odaları bulunmaktadır. Frigidarium mekanı ise 15x35 metre boyutlarında, apoditerium mekanına bitişik biçimde konumlanmıştır. Ayrıca kompleks oldukça büyük bir natatioya sahiptir. (Kadıoğlu vd., 2011).

Tablo 3.14 Ankara Caracalla Hamamı

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Ankara Caracalla Hamamı</td><td>Katalog No: 6D</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: Türkiye/Ankara</td><td>Dönem/Mimar: İmparatorluk</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Simetrik Hamam-Gymnasium</td><td>Yapım Yılı: MS. 3. yy</td></tr>
<tr><td colspan="2">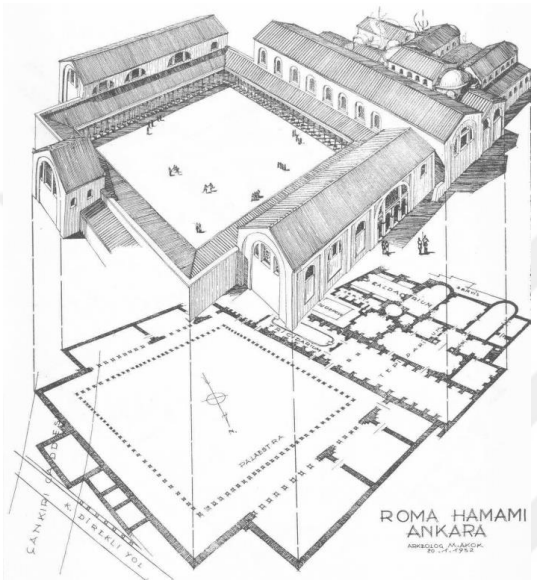

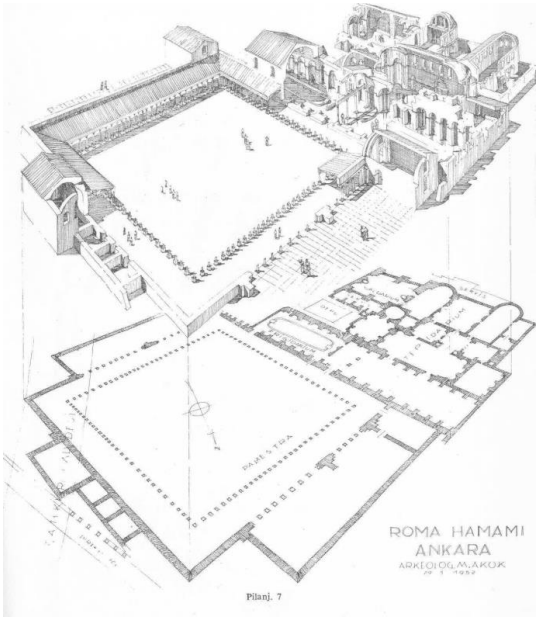

Şekil 3.25 Plan ve perspektif kesit (Akok, 1968)</td><td>Ancyra'nın günümüze ulaşan hamam yapısı, özellikle caldarium mekanlarının boyutu ve sayısı ile öne çıkmaktadır. Hamam'ın batı kısmında dışa doğru çıkıntı oluşturan apsis mekanı yer alırken doğu bölümünde büyük bir natatio-piscina yer almaktadır. Hamamın ön cephesinde sütunlu bir peristil bulunmaktadır. Yapıda, tuğlalarla ve küçük kare taş bloklarla kaplanmış harçlı moloz yapı malzemesi kullanılmıştır. Ayrıca yapıda yer alan kanalizasyon sistemi ve merdivenlerin inşa edilmesi için tuğladan tonozlar kullanılmıştır. Yapıdaki ana mekanların çatısının ahşap olarak inşa edildiği fakat küçük mekanların üst örtüsünün tonozlardan oluştuğu ve bu tür çeşitliliklerle birlikte mimari açıdan hem Roma hem de Helenistik yerli kültürünü yansıttığı düşünülmektedir (Ward-Perkins, 1994).</td></tr>
</table>

Tablo 3.15 Efes Doğu Hamamı

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Efes Doğu Hamamı</td><td>Katalog No: 7A</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: Türkiye/Efes</td><td>Dönem/Mimar: İmparatorluk</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: U planlı Hamam-Gymnasium</td><td>Yapım Yılı: MS. 2. yy</td></tr>
<tr><td colspan="2">
Harita 3.9 Hava fotoğrafı (Google Earth, 2022)</td><td>Anadolu’daki hamamları karakteristik özellikleriyle bir araya getirildiği ikinci grup ise U planlı salonlara sahip, ters sirkülasyonun uygulandığı hamamlardır. İkinci plan tipinin başlıca özelliği anıtsal bir koridorun veya U planlı ambulacrum elemanının hamamın ana mekanlarını çevrelemesiyle oluşturulmasıdır (Yegül,2006). Bu gruba Doğu Hamamı örnek verilmektedir.</td></tr>
<tr><td colspan="3">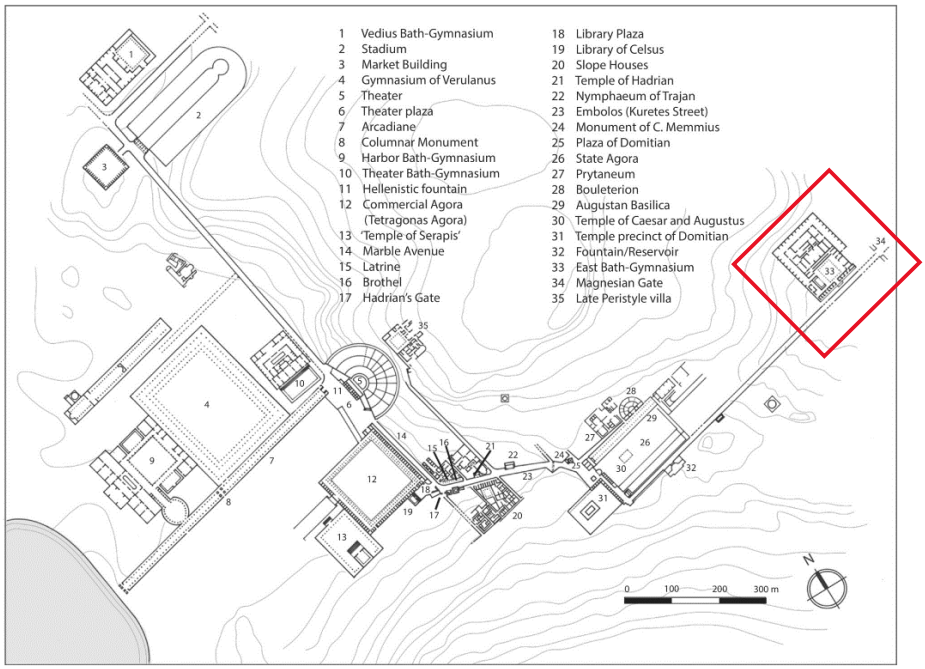

Şekil 3.26 Kent Planı (Yegül & Favro, 2019)</td></tr>
</table>

Tablo 3.16 Efes Doğu Hamamı

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Efes Doğu Hamamı</td><td>Katalog No: 7B</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: Türkiye/Efes</td><td>Dönem/Mimar: İmparatorluk</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: U planlı Hamam-Gymnasium</td><td>Yapım Yılı: MS. 2. yy</td></tr>
<tr><td>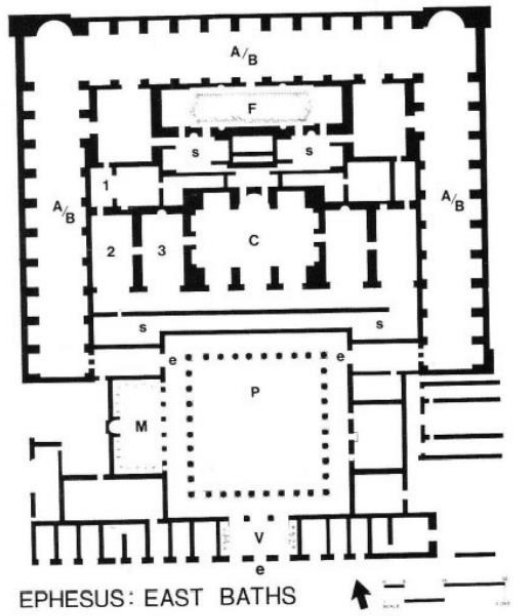

Şekil 3.27 Plan (Yegül,2006)

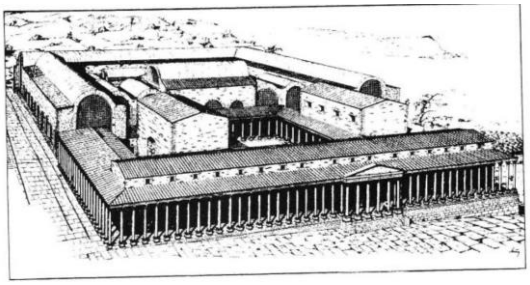
Şekil 3.28 Perspektif (Yegül,2006)</td><td colspan="2">Ephesus’taki Doğu hamam kompleksinde palaestra güneyde ve caldarium grubu ile aynı tarafta yer almaktadır. Giriş palaestra ile kuzey-güney ekseni üzerinden sağlanmaktadır. Plaestra ile hamam bloğu arasında konumlanan servis galerileri palaestradan hamama direk geçişi engellemektedir. İki ana mekan arasındaki sirkülasyon, “U” biçiminde planlanan ambulacrum’un uzantıları olan ve güney uçlarda bulunan koridorlar ile sağlanmaktadır. Galeri koridorları ile hamamın uç kısmına ilerlenmekte ve işlevsel salon sıralamasıyla dolaşım ters bir şekilde uygulanmaktadır. Doğu hamamına benzer şekilde Efes’teki Tiyatro Hamamı’da aynı plan şemasına sahiptir (Yegül, 2006).</td></tr>
<tr><td colspan="3">Doğu Hamamı geniş bir tasarımın başka bir çeşidini oluşturmaktadır. Hamamın inşaatı MS. ikinci yüzyılın başlarına tarihlendirilirken, gymnasium ise Severuslar Saltanatı (193-211) dönemine tarihlendirilmektedir (Ward-Perkins, 1994).</td></tr>
</table>

Tablo 3.17 Sardis İmparatorluk Hamam-Gymnasium

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Sardis İmparatorluk Hamam-Gymnasium</td><td>Katalog No: 8A</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: Türkiye/Manisa</td><td>Dönem/Mimar: İmparatorluk</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Simetrik İmparatorluk Hamam-Gymnasium</td><td>Yapım Yılı: MS. 2. yy.</td></tr>
<tr><td colspan="2">
Harita 3.10 Hava fotoğrafı (Google Earth, 2022)</td><td rowspan="2">
Şekil 3.29 Mevcut kalıntılar (Türkiye Kültür Portalı, 2013)

Sardes’te yer alan hamamlarda merkezi ambulacrum bulunmamaktadır. Bunun yerine palaestra ile hamam arasındaki sirkülasyonu sağlayan ve simetrik olarak yerleştirilen bir dizi tonozlu salon planlanmıştır (Yegül, 2006).

Şekil 3.30 Günümüzde mermer avlu (Türkiye Kültür Portalı, 2013)</td></tr>
<tr><td colspan="2">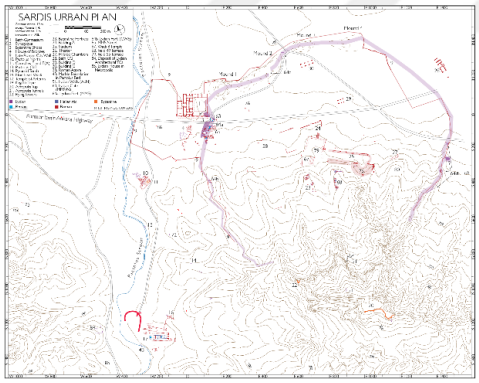
Şekil 3.31 Kent planı ve yapı konumu (Sart Amerikan Hafriyat Heyeti, 2020)

Hamamın kentte bulunduğu konum oldukça önemli ve canlı odak noktası olmuştur. Yapının batı yarısı hamam, doğu yarısı ise 100 sütunlu bir palaestra biçimindedir (Yegül, 2021).</td></tr>
</table>

Tablo 3.18 Sardis İmparatorluk Hamam-Gymnasium

Yapı: Sardis İmparatorluk Hamam-Gymnasium	**Katalog No: 8B**
Ülke & Kent: Türkiye/Manisa	**Dönem/Mimar:** İmparatorluk
Mimari Tip: Simetrik İmparatorluk Hamam-Gymnasium	**Yapım Yılı:** MS. 2. yy

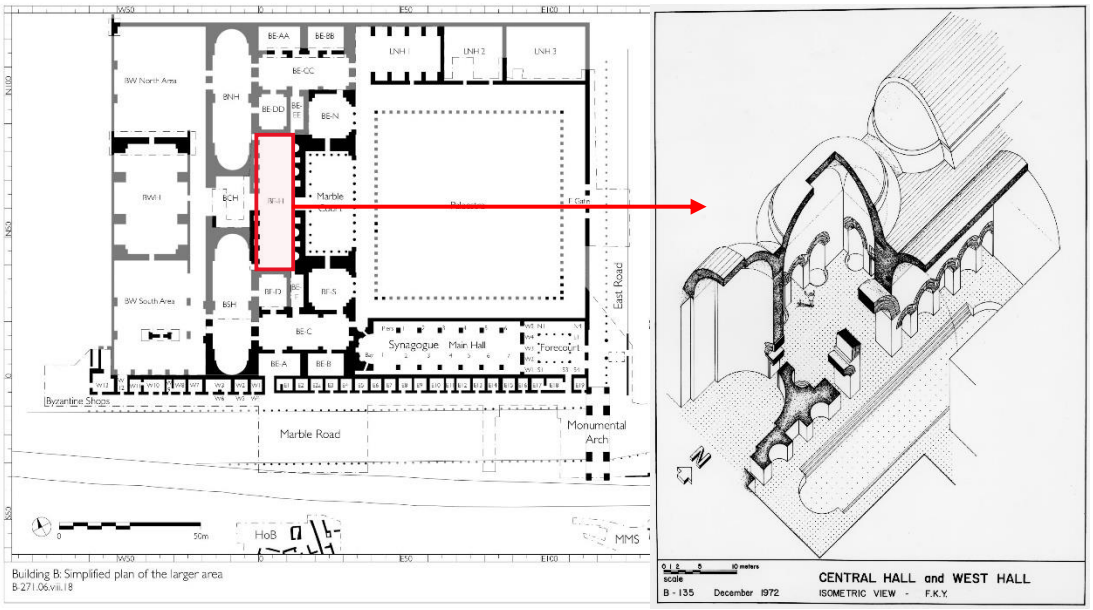

Şekil 3.32 Yapının planı ve frigidarium perspektif kesiti (Sart Amerikan Hafriyat Heyeti, 2020;Yegül,2006)

Hamam-gymnasium, "imparatorluk tipi" olarak adlandırılan, simetrik planlı byük bir hamam kompleksidir. Anadolu'ya özgü bu hamam-gymnasium tiplemesinin en büyük örneklerinden biri olmuştur. Yapının, ana yıkanma mekanları ve geniş palaestrası dışında, bazilikal salonlara ve imparatorluk kültleri mevcuttur. Merkezi girişin karşısında yer alan iki katlı sütunlu imparatorluk onurlandırma alanına günümüzde Mermer Avlu ismi verilmektedir. Ayrıca yapıda bir sinagog salonu olduğu düşünülmektedir. Palaestraya açılan, spor salonu olduğu düşünülen, bazilikal planlı ve ahşap çatılı mekanın MS. 5 ve 6. yüzyıllarda kentte yaşayan Yahudilerin kutsal alanı olarak tahsis edildiği düşünülmektedir (Yegül, 2021).

Tablo 3.19 Efes Vedius Hamam Gymnasiumu

Yapı: Efes Vedius Hamam Gymnasiumu	**Katalog No: 9A**
Ülke & Kent: Türkiye/Efes	**Dönem/Mimar:** İmpartorluk
Mimari Tip: Asimetrik - Tek Eksenli Plan Tipi	**Yapım Yılı:** MS. 2. yy

Harita 3.11 Hava fotoğrafı (Google Earth, 2022)

Antoninus Pius döneminde (138-161) inşa edildiği düşünülen Efes'teki Vedius Hamamları asimetrik plan tipolojisine sahip hamam-gymnasiumlara örnek olarak verilebilir. Efesteki stadyumun kuzeyinde uzun ekseni doğu batı yönünde uzanan dikdörtgen bir alan üzerine kurulmuştur (Yegül,2008).

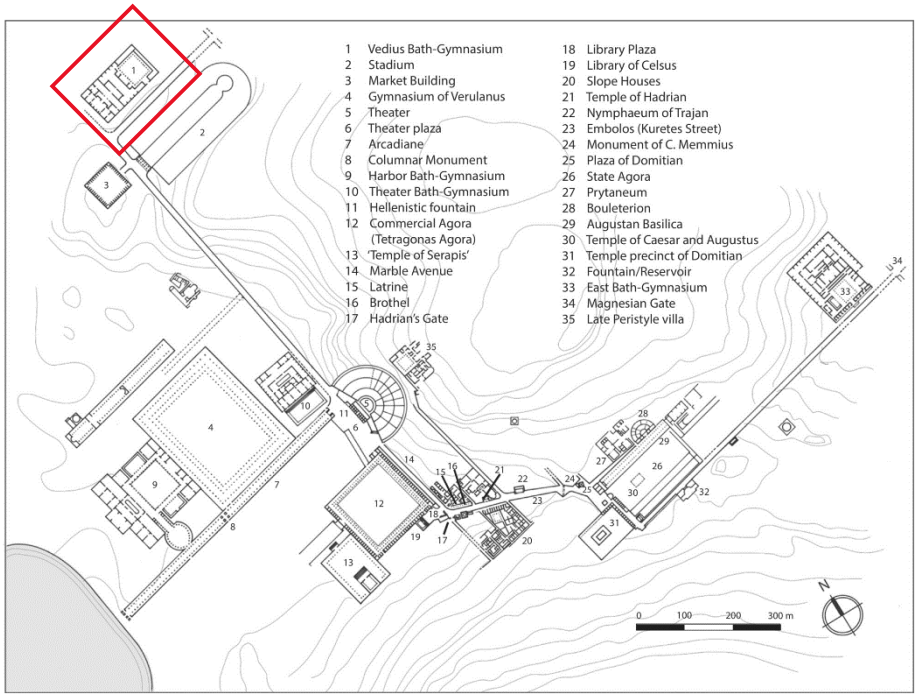

Şekil 3.33 Kent Planı (Yegül & Favro, 2019)

Tablo 3.20 Efes Vedius Hamam Gymnasiumu

Yapı: Efes Vedius Hamam Gymnasiumu	**Katalog No: 9B**
Ülke & Kent: Türkiye/Efes	**Dönem/Mimar:** İmparatorluk
Mimari Tip: Asimetrik - Tek Eksenli Plan Tipi	**Yapım Yılı:** MS. 2. yy

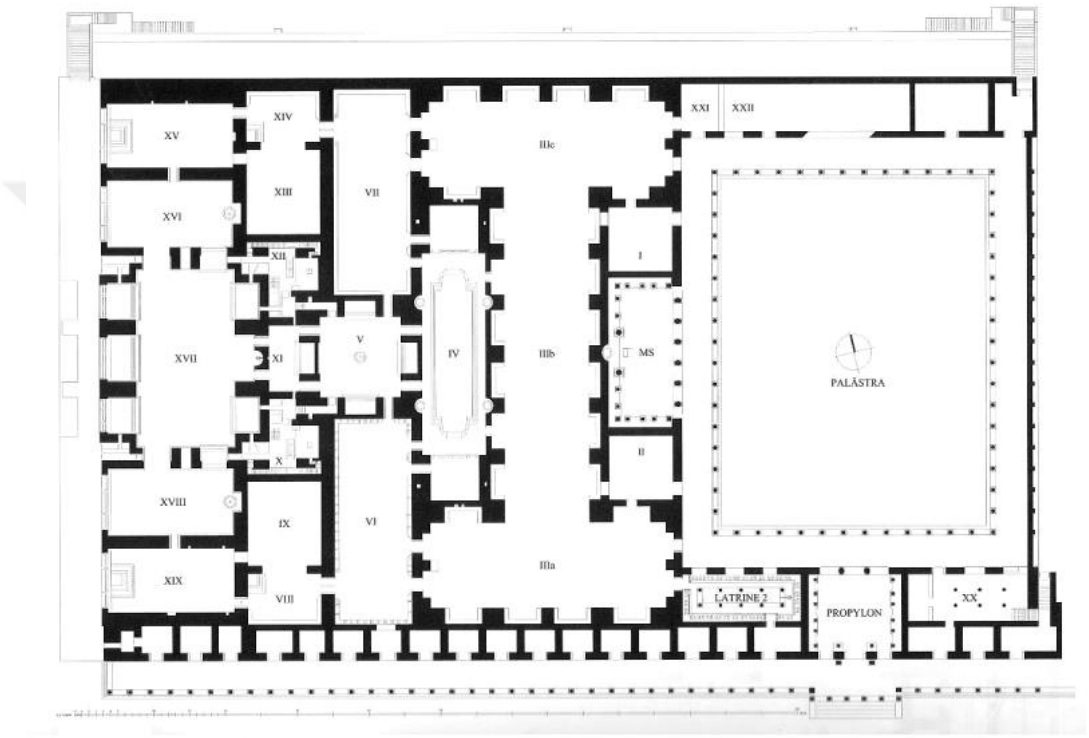

Şekil 3.34 Yapının planı (Yegül, 2008)

Batı ucunda ise gymnasiumun yaklaşık beşte ikisi kadar bir alanda da hamam yapısı inşa edilmiştir. Doğu ucunda ise dört revakla çevrili açık bir palaestra bulunmaktadır. Hamamın natatiosu zengin bir şekilde dekore edilmiştir. Hamamın havuzları ve mekan yerleşimi dikkate alındığında biçimsel olarak H planlı anıtsal bir koridor ile birbirine bağlandığı görülmektedir. Hamamın sütunlu cephesinin ise niş ve heykellerden oluşan ayrıntılı bir süslemeye sahip olduğu düşünülmektedir. Bahsi geçen H planlı anıtsal koridor payandalar ile desteklenmiştir. Ayrıca taş, harçlı moloz ve tuğla malzeme ile beşik tonoz üzerinde taşındığı belirtilmektedir (Ward-Perkins, 1994).

Tablo 3.21 Milet Faustina Hamamı

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Milet Faustina Hamamı</td><td>Katalog No: 10A</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: Türkiye/Aydın</td><td>Dönem/Mimar: İmparatorluk</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Asimetrik Hamam Gymnasium</td><td>Yapım Yılı: MS. 2. yy</td></tr>
<tr><td colspan="2">
Harita 3.12 Hava fotoğrafı (Google Earth, 2022)</td><td rowspan="2">Milet kentindeki Faustina hamamları işlevsel olarak Efes Vedius hamamına benzemektedir. Hamam bloğu benzer biçimde katı ve doğrusal bir tasarıma sahiptir. Yapıda merkezi eksenin batı ucundaki caldarium mekanı yerel malzeme ve tonozlama teknikleri ile inşa edilmiştir. Ayrıca hamam bloğunda beşik tonozlu mekanların bağımsız bir biçimde organize edilmiş birlikteliği görülmektedir. Bu sebeplerle birlikte Efes'teki rasyonel, simetrik ve düzgün mekan düzeninden ayrılmaktadır (Ward-Perkins, 1994). Hamam yapısı paralel ve dik bağlantılara sahip işlevlerine göre düzenlenmiş bütüncül olarak düzensiz fakat mekânsal olarak düzenli bir şema yansıtmaktadır. En büyük mekan caldarium, geniş bir apsise sahiptir. Caldariumun etrafında ise servis mekanları yer almaktadır (Yegül,2011).</td></tr>
<tr><td colspan="2">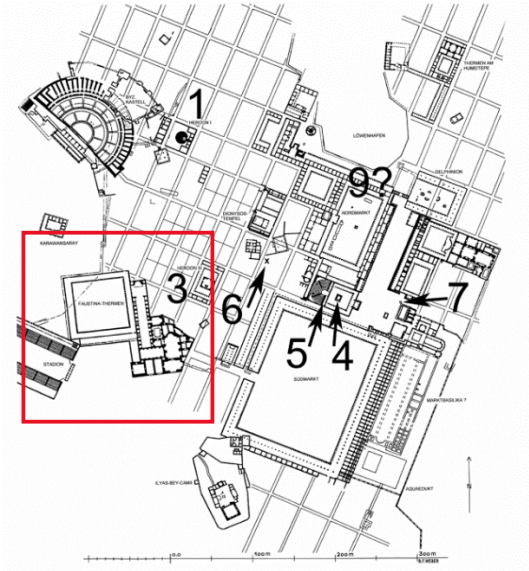
Şekil 3.35 Kent içi konumu (Herda, 2018)</td></tr>
</table>

Tablo 3.22 Milet Faustina Hamamı

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Milet Faustina Hamamı</td><td>Katalog No: 10B</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: Türkiye/Aydın</td><td>Dönem/Mimar: İmparatorluk</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Asimetrik Hamam Gymnasium</td><td>Yapım Yılı: MS. 2. Yy</td></tr>
<tr><td colspan="2">

Şekil 3.36 Plan (Foundation of the Hellenic World, 2006)

Hamam eksenellik ve simetri kurallarına diğer Anadolu hamamları gibi uymamakta, coğrafyaya özgü bir şema yansıtmaktadır.</td><td>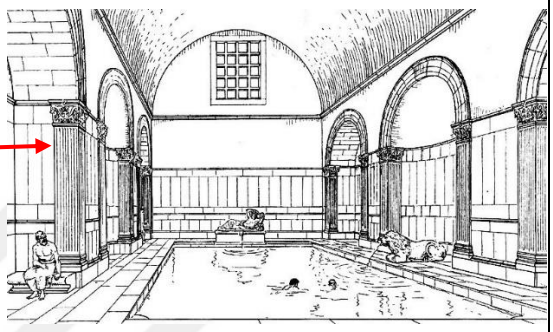

Şekil 3.37 Görünüşler (Foundation of the Hellenic World, 2006; Yegül, 2006)</td></tr>
<tr><td colspan="2">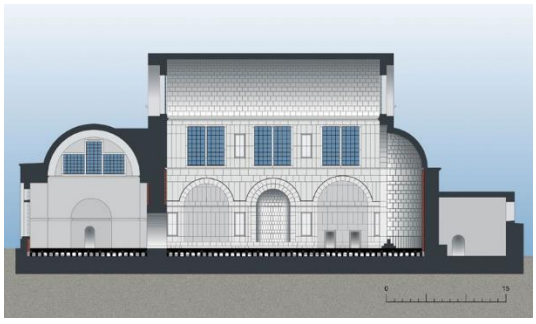
Şekil 3.38 Kesit (Foundation of the Hellenic World, 2006)</td><td>En dikkat çekici mekan ise 66 m. uzunluğuna sahip ambulacrumdur. Ambulacrum apoditerium olarak kullanılmıştır. Bu mekanların üzeri beşik tonozla örtülmüştür. Uzun salon güneyde kare bir mekana açılarak zafer takı ile son bulmaktadır. Kare salonun geniş apsisi, nişleri ve dini işlevi dikkat çekmektedir (Yegül, 2011).</td></tr>
</table>

Tablo 3.23 Güney Kent Kapısı Hamamları

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Güney Kent Kapısı Hamamları</td><td>Katalog No: 11A</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: Türkiye/Perge</td><td>Dönem/Mimar: İmparatorluk</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Asimetrik Hamam Gymnasium</td><td>Yapım Yılı: MS. 1. yy – MS. 2. yy</td></tr>
<tr><td colspan="2">

Harita 3.13 Hava fotoğrafı (Google Earth, 2022)</td><td rowspan="2">

Şekil 3.39 Plan (Cangül & Kültür Envanteri, 2018)

Perge kentinin hamamı; sütunlu caddeye, zafer takına, kent kapılarına ve nymphaeuma yakındır. Yapı, şehrin güneyinde, Hellenistik Dönem'den kalma kapının batısında bulunmaktadır. Güney Hamamı, yan yana sıralanmış yıkanma mekanlarından oluşmaktadır. Izgara kent sisteminin baskın dizilimi belirgindir. Fakat güney hamamları gibi daha iri Roma yapıları ızgara sisteminin dışında tutulmuştur (Yegül & Favro, 2019).</td></tr>
<tr><td colspan="2">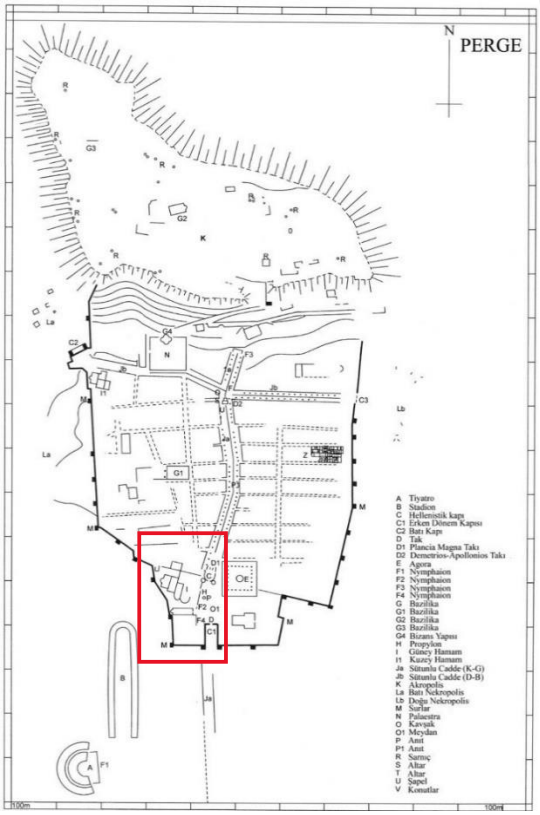

Şekil 3.40 Kent Planı (Kepçe, 2018)</td></tr>
</table>

Tablo 3.24 Güney Kent Kapısı Hamamları

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Güney Kent Kapısı Hamamları</td><td>Katalog No: 11B</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: Türkiye/Perge</td><td>Dönem/Mimar: İmparatorluk</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Asimetrik Hamam Gymnasium</td><td>Yapım Yılı: MS. 1. yy – MS. 2. yy</td></tr>
<tr><td colspan="2">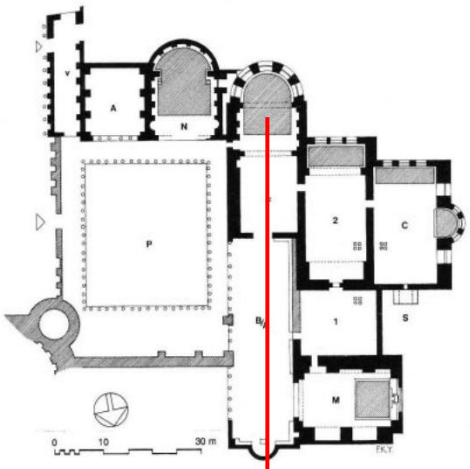
Şekil 3.41 Plan (Yegül, 2006)
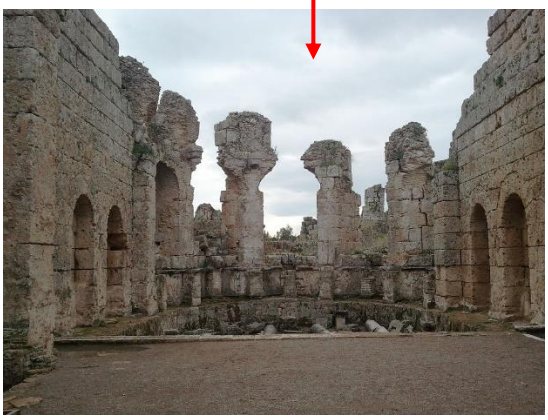
Şekil 3.42 Plan (Anılcan, 2011)</td><td>Mimari açıdan sıra tipi olarak sınıflandırılabilir. Plan şeması olarak sıra tipi özellikler gösterse de , işlevsel olarak halka tipi grubuna dahil edilmektedir. Giriş propylondan sağlanmaktadır, gerisinde ise dört tarafı korint düzende portikolarla çevrili dikdörtgen bir palaestra yer almaktadır. Palaestra güneyde apoditerium ve natatio ile bağlantılıdır. Natatio bir ucu yarım daire olmak üzere dikdörtgen bir mekana sahiptir. Palaestranın batısında ise frigidarium ve bazilikal salon yer almaktadır. Natatioya benzer biçimde palaestrada da yarım daire havuz yer alır. Bu iki mekanın oluşturduğu hattın batısında ise sıcak caldarium ve ilişkili mekanları yer almaktadır. Caldarium ise apsis formlu bir havuza sahiptir (Işıklıkaya, 2010).</td></tr>
<tr><td colspan="3">Paralel biçimde soğuktan sıcak yıkanmaya doğru sırasıyla yerleştirilen, asimetrik bir plan sistemi görülmektedir. Ayrıca mekanların farklı işlevleri ile basilica thermarum benzeri mekanlar da görülmektedir (Işıklıkaya, 2010).</td></tr>
</table>

Tablo 3.25 Hamam Mk 1 Oinoanda

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Hamam Mk 1 Oinoanda</td><td>Katalog No: 12A</td></tr>
<tr><td colspan="2">Ülke & Kent: Türkiye/Muğla</td><td>Dönem/Mimar: İmparatorluk</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Asimetrik - Tek Eksenli Plan Tipi</td><td>Yapım Yılı: MS. 1.yy.</td></tr>
<tr><td colspan="2">

Harita 3.14 Hava fotoğrafı (Google Earth, 2022)</td><td rowspan="2">Oinoanda kenti, Fethiye'nin yaklaşık 90 km. kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Oinoanda'da görülen yapı kalıntılarından çoğunun Roma Dönemi'ne ait olduğu tespit edilmiştir. Kentte Roma döneminde inşa edilen Agoraya, stoalara, hamamlara, tiyatro ve diğer birçok yapı çeşitlerine rastlanmıştır. Vespasian Dönemi'nde inşa edildiği düşünülen hamam yapısı, Oinoanda'nın kentsel gelişimi açısından önemli bir yapı olmuştur. Hamam ile aynı zamanda inşa edildiği düşünülen su kemeri ile birlikte Oinanda kentinin Helenistik dönemden Roma kültürüne doğru geçtiği düşünülmektedir. Klasik dört ana mekan, frgidarium, apoditerium, tepidarium ve caldarium ile inşa edilen hamam, Lykia bölgesinin hamam şemasını yansıtmaktadır. Hamamın çevre duvarı ise geleneksel poligonal duvar örgüsü ile inşa edilmiştir (Bachmann, 2016).</td></tr>
<tr><td colspan="2">
Şekil 3.43 Kent planı (Antiochian, 2013)</td></tr>
</table>

Tablo 3.26 Hamam Mk 1 Oinoanda

Yapı: Hamam Mk 1 Oinoanda	**Katalog No: 12B**
Ülke & Kent: Türkiye/Muğla	**Dönem/Mimar:** İmparatorluk
Mimari Tip: Asimetrik - Tek Eksenli Plan Tipi	**Yapım Yılı:** MS. 1. yy.

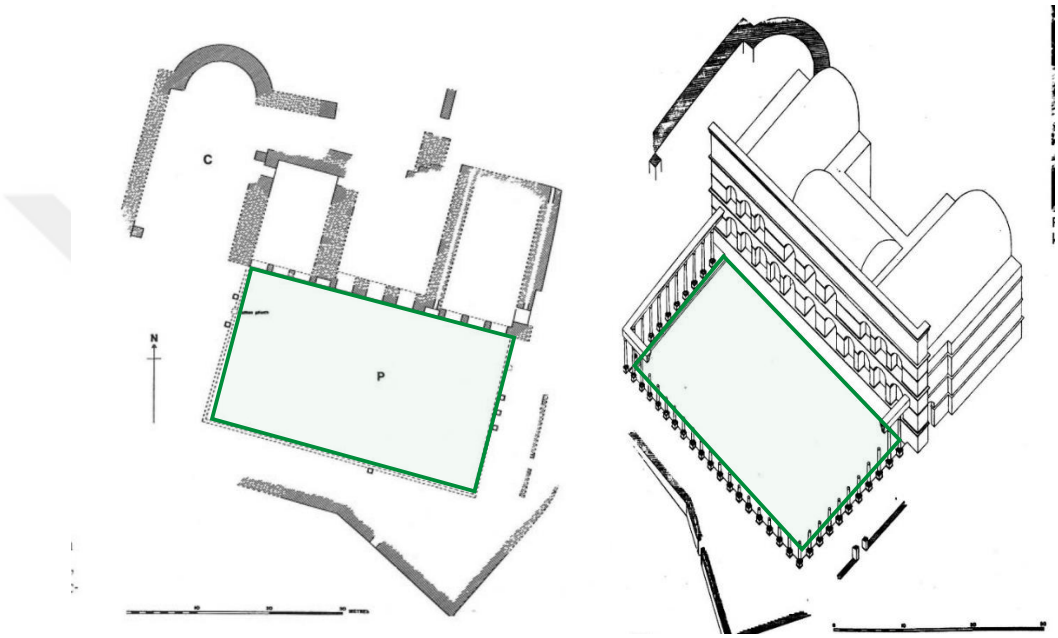

Şekil 3.44 Plan ve aksonometrik perspektif (Yegül,2006)

Termessus ve Oinoanda Roma döneminde Likya bölgesinde yer almaktadır. Sarıkaya Roma Hamamı'na benzer biçimde, Muğla'da Oinoanda kentinde yer alan hamamın iki katlı, kemerli ve taş cephe düzenlemesi, sade bir cephe yansıtmaktadır. Oinoanda'daki cephenin arkasında belirli bir hat üzerine simetrik olarak yerleştirilmiş üç beşik tonozlu salon ve apsisli bir caldarium olan diğer bir salondan meydana gelmektedir. Kemerli cephenin karşısında ise üç tarafı revaklarla çevrili bir palaestranın var olduğunu göstermektedir. Palaestra yazıtı üzerinde Septimus Severus ve ailesi için bir yazıt bulunmuştur. Ayrıca yapının avluya bakan teras duvarı üzerinde bulunan bir yazıt ise MS. ikinci yüzyıla tarihlendirilmektedir (Yegül, 2006).

Tablo 3.27 Hamam Mk 1 Oinoanda

Yapı: Hamam Mk 1 Oinoanda	**Katalog No: 12C**
Ülke & Kent: Türkiye/Muğla	**Dönem/Mimar:** İmparatorluk
Mimari Tip: Asimetrik - Tek Eksenli Plan Tipi	**Yapım Yılı:** MS. 1. yy.

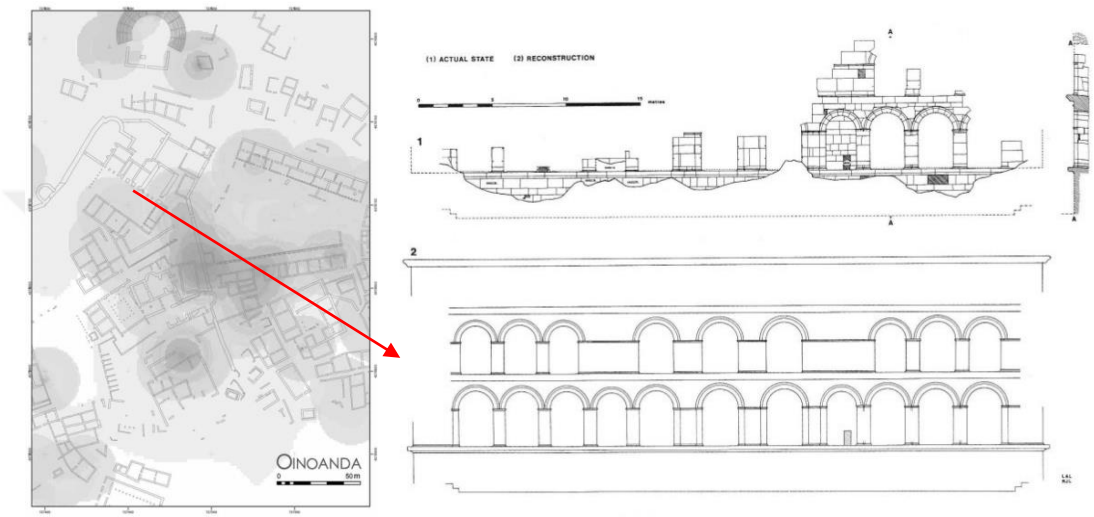

Şekil 3.45 Plan ve cephe restitüsyonu (Konrad Berner akt. Bachmann, 2016; Yegül,2006)

Şekil 3.46 Günümüz kent kalıntıları ve yapı elemanları (Güneş, 2019)

Tablo 3.28 Allianoi Termal Yerleşimi/Paşa Ilıcası

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Allianoi Termal Yerleşimi/Paşa Ilıcası</td><td>Katalog No: 13A</td></tr>
<tr><td>Ülke & Kent: Türkiye/Bergama</td><td colspan="2">Dönem/Mimar: İmparatorluk/Hadrianus</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Kısmen Simetrik Kaplıca Kenti</td><td>Yapım Yılı: MS. 2. yy</td></tr>
<tr><td colspan="2">

Harita 3.15 Hava Fotoğrafı (Google Earth,2022)</td><td rowspan="3">Troas/İzmir'de, Bergama yakınlarında bulunan Allianoi kentini MS. 2. Yüzyıla, Hadrianus Dönemi'ne tarihlendirilir. Bu dönemde termal kent üzerinde caldarium, frigidarium, apodyterium, tepidarium, nymphaeum mekanlarına sahip termal hamam inşa edilmiştir. Allianoi'nin tam ortasından geçen Karkasos/İlya Çayı kenti kuzey ve güney olmak üzere iki farklı bölgeye ayırmıştır. Güneyde yer alan iki farklı ana caddenin kesişim noktasında bir nymphaeum yapısı bulunmaktadır. Allianoi'nin farklı su yapılarına sahip, tıbbi ve termal bir tedavi merkezi olduğu düşünülmektedir. Sahip olduğu doğal sıcak su kaynaklarına zamanla kutsallık yüklenmiş ve kutsal bir hamam-tedavi merkezi olarak görülmüştür. Sarıkaya Roma Hamamı'na benzer şekilde burada da termal su kaynağının 45°C -50°C sıcaklıkta ve mineralli olduğu düşünülmektedir (Şahin, 2021).</td></tr>
<tr><td colspan="2">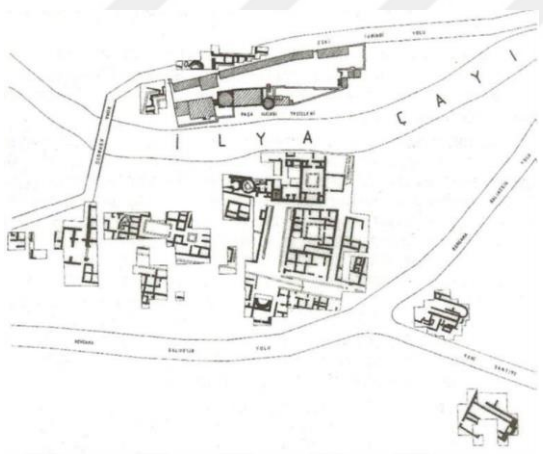

Şekil 3.47 Kent Planı (Şahin, 2021)</td></tr>
<tr><td colspan="2">Allianoi'De şifalı suların çeşitli su perileri/nymphalar tarafından korunduğu düşünülmektedir. Ayrıca sağlık tanrısı Aesculapius'un heykelleri bulunmaktadır (Yegül, 2006).</td></tr>
</table>

Tablo 3.29 Allianoi Termal Yerleşimi

<table>
<tr><td colspan="2">Yapı: Allianoi Termal Yerleşimi</td><td>Katalog No: 13B</td></tr>
<tr><td>Ülke & Kent: Türkiye/Bergama</td><td colspan="2">Dönem/Mimar: İmparatorluk/Hadrianus</td></tr>
<tr><td colspan="2">Mimari Tip: Kısmen Simetrik Kaplıca Kenti</td><td>Yapım Yılı: MS. 2. yy</td></tr>
<tr><td colspan="2">
Şekil 3.48 Kent içindeki hamam (antikege.wordpress.com, 2014)

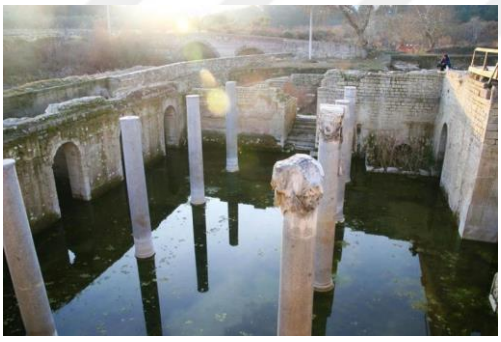
Şekil 3.49 Kalıntılar (Evrensel Gazetesi, 2018)

Şekil 3.50 Kalıntılar (Wikipedia, 2005)</td><td>Kentin tüm alanının üçte birlik bölümünü; tonozlu ve kubbeli hamam mekanları, doğal kaplıca suyu havuzları ve klasik plan şemasına sahip hamamlar oluşturmaktadır. Termal hamamlar İlya Çayı'nın her iki yakası üzerindedir. Tonozlu ve köprülü inşa sistemleri ile kent içi ulaşım sağlanmıştır. Hamam gruplarındaki mekanlar caldarium, frigidarium tepidarium gibi tipik işlevlerle sınıflandırılmıştır. Bazılarının yapay ısıtma sistemleri, praefurniumları ve servis galerileri bulunmaktadır. Bu klasik tipin dışında; kubbeli, beton tonozlu ve yuvarlak formda termal sıcak su kaynağına sahip görkemli havuzlu mekanlar yer almaktadır. Ayrıca yapılarda ve kent içi su yönetiminde tonozlu yer alt koridorları bulunmaktadır. Irmağın güneyi klasik ızgara planlı bir yerleşime ve caddelere sahiptir. Sütunlu caddelerin kesiştiği noktada anıtsal çeşme bulunmaktadır (Yegül,2006).</td></tr>
</table>

4
SARIKAYA ROMA HAMAMI

Sarıkaya Roma Hamamı günümüzde Yozgat iline bağlı bulunan Sarıkaya ilçe merkezinde, Kaplıca Mahallesinde bulunan Mimar Sinan Caddesi ve Mimar Sinan Sokakları bitişiğinde yer almaktadır. İlçe Yozgat şehir merkezinin 77 km. güneydoğusunda, Karadeniz ve Akdeniz'i birbirine bağlayan yol güzergahı üzerinde kurulmuştur (Şekil 4.1).

Şekil 4.1 Sarıkaya Roma Hamamı Hava Fotoğrafı (Sarıkaya Belediyesi, 2020)

İlçe merkezi deniz seviyesinden 1170 m. yüksekliktedir ve coğrafi açıdan dalgalı düzlüklerin bulunduğu plato üzerinde varlığını sürdürmektedir. Kayseri, Yozgat, Ankara ve Sivas gibi önemli kentlere ve yoğunluk merkezlerine yakın olması sebebiyle elverişli konuma sahiptir. İlçe sınırları içerisindeki kaplıcaların merkezi "Boğazlıyan Özü" adı verilen bir dere yatağı üzerinde bulunmaktadır ve yükselti açısından yerleşim bölgesinin en alçak kesiminde bulunmaktadır (Çoban, 2016).

Tarihsel süreç içinde varlığı MÖ. 3000 yılına kadar uzanan Yozgat ve yöresi, ilk çağlardan günümüze kadar bir çok kültür ve farklı medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Yozgat'ta; Alişar, Alacahöyük, Kerkenes, Çengeltepe, Tavium ve Sarıkaya gibi bir çok arkeolojik yerleşim yerleri mevcuttur. Bölgede; MÖ. 2000 yılından

başlayarak Hititler, MÖ. 1200'lerde Frigler hakimiyetlerini sürdürmüşlerdir. Yöre sonrasında Galatlar ve Perslerin yönetimi altına girmiş ve Miladi yılların başlamasıyla Roma topraklarına dahil edilmiştir. MS. 7. Yüzyılda Bizans İmparatorluğu'nun *Kharsianon* temasına dahil edilen bölge, Malazgirt Muharebesi ile birlikte Türklerin egemenliğine girmiştir. Yozgat yöresi; Beylikler ve Anadolu Selçuklu döneminin ardından doğrudan Osmanlı idaresine girmiştir (Koç, 2013). Cumhuriyet döneminde ise Sarıkaya ilçesi 1935 yılına kadar Boğazlıyan İlçesi'ne bağlı "Terzili Hamam" veya "Uyuz Hamamı" olarak isimlendirilen bir köy olarak varlığını sürdürmüştür. 1935'te Bucak Merkezi statüsü alan Sarıkaya, 1957 yılında ilçe merkezi haline getirilmiştir. Bizans döneminin ardından uzun süre kullanılmayan Sarıkaya'ya, Osmanlı döneminde Doğu Anadolu'dan gelen ve Kars Göçmeni olarak bilinen bir halkın yerleştiği düşünülmektedir (Bıyık & Doğan, 1995).

4.1 Yapının ve Kentin Tarihçesi

4.1.1 Yapı ve Kent Tarihi ile İlgili Yazılı Kaynaklar ve İsimlendirmeler

Yapı ve kent tarihi ile ilgili yapılan araştırmalar neticesinde Sarıkaya ve Roma hamamı için bir çok farklı isimlendirmenin var olduğu görülmüştür. Bu sebeple kentin ve yapının tarihi hakkında ilk olarak isimlendirmeler ve isimlendirmelerin geçtiği yazılı kaynaklar ele alınmıştır. Bu durumun sonucunda; Kentin ve hamamın; Roma İmparatorluğu'nun Cappadoccia Eyaleti'nde, Saravene Bölgesi'nde, Caesareae (Kayseri) yakınlarında Basilika Therma yerleşimindeki Aqua Sarvenea olarak var olduğu söylenebilir. Metnin devamında yapının ve kentin tanımlanması için genelden özele; eyalet, bölge, kent ve yapı isimlendirmeleri ayrı ayrı incelenmiştir. Bu inceleme esnasında 19. yüzyıl, 20. yüzyıl ve 21. yüzyıldaki kaynaklar ele alınmış ve gerekli literatür taraması yapılmıştır.

Cappadocia Eyaleti coğrafi olarak batıda modern Tuz Gölü'ne, doğuda Fırat Nehri üzerinde yer alan Melitene/Malatya'ya, kuzeyde Pontus Eyaletine ve güneyde Toroslara kadar yayılmaktadır. Anadolu'nun en uzun nehri ve dünya üzerindeki en uzun su yolu olan Kızılırmak nehrine sahiptir. Eyalet, Roma öncesinde kültürel olarak Anadolu (yerli halk), Pers ve Yunan etkisinin bir karışımını yansıtmaktadır. Romalıların bölgeye akınlarıyla birlikte yönetim faaliyetleri değişmiştir. Roma yönetim ve kültürü içerisinde temel bir konu olan kentsel doku ve idari kontroldeki geleneksel rol devam etmiştir. Roma'da arazilerin yönetimi, kapsamı ve kırsal

karakteri; Cappadocia'dan Caesarea, Basilika Therma/Sarıkaya ve Nyssa, kentlerinden üç piskoposun katılmasıyla daha fazla güçlenmiştir. Hierokles'in listesinde Cappadocia'daki şehirler olarak adı geçen Basilika Therma/Sarıkaya ve Niğde/Nyssa'nın yalnızca dini şehirler olarak değerlendirilmesinin yanı sıra, seküler bir idari role sahip olduğu düşünülmektedir(Decker & Cooper, 2012).

Antik dönem Cappadocia'sı (Harita 4.1) bilimsel açıdan günümüzde az anlaşılmış bölgelerden biridir. Günümüz kaynaklarında, Helence ve Latince tarih yazımında bölgeye dair bilgi ve belgeler oldukça seyrektir. Sadece antik yazar Strabon'un Coğrafya adlı eserinde, MÖ. 1. yüzyılın sonlarından MS. 1. Yüzyılın başlarına kadarki dönemin Cappadocia'sı ile ilgili bilgiler, ayrıntılı ve önemli bir kaynak olarak nitelendirilmektedir (Speidel, 2019). Bu dönemde Cappadocia'nın sınırları çok daha kuzeye dayanmaktadır. Sonraki süreçte Bizans dönemi sınırları ile Roma dönemi sınırlarının hemen hemen aynı olduğu düşünülmektedir (Ramsay, 1890). Anadolu'nun merkezinde yer alan, kuzey sınırında Pontos Dağları'ndan, güneyde Toros Dağları'na ve Doğu'da Fırat Nehri'nden, batı ucunda Tuz gölüne uzanan bölgeye Antik Çağ'da ve Bizans'ta "*Cappadocia*" adı verilmiştir (Speidel, 2019).

Harita 4.1 Yunan ve Roma Döneminde Anadolu'nun Referans Haritası (Shepherd, 1923)

Roma, Cappadocia'nın yönetiminde gelişmiş şehirleri ve idari bölgesindeki küçük yerleşimleri kullanan bir sistem benimsemiştir. Roma döneminde Cappadocia bölgesi, siyasi açıdan çok sayıda yerleşim yeri ve kasabaların sınırlarıyla bölünmüştür. Cappadocia'da yönetim açısından, yerleşik idareler, ticari alanlar/rotalar ve çeşitli sivil olanaklarıyla belli başlı şehirler öne çıkmaktadır (Harita 4.2). Roma medeniyetini kurmak ve bölgeyi kontrol altına almak için bu tür sosyal ve politik şehirler kullanılmış ve daha da geliştirilmiştir. Roma döneminden önce/Erken Dönem Cappadocia'da çok az sayıda büyük şehir ve çok sayıda küçük kırsal yerleşim mevcuttur. Roma egemenliğinin ilk yüz yılında (MS.17-MS. 117), tüm Cappadocia eyaleti içerisinde sadece dört büyük şehir bulunmaktadır. Bunlar Caesarea/Mazaka, Koloneia/Aksaray, Melitene/Malatya ve Tyana/Niğde olarak geçmektedir. Bu şehirlerin hepsi esasında Hitit veya daha eski zamanlara tarihlenmektedir. Kalabalık nüfus merkezleri olarak varlıklarını, ticari veya askeri yolların kesişim noktasında olmalarına borçlu olmuşlardır (Decker & Cooper, 2012). Cappadocia bölgesinin geniş ve kırsal yönetimi ile alakalı olarak merkezi şehirler ve kiliseler, kırsal yönetim boşluğunu tam olarak dolduramamıştır. Bu yüzden Piskoposlar, Antik Dönemde kırsal yönetim görevini üstlenmişlerdir. Bu düşünce ile Aquae Sarvenae/Basilika Therma (veya modern Sarıkaya), Kuzey Kapadokya için, piskoposluk görevi üstlenmiştir (Decker & Cooper, 2012). MS. 4. Yüzyılda Caesarea psikoposunun yönetimindeki bölgede elli farklı yardımcı *chorepiscopos*[14] bulunduğu belirtilmektedir (Ramsay, 1890).

Cappadocia'ya yüzyıllarca başkentlik yapmış en büyük şehir Caesarea, Romalılardan önce birbirinden ayrılmış ve sınırlandırılmış gruplardan ve merkezi saray komplekslerinden oluşmaktadır. Kent içerisinde tutarlı bir sistem yerine kamp benzeri yerleşimler görülmektedir. Koloneia/Aksaray için Roma'nın kentsel ızgara sistemi uygulanmış, Melitene/Malatya ise sonradan Armenia Minor eyaletine başkentlik yapmak üzere askeri bir garnizon kenti olarak düzenlenmiştir. Tyana ise Helenistik kültürü en çok taşıyan kent olması rolüyle Roma'ya oldukça yakın bir kültüre sahip olmuştur. Sonuç olarak Cappadocia eyaletinin bu dört kenti, yönetim ve sivil yaşam açısından olgun bir altyapıya ve askeri yerleşime sahip olarak, Roma dönemi boyunca yönetimde önemli rol oynamıştır (Decker & Cooper, 2012).

[14] Kırsal kesimde yaşayan bir topluluğa önderlik görevi olan bir tür yardımcı piskopos.

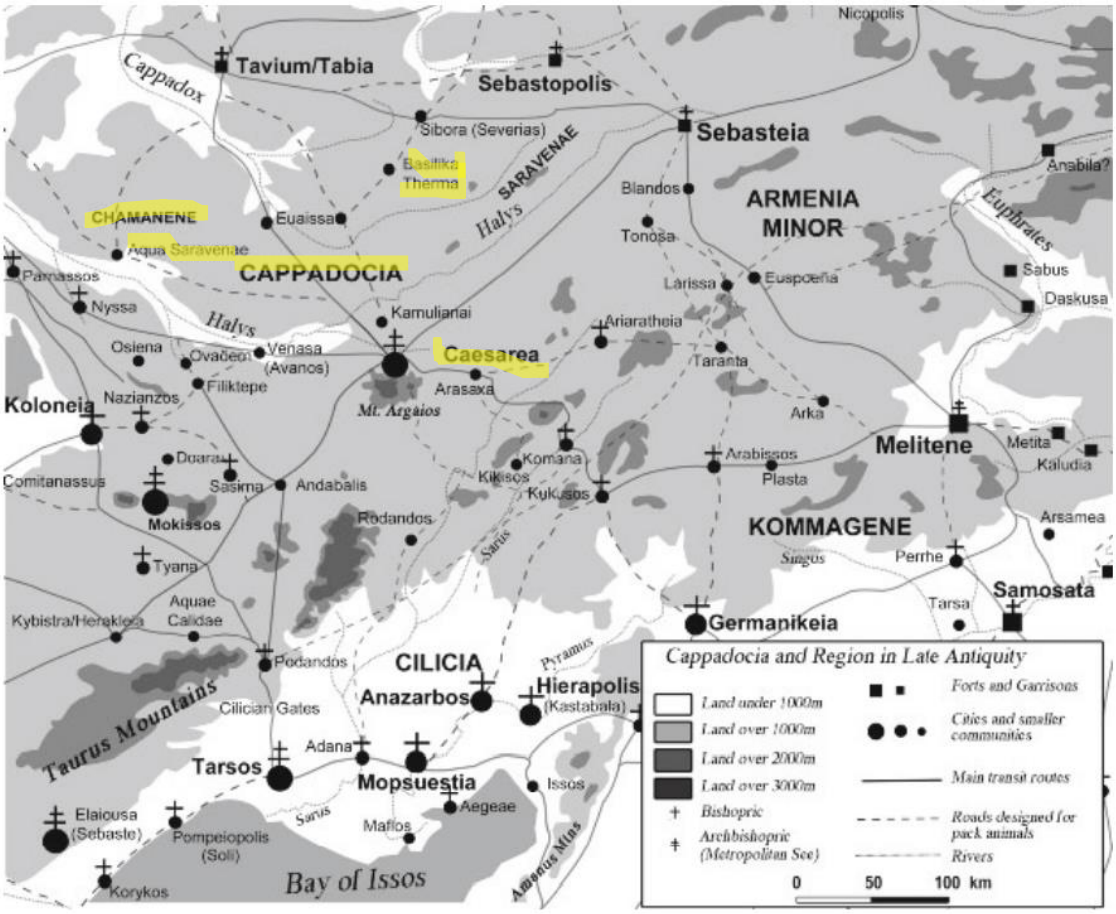

Harita 4.2 Geç Roma Döneminde Cappadocia Haritası (Decker & Cooper, 2012)

Sarvenae/Saravene Bölgesi coğrafi olarak kuzeyde Galatia, güneyde Kilikia, doğuda Laviansene ve batıda Khamanene ile sınırlandırılmıştır. Strabo, Cappadocia'da bulunan *Saravenae* bölgesinin konumunu Cappadocia'nın kuzey kesimlerine konumlandırmıştır (Strabo & Jones, 1928). Ramsay ise Caesarea'dan Tavium'a uzanan güzergah üzerindeki kent ve kasabaları; Kuzey'deki Galatia'ya veya Güney'deki Klikya'ya değil, Cappadocia'nın Saravenae bölgesine tahsis edilebileceğini aktarmaktadır. Bu nedenle Sarvenae Roma ve Bizans İmparatorluğuna bağlı Cappadocia bölgesinin büyük bir parçası olarak nitelendirilmiştir (Ramsay, 1890). Sarvenae'nin kent ve kasabaları ise şu şekilde listelenmiştir; "Aquae Sarvenae, Korniaspa, Oltiseris, Tarbasthena veya Parbosena, Sibora veya Siboron, Agrane veya Agriane , Siara, Sioua veya Seioua veya Euaisai veya Euasai."(Ramsay, 1890).

Kent isimlerine geçmeden önce tarihsel olarak Sarıkaya için mevcut isimlendirmeler aşağıdaki şekilde sıralanmıştır (Şekil 4.2).

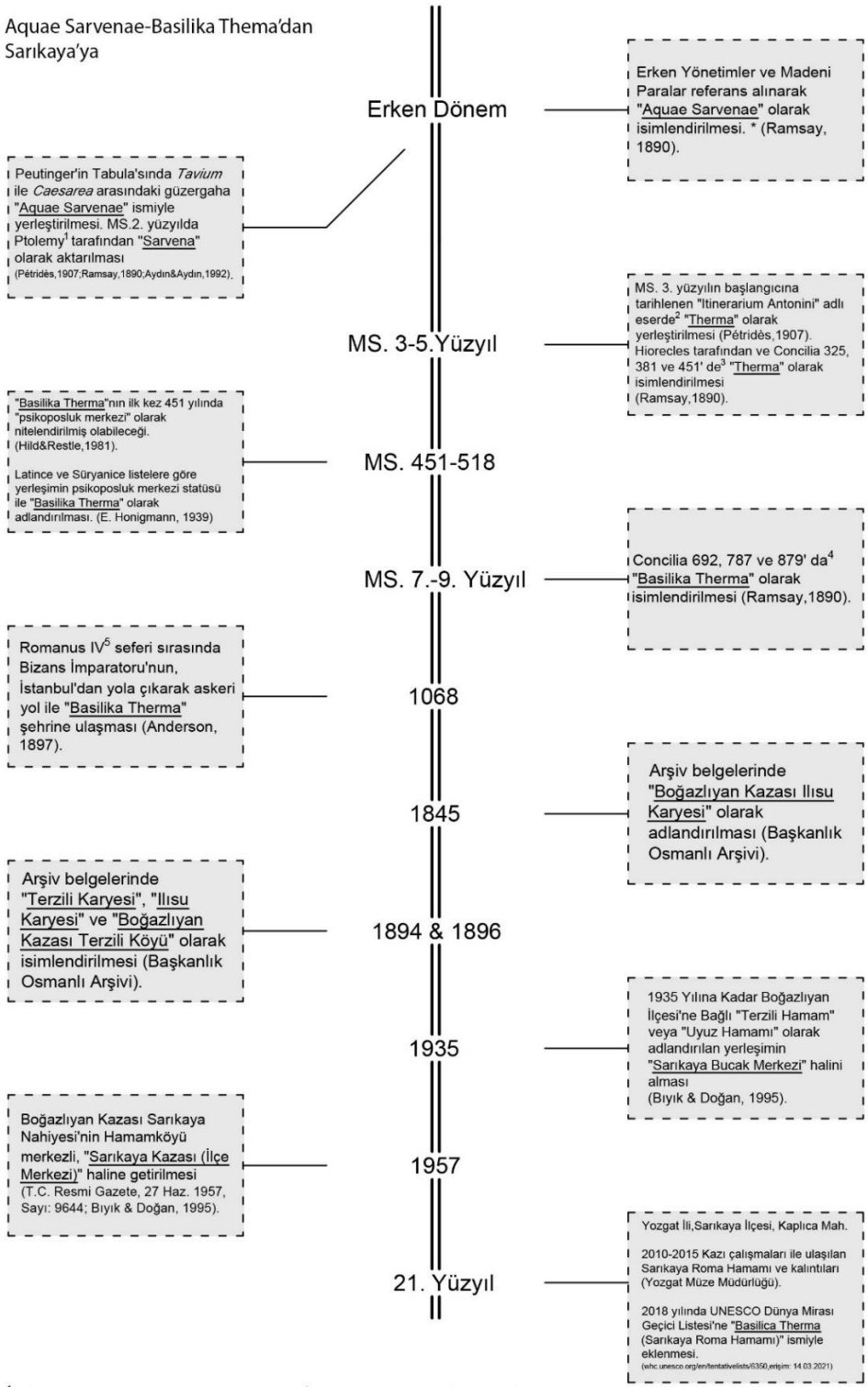

Şekil 4.2 Kronolojik sıralamaya göre kent ve hamamın isimlendirmeleri (Yazar tarafından hazırlanmıştır)

Aquae Sarvenae, Sarıkaya ilçesi için yazılı kaynaklarda geçen ilk isimlendirme olmuştur. Kelime anlamı olarak Sarvenae/Saravene bölgesinin hamamı olarak nitelendirilebilir. Fransız gezgin Chantre Sarıkaya Roma Hamamı'nı; Anadolu'da termal suları ile meşhur, yazları insanların uğrak yeri olan, ayrıca Roma döneminde önemli bir kasaba niteliği taşıyan yerleşim yeri olarak nitelendirmiştir (Chantre, 1898). Chantre ayrıca buradaki su kaynağını veya hamamı *Aqua Sarvenae* ile özdeşleştirmiştir. Strabon'un, *Aqua Sarveane*'yi (Petridès, 1913; Ramsay, 1890) Cappadocia'nın kuzey kısmında bulunan *Chamanene* ile *Laviansene*[15] bölgesi arasına yerleştirdiğini ekleyen yazar (Strabo & Jones, 1928); Sarıkaya Roma Hamamı'nın mevcut konumunun, Roma dönemindeki yolların takip edilmesine göre tespit edildiğini belirtmektedir. Chantre'ye göre *Saravene* bölgesinde bulunan hamamlar, bu sebeplerle birlikte *Aqua Sarvenae* ile özdeşleştirilmiştir (Chantre, 1898). Ayrıca Erken dönem yönetimlerin ve madeni paraların referansları üzerine kent, Aquae Sarvenae olarak isimlendirilmiştir (Ramsay, 1890). Peutinger'in Tabula'sında benzeer şekilde *Tavium* ile Caesareae arasındaki güzergahta bulunan hamam yerleşimi, Aquae Sarvenae ile özdeşleştirilmektedir (Peutinger & Miller, 1887). Ayrıca bulunan bir yazıtta da Aqaue Sarvenae isimlendirmesinin var olduğu ve yerleşimin Ptolemy tarafından "Sarvane" olarak bildirildiği aktarılmaktadır . Yazar 1913'teki kaynağında Aquae Sarvenae'nin Terzili Hamam olarak anıldığını, Caesareae'nin kuzeyinde bulunduğunu ve hala kükürtlü-mineralli su kaynağının akmaya devam ettiğini eklemektedir (Petridès, 1913).

Therma isimlendirmesi ise Romalıların Anadolu'ya hakim olduğu süreçte yani miladi yılların başlangıcından itibaren kullanılmıştır. Erken dönemde Aqua Sarvenae olarak isimlendirilen yerleşim, "Itinerarium Antonini" adlı eserde MS 3. Yüzyılın başına kadar "Therma" ismiyle var olduğu aktarılmaktadır (Antoninus, 1848). Ayrıca MS. 325'den itibaren; Concilia 325'de, Concilia 381'de ve Concilia 451'de (Nikeia I 325, Konstantinopolis 381 ve Khalkedon 451) "Therma" olarak isimlendirilmiştir. Hiorecles tarafından da Therma ismiyle kullanılmıştır[16] (Petridès, 1913;Ramsay, 1890). Aquae Sarvenae isimlendirmesi, Hiorecles'in

[15] Hem Chamanene hem de Laviansene, Cappadocia'nın bölgeleridir.

[16] Sonraki dönemlerde Hiorecles'in Therma'yı yanlış sınıflandırmış olabileceği görüşü ile ilgili olarak, bir şehir niteliğinde olmadığı ya da Cappadocia bölgesinde olmayabileceği fikri tartışılsa da, Therma'nın Cappadocia'da var olduğu kesinleşmiştir (Jones, 1971).

listesinde ve Notitiae Episcopatum'da geçmemektedir. Bunun yerine hem Hiorecles hem de Notitiae, Cappadocia Prima'da bir "Therma" kasabasından bahsetmektedir. Böyle bir ayrım olsa da diğer kaynaklarla birlikte Ramsay, Therma'nın Aqua Sarvenae ile aynı kent olduğunu netleştirmiştir (Harita 4.3) (Ramsay, 1883).

Öte yandan Honigmann, Aquae Sarvenae veya Saravene Bölgesi ile günümüzde Kırşehir ismiyle var olan kentin aynı olabileceği ihtimali üzerinde durumuştur (Honigmann, 1935). Görüldüğü üzere Aqua Sarvenae ile eş tutulan Therma hakkında oldukça farklı görüşler ortaya atılmıştır. Bu durum bu kent hakkında kesin yargılara ulaşmanın zorluğunu da beraberinde getirmiştir (Ramsay, 1890).

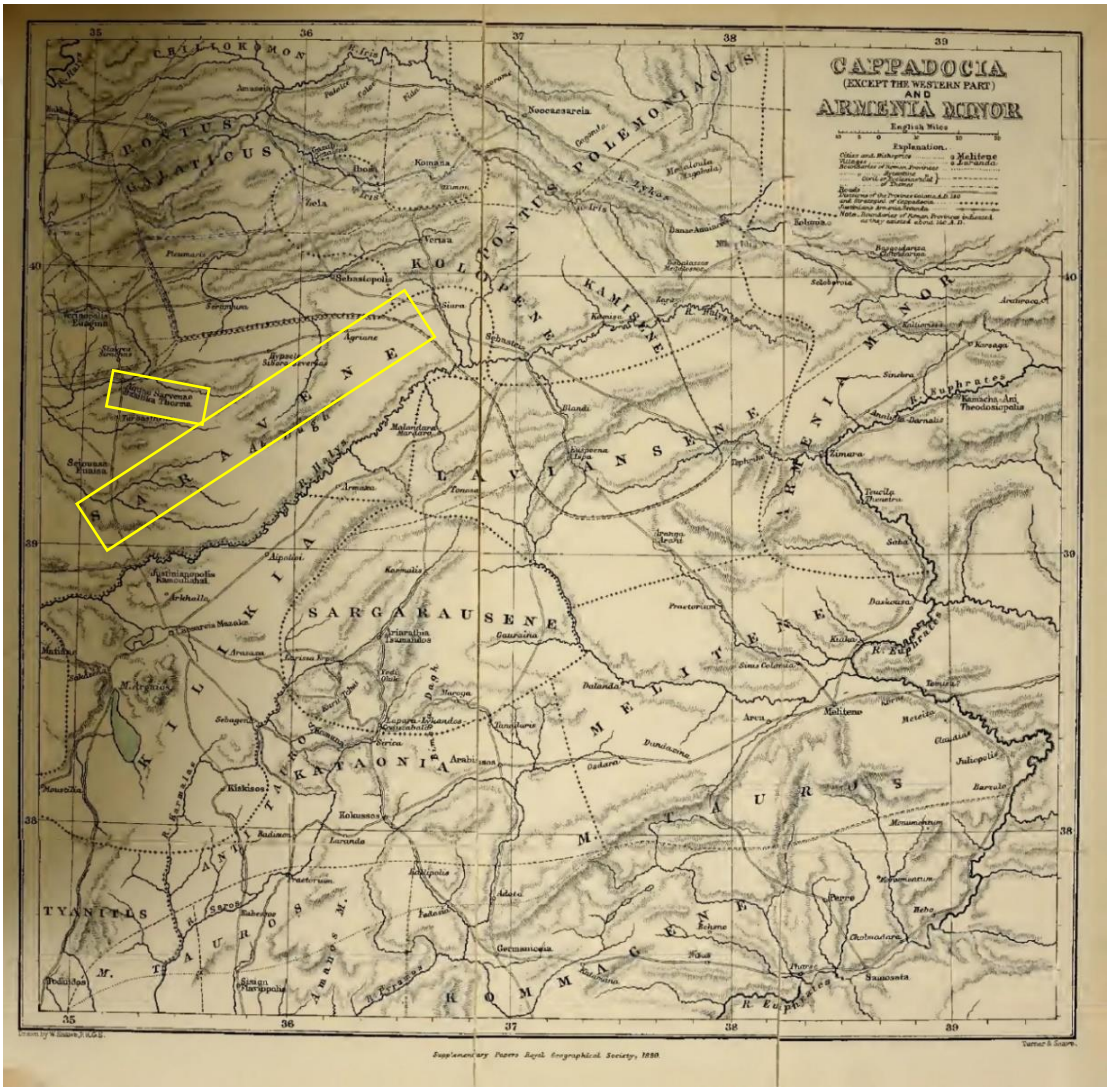

Harita 4.3 Cappadocia Haritasında Saravene bölgesi ve Basilika Therma'nın (Aquae Sarvenae) Konumu (Ramsay, 1890)

Basilika Therma, Caesareae, Nyssa, Melitene, Koloneia ve Regepodantos gibi Cappadocia'daki altı kentsel bölge, MS. 2. Yüzyıl ve sonrasındaki Roma'nın yönetiminde etkin rol oynamıştır (Honigmann, 1935). Basilika Therma şehrinden ve adından eski piskoposluk listelerinde (Notitiae) bahsedilmektedir. Notitiae'de tam adı Basilika Therma olarak geçen yerleşimin, bir şehir olmadığı görüşü de mevcuttur. Yani Jones'a göre burası şehirden ziyade, "imparatorluk kaplıcaları" veya "imparatorluk arazisindeki bir kaplıca" olarak anılmıştır. Bu görüşe paralel olarak Therma/Basilika Therma, bir şehir olmaktan ziyade "bir bölgenin ana şehri için hizmet eden yerleşim yeri" anlamında kullanılan "mansio" terimiyle de tanımlanabilir (Jones, 1971).

Kilise önderlerinin yazılarına göre Cappadocia bölgesi; MS. 4. ve 5. Yüzyılda yönetime, ekonomiye, vergilere, kıtlık sorunlarına ve şiddetli soğuk iklim koşullarına rağmen en parlak dönemini geçirmiştir. Aynı dönemde antik "*polis*" kavramından, psikoposun adli yetkilere sahip olduğu erken ortaçağ piskoposluk sistemine geçiş başlamıştır. O tarihe kadar Basilika Therma, Doara, Naziansos, Nyssa veya Parnassos gibi az bilinen yerleşimler, piskoposluk merkezi haline gelmiştir (Hild & Restle, 1981). Diğer iki farklı kaynakta ise bilinen piskoposluk merkezlerinin; Nyssa, Basilika Therma[17], Kamouliana, Kiskissos, Euaissa, Sébèrias ve Ariaratheia olarak adlandırıldığı söylenmektedir (Métivier, 2005; Moulet, 2011). O dönemde Cappadocia'nın MS. 400 civarındaki gelişimi ile birlikte bir takım değişiklikler yaşandığı düşünülmektedir. Örneğin MS. 451 yılında ilk kez Basilika Therma'nın piskoposluk merkezi olduğundan söz edilmektedir (Hild & Restle, 1981). Bu görüşü destekler nitelikte Basilika Therma şehrinin, Latince ve Süryanice listelere göre MS. 451-459 ile MS. 518 yıllarında piskoposluk merkezi olarak nitelendirildiği tasdik edilmiştir (Honigmann, 1939). Ondan önce Basileios[18] zamanından beri (MS. 330-379) Basilika Therma'nın, Therma ismiyle var olduğu düşünülmektedir[19]. Antik çağda inşa edilmiş bir kaplıcaya sahip olan yüzme tesisi ve Cappadocia bölgesinin Caesareae ve Nyssa'dan sonra üçüncü büyük yerleşim yeri

[17] Basilika Therma'da bulunan piskoposluklardan biri, "Mousonios Therma Basilika" olarak nitelendirilmektedir (Métivier, 2005).
[18] 330-379 yıllarında Cappadocia'da görev alan psikopos olarak kaynaklarda geçmektedir (Ferguson vd., 1999).
[19] Pétridès, St. Basil döneminden itibaren Therma'da bir psikoposluğun var olma olasılığından da bahsetmektedir (Petridès, 1913).

(Şekil 4.3) olarak nitelendirilen Basilika Therma'da; bilinen ilk psikoposun "Firminus Thermis veya "Phirmonos of Hamimtha" isminde olduğu düşünülmektedir (Hild & Restle, 1981). Bu bilgiler ışığında Nyssa/Niğde ve Basilika Therma'nın (öncesinde Therma) kesin olarak Cappadocia Bölgesinde hem dini hem de idari rol oynayan piskoposluk merkezleri olduğu söylenebilir.

CAPPADOCIA I

	Hierocles	*Notitiae*	*Chalc.*	*Ep. Leon.*	*Other Councils, &c.*
1. Caesarea	1	M	+	+	
2. Nyssa	2	3	+(D)	+	
3. Therma	3	2	+(D)	..	Const. III, QS.
4. Podandus	4 R	..	..	..	
5. Camulianae	..	5	..	..	Const. II and III
6. Ciscisus	..	6	..	..	QS.

Şekil 4.3 Cappadocia bölgesini oluşturan yerleşimlerin orijinal listesi (Jones, 1971)

Oxford Byzantium Sözlüğü 'ne göre; "Basilika" kelimesi "imparatorluk (kanunlar)" anlamında, Oxford Latin Sözlüğü 'ne göre ise; "Thermae" kelimesi "Genelde sıcak hamamlar, banyolar, spor salonları ve diğer işlevlerin birlikte olduğu kamu kuruluşu." olarak nitelendirilmiştir (Glare, 1968; Kazhdan vd., 1991). Bu tür bir kaplıca niteliği taşımasından dolayı Pagan kültlerinin de var olduğu düşünülen ve bu yüzden önemli bir konumda olan Basilika Therma'da; Pagan kültürünü kendi dini işlevleri ile yer değiştiren Hristiyanlar için de bir kilise yapısı olabileceğinden bahsedilmektedir[20] (Ramsay, 1883). Bu görüşe paralel olarak Hild ve Restle, Erken Hristiyan döneminden kalan diğer bir yazıta göre, Basilika Therma civarında bir manastır olabileceğini aktarmaktadır. Ek olarak 19. yüzyılda manastır yıkılarak malzemelerinin kısmi olarak Yozgat'a taşınmış olabileceği ve diğer yapı parçalarının da arkeolojik alanda bölgeye dağıtılmış biçimde bulunduğu yazılmıştır (Hild & Restle, 1981). Farklı dini içeriklerle kullanıldığı anlaşılan Basilika Therma ve çevresinden elde edilen bir başka yazıtta, Jüstinyen'in imparatorluğu döneminde

[20] D'Athènes, Terzili'de (Sarıkaya) konakladığı süre boyunca 40'a yakın Ermeni'nin Sarıkaya Roma Hamamı'nda dini amaçlarla bulunduğunu gözlemlemiş ve Kayseri'de yaşayan Hıristiyanlar arasında hamamın hala popüler olduğundan bahsetmiştir (D'Athènes, 1883). Kayseri'de yaşayan Hristiyanların, 19. yüzyılda popüler hamam kültürüne sahip oldukları düşünülmektedir. Bu nedenlerle Basilika Therma'nın yeri Terzili (Sarıkaya) ile aynı konum olarak Ramsay tarafından 19. Yüzyılda doğrulanmıştır (Ramsay, 1890).

hamam ve çevresinin “Dios'un Mezarı” veya kutsal alanı olarak nitelendirildiği belirtilmektedir (Métivier, 2005).

Basilika Therma kentinin, Tavium’dan/Büyük Nefes Yozgat, Sivas/Sebasteia’ya giden yol üzerinde, Cappadocia bölgesinde ve Bizans döneminde ise Kharsianon Teması içerisinde olduğu bu şekilde doğrulanmıştır. Kent, yer aldığı lokasyon ve Roma’nın askeri yol güzergahı üzerinde bulunması özelliği ile bölgeye ayrıca hizmet vermiştir. Newell, Basilika Therma ve Cappadocia bölgesindeki antik yol güzergâhları ile ilgili olarak 1930 yılında çeşitli yazılı araştırmalar yapmıştır. Baislika Therma’nın yer aldığı güzergah üzerinde, kuzey ve güney yönünde işleyen Roma Dönemi ulaşım hattının merkezindeki kentlerden birinde Basilika Therma’yı işaret etmektedir. Kuzey-güney yol hattının daha çok sivil bir araç rotası olduğunu, Amisos/Samsun’dan başlayarak Sarıkaya/Basilika Therma ve Caesareae/Kayseri ile devam ederek güneye ulaştığını belirtmiştir (Harita 4.5) (Newell, 1931).

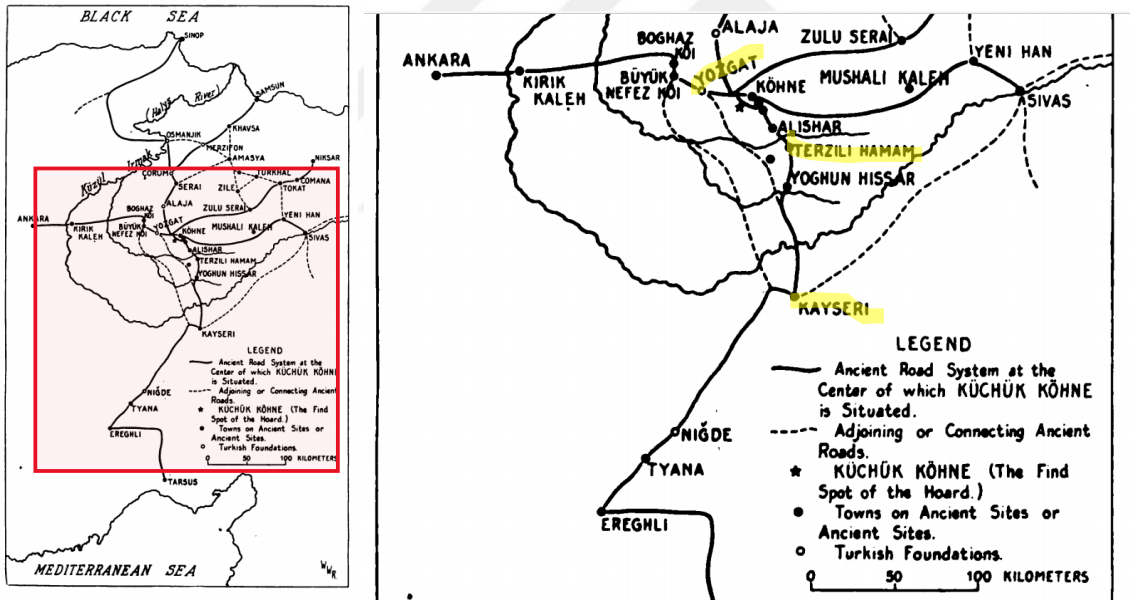

Harita 4.5 Kuzey-güney ve Doğu-Batı doğrultusunda bulunan antik dönem önemli askeri yollar ile Sarıkaya Roma Hamamı’nın konumu (Newell, 1931)

Bunun yanı sıra doğu ve batı doğrultusundaki askeri rotadan bahseden Ramsay ise, bu yol hatlarını Bizans İmparatorluğu’na ait önemli güzergahlar olarak nitelendirmektedir. Kuzey ve güney doğrultusuna atıfta bulunulan bu araç güzergahı ile, doğu-batı arasındaki askeri yolun kesişme noktası Basilika Therma’ya tekabül etmektedir. Bu durum, Basilika Therma’nın bir piskoposluk merkezi ve

önemli güzergahların kesişme noktası olduğunun açıklaması olarak düşünülmektedir (Harita 4.6) (Ramsay, 1890).

MS. 6. Yüzyılın başlarında piskoposluk merkezi olarak nitelendirilmeye devam edildiği tasdik edilen Basilika Therma kenti; MS. 7. Yüzyıldan 9. Yüzyıla kadar, Concilia 692, Concilia 787 ve Concilia 879'da aynı isimle anılmaya devam etmiştir (Honigmann, 1939; Ramsay, 1890). Bizans Dönemi'nde Basilika Therma'nın durumuna bakıldığında, ordunun generali Skleros[21] önderliğinde, Basilika Therma yakınlarında Phokas ile bir savaşın gerçekleştiği ve Bardas Skleros'un galip geldiğinden bahsedilmektedir (Finlay, 1853). Savaş başlamadan önce Skleros, Phokas'ı takip etmiş ve Basilika Therma'daki kampa gelmiştir [22] (Adontz, 1965).

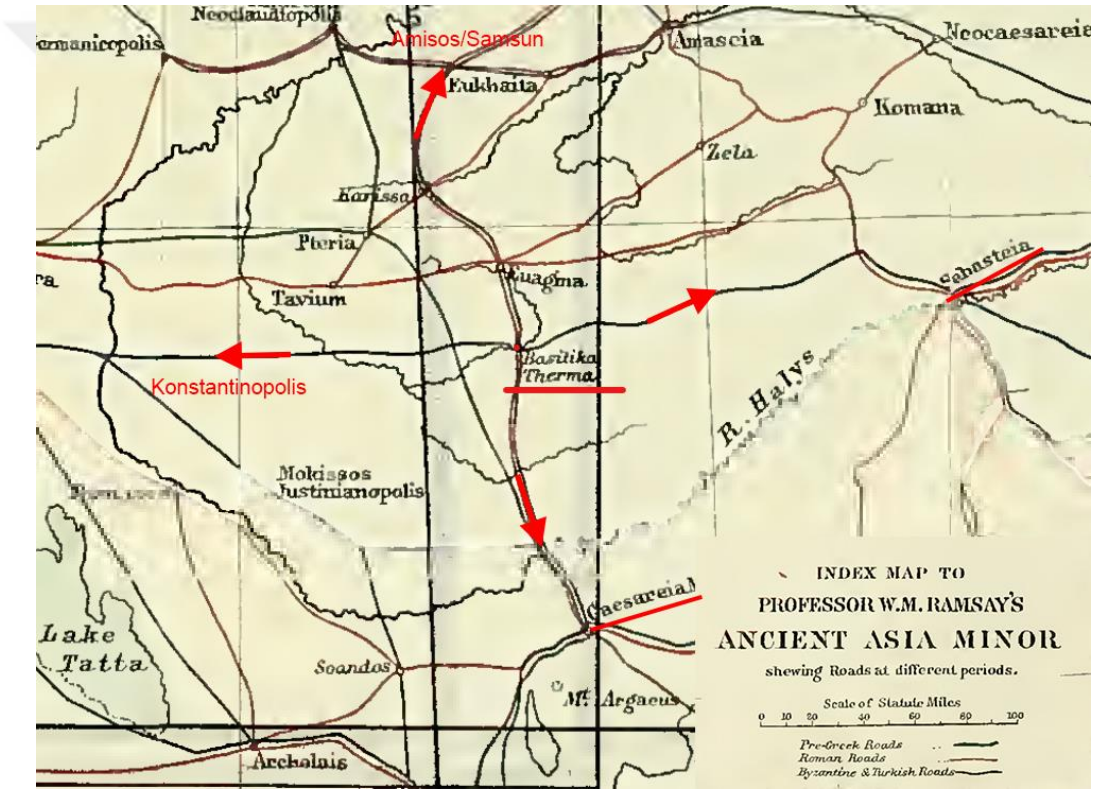

Harita 4.6 Roma ve Bizans dönemindeki antik yol haritası (Ramsay,1890)

Adontz'a göre Phokas ve Skleros arasındaki son savaş (Şekil 4.4), 979'da Sarıkaya Roma Hamamının bulunduğu kentte gerçekleşmiştir. Öte yandan Yazar, Gürcistan'da bulunan Zarzma Manastırının duvarındaki Gürcü dilindeki yazıtla,

[21] Skleros Bizanslı bir ailenin adıdır. Ailenin bilinen ilk üyesinin general olarak 855 yılında hizmet verdiği ve Ermenistan bölgesinden geldiği düşünülmektedir. Bardas Skleros ise aynı aileye mensup Bizans generalidir ve galibiyetlerinden bahsedilmektedir (Kazhdan vd., 1991).
[22] Yazar burada, Sarıkaya Roma Hamamı civarında askeri bir kamp olduğundan bahsetmektedir (Adontz, 1965).

Skleros'un; "*Sarven*", yani Aqua Saravenae, Basilika Therma ile aynı yerde bulunan *Xarsana (Charsiane)* adlı yerleşim yerinde yenildiğinden bahsetmektedir (Adontz, 1965).

Şekil 4.4 Madrid Skylitzes adlı el yazması eserde yer alan, 978 ve 979'da Skleros ve Phokas önderliğindeki orduları temsil eden minyatür (Scylitzes, 12. yy)

1068 yılına gelindiğinde, Selçuklulara karşı yürütülen bir dizi seferden ilki Romanus IV[23] seferi olarak adlandırılmaktadır. Romanus, kuzey sınırında bulunan Türk birliklerine karşı sefer düzenlemek amacıyla İstanbul'dan yola çıkmıştır. Bithynia ve Frigya üzerinden, Dorylaion ve Sebastia'dan geçen askeri yolla Basilika Therma'ya kadar ilerlemiş ve burada Türk birliklerin güneye gittiği haberi ile Suriye'ye yönelmiştir (Anderson, 1897).

Sonrasında Selçuklu ve Osmanlı dönemlerine ait Sarıkaya ile ilgili oldukça az sayıda bilgi ve belge mevcuttur. Osmanlı döneminde Sarıkaya ilçesi ile ilgili Başkanlık Osmanlı Arşivleri'nde, en erken belgeler "Boğazlıyan kazası, Ilısu karyesi temettuat defteri.(a.g.tt)" başlığı ile Hicri 1261 yılından başlamaktadır. Yerleşimin, 19. Yüzyılın ilk yarısında "Boğazlıyan Kazası, Ilısu Karyesi" olarak adlandırıldığı görülmektedir (BOA, Hicri 1261). Hicri 1309 yılında (19.yy sonu) Boğazlıyan Terzili Karyesi veya Terzili Köyü olarak anılan yerleşim yerindeki Ermeniler için bir mektep inşasından bahsedilmektedir. Başkanlık Osmanlı Arşivinde "Boğazlıyan kazasının Terzili

[23] 1068 ve 1071 yılları arasında hüküm süren Bizans İmparatoru Romen Diyojen. (Kazhdan vd., 1991)

köyünde inşa edilecek Ermeni mektebi için iane edilmiş evrak ile kitabın derdest edilerek takdimi." başlığı ile mevcut belgelere ek olarak (BOA, Hicri 1309) , "Boğazlıyan'ın Terzili Karyesi'nde Ermeniler için inşa edilecek mektebe yardım yapılması konusunda Ermeniler tarafından basılarak muhtelif yer ve şahıslara gönderilen varakaların ele geçirildiği." ile ilgili belgeler de bulunmaktadır (BOA, H-1309). 19. yüzyılda genellikle Boğazlıyan Kazasına Bağlı Terzili Karyesi'ndeki Ermeni halkından bahseden Başkanlık Osmanlı Arşivi'nde, Terzili Karyesi ile alakalı olarak en geç tarihli belge Hicri 1320 (TTK Tarih Çevirme Kılavuzu'na göre 30 Haziran 1902) tarihli "Yozgat mülhakâtından Terzili karyesinin dört mahalleye taksimi." başlığıyla mevcuttur (BOA, H-1320). 20. yüzyılda bu şekilde bahsi geçen Sarıkaya ilçesi (Şekil 4.5) 1935 yılına kadar Boğazlıyan İlçesi'ne bağlı "Terzili Hamam", "Terzili Köy" veya "Uyuz Hamamı" kavramlarıyla isimlendirilen bir köy olarak da varlığını sürdürmüştür. 1935'te Bucak Merkezi statüsü alan Sarıkaya, 1957 yılında ilçe merkezi haline getirilmiştir (Bıyık & Doğan, 1995).

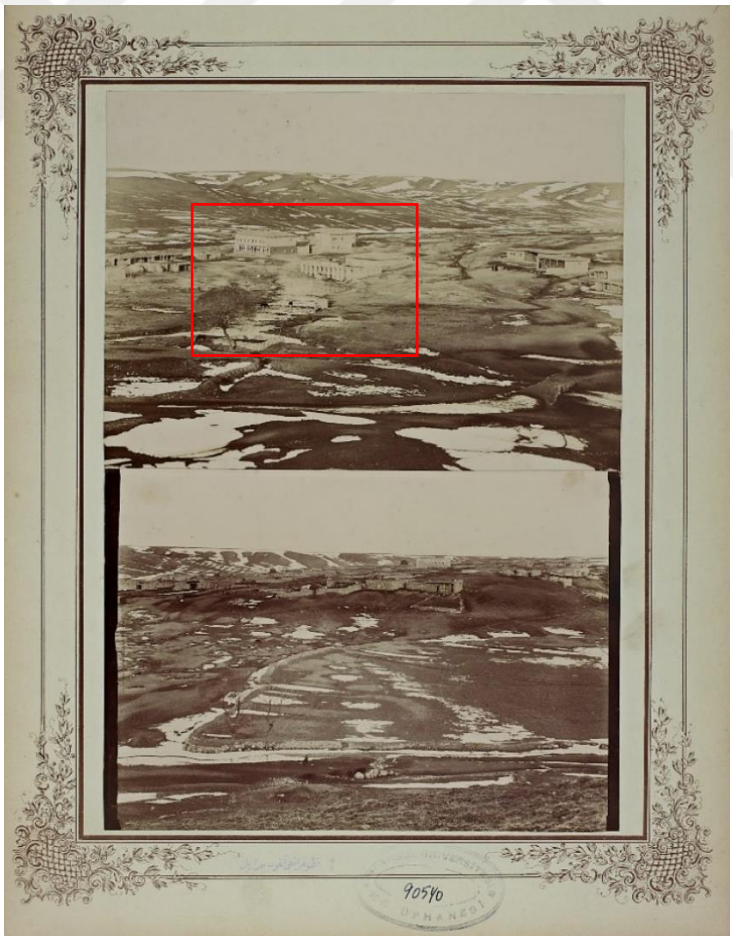

Şekil 4.5 1906 yılı, Ilısu Hamamı ve Hamam Karyesi (Hararyan & II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri, 1906)

Bütün bilgiler ışığında, kent ve bölge için genellikle Saravene, Sarvenae, Aquae Sarvenae ve Basilika Therma isimlendirmeleri kullanılırken (Tablo 4.1); 20. ve 21. yüzyıllarda Roma Dönemi'nden kalma hamam yapısının genellikle Terzili Hamamı, Ilısu Karyesi, *Basilica Therma* ve Sarıkaya Roma Hamamı gibi isimlerle isimlendirildiği tespit edilmiştir. Görüldüğü üzere kent ile yapı zaman zaman aynı isimlerle anılmakta ve bu da kentten mi yoksa hamamdan mı söz edildiğini fark etmede güçlükler oluşturmaktadır. İncelenen kaynaklar çerçevesinde Sarıkaya ve Sarıkaya'daki Roma Hamamı'nın hangi isimlerle adlandırıldığı ile ilgili aşağıdaki tablolar üzerinden isimlendirmeler daha net okunabilir.

Tablo 4.1 Sarıkaya İlçesi ve Çevresi İçin Kullanılan Adlandırmalar

İsimler / **Kaynaklar**[24]	**Saravene**	**Sarvenae**	**Aquae Sarvenae**	**Therma**	**Basilika Therma**	**Basilica Therma**	**Terzili Köyü-Karyesi**	**Ilısu Karyesi**
Strabo (Strabo, 1928)	✓							
Ptolemy (Ptolemy, 1460)		✓						
Itınerarium Antonini (Antoninus, 1848)				✓				
Concilia (Konsiller) (Honigmann,1935; Petridès, 1913)				Nikeia I 325, Konstantinopolis 381 ve Khalkedon 451 ✓	Khalkedon451,Trullo 692, Nikeia 787 ve Konstantinopolis 879 ✓			
Hierocles (Wesseling vd., 1735)				✓	✓			
Notitiae Ep. (Jones,1971;Petridès, 1913)				✓	✓			
Tabula Peut. (Peutinger & Miller, 1887)		✓	✓					
Ramsay (1890,1883)	✓		✓		✓ 1890	✓ 1883	✓	

[24] Yazarlar, seyyahlar ve kaynaklar kronolojik sıraya göre sıralanmıştır.

Tablo 4.1 Sarıkaya İlçesi ve Çevresi İçin Kullanılan Adlandırmalar (devamı)

Chantre (1898)	✓		✓		✓		✓	
Petridès (1913)		✓	✓	✓			✓	
Itıneraria Romana (Miller,1916)				✓	✓			
Schlumberger (1925)	✓		✓		✓			
Honigman (1935)				✓	✓		✓	
Hild&Restle (1981)		✓	✓	✓	✓		✓	
Başkanlık Osmanlı Arşivi (1309,1320,1261)							(1309,1320) ✓	(1261) ✓

Tablo 4.2 Sarıkaya Roma Hamamı İçin Kullanılan Adlandırmalar

İsimler / **Kaynaklar**	**Aquae Sarvenae**	**Therma**	**Basilika Therma**	**Basilica Therma**	**Terzili Hamamı**	**Sarıkaya Roma Hamamı**
Ramsay[25] **(1890)**	✓		✓		✓	
Chantre (1898)	✓		✓		✓	
Kazı Çalışmaları Sonuçları (2010-2015) (Yılmaz vd., 2015.; Şenyurt, 2016)	✓			✓	✓	✓
Fikret K. Yegül (2012)				✓	✓	✓
UNESCO (2018)	✓			✓		✓

[25] W. Ramsay eserlerinde Roma hamamını Aqaue Sarvenae ve Terzili Hamam olarak adlandırmış ardından Basilika Therma kenti ile eşleştirmiştir (Ramsay,1890).

4.1.2 Kazı Çalışmaları

Sarıkaya Roma Hamamı ile ilgili gerçekleştirilen ilk bilimsel çalışmalar, The Oriental Institute of the University of Chicago kurumu tarafından yürütülmüştür. 1926-1932 tarihli Alişar Höyük kazısının başkanı Henning Von Der Osten'in görevlendirdiği Richard Haines ve kazı ekibi burada ilk bilimsel çalışmaları gerçekleştirmiştir. Ekip, Roma hamamı ve çevresindeki mevcut kalıntıların ölçümünü, yapı sınırlarının tayinini ve kazı çalışmalarını yaparak yapı ile ilgili ilk bilimsel raporları oluşturmuştur. Yaklaşık bir ay süren çalışmalar hakkında elde edilen bilgiler ise Kurt Bittel'in ön sözü ile birlikte ve Richard Haines'in çalışmalarını içerecek şekilde 1985 yılında İstanbuler Mitteilungen adlı dergide yayınlanmıştır (Bittel, 1985).

Bu rapora göre; modern adı Terzili Hamam olan Roma hamamının kalıntıları ilk olarak 1883'te William Mitchell Ramsay tarafından ortaya çıkarılmıştır. Ramsay bu yapının cephesinin gördüğü en güzel Roma eseri örneklerinden biri olduğunu ve Hadrianus dönemine ait olabileceğini belirtmiştir (Ramsay, 1883). On yıl sonra ise Ernst Chantre Sarıkaya'yı ziyaret etmiş ve yapının batı cephesinin bir çizimini yayınlamıştır (Şekil 4.6). Chantre ayrıca civarda bulunan kandiller, paralar ve kurşun mühür buluntular hakkında da bilgi vermektedir. Chantre yapıda kullanılan mermerin Terzili Hamam yakınlarında Deliler ve Deller köyündeki taş ocağında üretilmiş olabileceğinden bahsetmektedir (Chantre, 1898). Bittel ise bu taş ocağının Terzili'nin 27 km. güneybatısında bulunan Keller köyünde yer alabileceğini söylemektedir (Bittel, 1985).

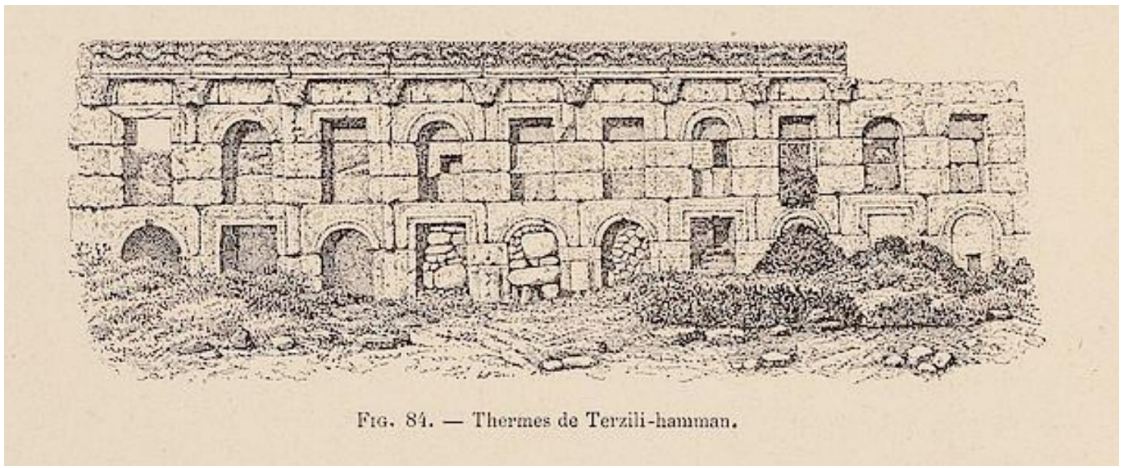

Şekil 4.6 Chantre tarafından çizilen 1898 tarihli batı cephesi (Chantre, 1898)

Ramsay'in görüşlerine paralel biçimde Wilson ise hamam kompleksi hakkında kısa bir bilgi vererek hamamın çevresindeki kalıntılar içerisinde yer alan bir yazıttan ve o dönemde hamamın yanında yer alan köy okulunda bulunan başka bir yazıttan bahsetmektedir (Murray (Firm) & Wilson, 1895)[26]. İlk arkeolojik araştırmaların Alişar Höyük civarında yaygınlaşmasının ardından Terzili Hamamda yapılan çalışmalar azalmıştır (Harita 4.7).

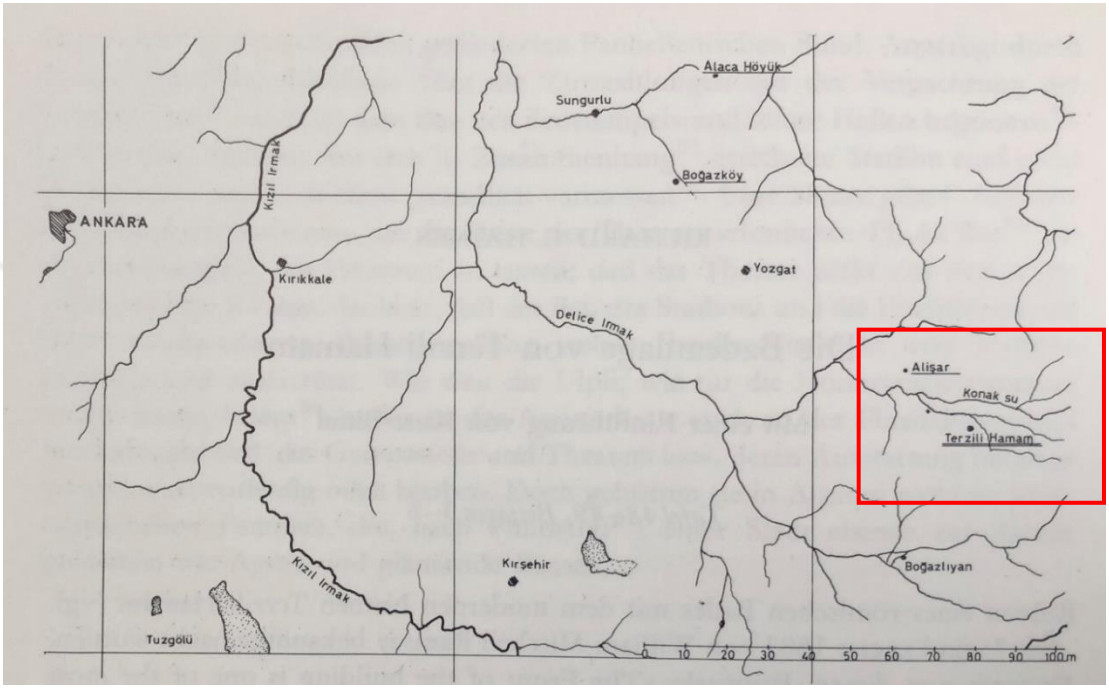

Harita 4.7 Terzili Hamam, Alişar ve çevresini gösteren bir harita (Bittel, 1985)

Dönemin kazılarından sorumlu olan Hans Henning von der Osten'de Terzili'yi birçok kez ziyaret etmiş, haritalar çizmiş (Harita 4.8), çeşitli fotoğraflar çekmiş (Şekil 4.7) ve fotoğraflarla raporlar hazırlamıştır. Von der Osten tarafından yayınlanan Explorations in Hittite Asia Minor 1927 – 1928 adlı kitapta Terzili'deki Roma Hamamı ile ilgili dikkat çekici bir bilgi bulunmaktadır. Osten burada Roma hamamı'nın bulunduğu noktaya 3 km. uzaklıkta oldukça büyük bir Roma yapı kompleksine rastladığından bahsetmektedir fakat günümüzde bahsi geçen bu yapının neresi olduğu bilinmemekte ve günümüzde hamam dışında bölgede anlatıldığı kadar büyük bir kompleks bulunmamaktadır (Osten, 1929).

[26] 19. yüzyılın sonlarında Terzili Hamam; belirli bir yakasında büyük bir okulun, ağaçların, bahçelerin bulunduğu, gelişmekte olan bir köy olarak aktarılmıştır. Bahsi geçen okulda, ünlü hamamdan getirilen uzun bir yazıtın bulunduğundan söz edilmiştir (Murray (Firm) & Wilson, 1895).

Bu verilere dayanarak Bittel, yapı ile ilgili Anadolu'da makul ölçüde korunan nadir bir yapı olduğunu belirtmektedir. 1932 yılının yaz ayında ise Alişar kazılarında görevli Richard C. Haines, Terzili'de yer alan Roma hamamını kayıt altına almak ve sorularını cevaplamak için gerekli yüzey araştırmalarını yapmak üzere görevlendirilmiştir. Fakat elde ettiği sonuçlar hemen yayınlanmamıştır (Bittel, 1985).

Şekil 4.7 Von der Osten tarafından yayınlanan Roma hamamının arşitrav detayları (Osten & Schmidt, 1930)

Haines'in verileri, planları, çizimleri ve açıklamaları önce Chicago'daki Oriental Institute'de ardından Yale Üniversitesi'nin sanat galerisinde tutulmuştur (Bittel, 1985).

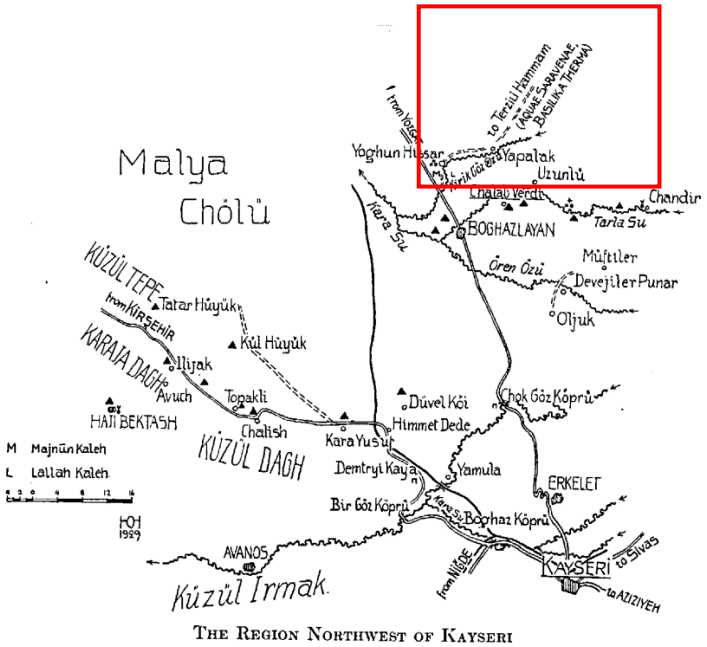

THE REGION NORTHWEST OF KAYSERI

Harita 4.8 Von der Osten tarafından yapılan keşifleri gösteren genel harita (Osten, 1930)

Richard Haines'in kazı raporları; 1932 yılı yazında binanın cephe ölçümünün yapılması ve birkaç kazı yapılması düşüncesiyle ortaya çıkmıştır. Böylece 1932 Ağustos ayında dönemin mevcut kalıntılarının ölçülmüş ve yapının sınırları ilk kez tayin edilmiştir (Şekil 4.8). İlk izlenimlere göre; Roma Hamamının cephesinin muhtemelen Yazır Dağının güneydoğu eteklerindeki eski bir ocaktan getirilmiş pürüzsüz beyaz mermerden yapıldığı tespit edilmiştir. Bu ocak, hamamın 8 km kadar güney batısında yer almaktadır. Ardından batı cephesi üzerinde çeşitli araştırma ve ölçüm yapan Haines ve ekibi, arşitav, friz ve diğer bezemelerin tanımlamasını yapmış, ölçülerini belirlemiştir. Süslemeler ve yapının mimari detayları ile ilgili karşılaştırmalara yer vermiştir. Kemerler, sütunlar ve pilastırlar hakkında ilk bilimsel çalışmalar bu dönemde yazılmıştır. Yapının mimari ve arkeolojik özellikleri geniş bir biçimde açıklanmıştır[27]. Çeşitli ölçüm ve mimari detayların açıklanmasından sonra kazı çalışmaları başlamıştır. Kazıda öncelikle batı cephesinden bağımsız çalışılmıştır. Cephenin kuzey kısmında aynı güneydekine benzer bir yarım daire formlu havuz ilk kez Haines ve ekibi tarafından keşfedilmiştir (Haines & Bittel, 1985).

Şekil 4.8 Batı cephesi ve ekleme yapılar (The Oriental Institute, 1926)

[27] Detaylı bilgi için bkz. Die Badeanlage von Terzili Hamam (Haines & Bittel, 1985).

Cephenin kuzey tarafı henüz toprak altındadır fakat dik duran taş bloklardan cephenin kuzeye doğru devam edeceği düşünülmüştür (Şekil 4.9). Buradaki toprak 1 metreden fazla boşaltılmıştır. Ekip elverişsiz şartlar, çamur ve suyun içinde çalıştığından dolayı tabana ulaşamamıştır. Çeşitli mimari elemanlar bulunduktan sonra bölgesel kazı çalışmaları yerine yapının sınırlarının tayin edilmesi için geniş çaplı bir araştırma başlamıştır. Biri havuzun batı cephesine bağlandığı yerde, diğeri kuzey tarafın sonunda olmak üzere doğu ve batıda iki farklı bölge kazılmaya başlanmıştır. Bu çalışmada duvar parçalarına rastlanmıştır. Bu kazılarda orijinal yapıya ait elemanlar veya sonraki dönemden kalma mimari yapılar kesin olarak ayırt edilememiştir. Başka bir bölgede yapılan kazıda, güney tarafın sonunda, batı cephesine paralel, bir çıkıntı üzerinde duran bir payanda keşfedilmiştir. Haines dönemin koşulları, çamur ve su baskınından dolayı araştırmaları süresince az şey bulduklarını belirtmiştir. Sadece kuzeydeki ve yapının ortasındaki kazı çalışmalar sayesinde, plan hakkında bazı tahminlerde bulunmuşlardır (Haines & Bittel, 1985).

Şekil 4.9 1937 yılına ait bir fotoğraf (Sarıkaya Kaymakamlığı, 1937)

1931 ve 1932 civarında Haines'i ve hamamı ziyaret eden Bittel, hamama bir çok ziyaretçinin geldiğinden fakat hamamın belirli sezonlar dışında ıssız bir bölgede

kaldığından[28], etrafındaki erişim yollarının zayıf olduğundan ve etrafındaki nüfusun çok az olduğundan bahsetmektedir. Ayrıca yaptığı ziyaret sırasında, Terzili ve yakınındaki Karayakup köyünde görülen fresklerden ve Hıristiyan kilislerinin varlığından söz etmektedir. Günümüzde hamamın çevresinde bir kilisenin var olabileceği yazılsada henüz hangi mekan olduğu veya kesin işlevi tam olarak netleşmemiştir. O dönemde batı cephesinin sağ tarafında ahşap ve taşlardan yapılmış düz çatılı bir eklemenin varlığından söz etmektedir. 1955 yılında hamamın mevcut durumunun pek bir değişikliğe uğramadığını belirten Bittel, 1972 ve 1975 'te yaptığı ziyaretlerde kentin değiştiğinden, isminin artık Sarıkaya olduğundan ve etrafında çeşitli konaklama birimlerinin yapıldığından (Şekil 4.10) söz etmektedir (Bittel, 1985).

Şekil 4.10 1985 yılında hamamın batı cephesi (Sarıkaya Kaymakamlığı, 1985)

Sarıkaya Roma Hamamı, Roma sonrası dönemlerde üzerine eklenen yapı elemanları ile 1970'li yıllara kadar hamam olarak kullanılmıştır. Ardından çevresindeki kaplıca tesisleri arasında kalan Sarıkaya Roma Hamamı, kazılar öncesinde betonarme yapılaşma, doğal afetler ve hafriyatlar ile birlikte tahrip olmuştur. Yozgat Müze

[28] Yine 19. Yüzyılın sonlarında, Kayseri, Çorum ve diğer kentlerden gelen çok sayıda insan tarafından yüzme sezonu boyunca ziyaret edildiği bildirilmektedir (Murray (Firm) & Wilson, 1895).

Müdürlüğü tarafından, yapının etrafında 2010-2013 yılları arasında temizlik çalışmaları devam etmiştir (Yılmaz vd., 2014).

2009 yılında ise Sarıkaya Belediyesi'nin başvurusu sayesinde yapının etrafında kapsamlı olarak bir temizlik ve kazı çalışmalarının başlatılması kararlaştırılmıştır. 2010 yılında başlatılan kazı çalışmaları öncesinde (Şekil 4.11), ilçe merkezinde yer alan hamamın kalıntısı, ilk olarak Roma Dönemi'nden kalan ve iki sıra üst üste binen kör nişlerle inşa edilmiş bir "nymphaeum/çeşme" cephesi olarak tanımlanmıştır (Hild & Restle, 1981). Kazı öncesinde, Roma hamamının bu cephesi, kuzey ve güney doğrultusunda uzanan, yaklaşık 4,5 m. yükseklikte ve 25m. uzunluktadır. Cephe duvarında bir düz kemer bir beşik kemer şeklinde 10 adet niş bulunmaktadır ve cephenin güneyinde yarım daire formlu bir havuz yer almaktadır.

Şekil 4.11 2009 yılı kazılar öncesi hamamın cephesi (Yozgat Valiliği, 2009)

Yozgat Müze Müdürlüğü denetiminde yürütülen ve 2010-2015 yılları arasında yapılan 6 sezonluk kazı çalışmaları sayesinde, arkeolojik bulgular ve birbirinden farklı işleve sahip mekanlar ile farklı birçok mimari yapı elemanları ortaya çıkarılmış ve Sarıkaya Roma Hamamı günümüzdeki halini almıştır (Şenyurt, 2016).

2013 yılının Mayıs-Haziran ayları arasında çalışmaların birinci etabı tamamlanırken, Haziran-Aralık aylarında ikinci etabı tamamlanmıştır. İki etaba ayrılan 2013 yılı temizlik çalışması, 3 ayrı kazı ve çalışma alanına bölünmüştür. Kemerlerin kuzey yönünde yer alan yarım daire mekanı (Şekil 4.12) ve çevresi 1 Numaralı Alan, kuzey apsisin iç mekanı 2 numaralı çalışma alanı ve son olarak betonarme termal su deposu ve doğu çevresi 3 numaralı çalışma alanı olarak belirlenmiştir. 1 numaralı alanda apsisin kuzeyinde yer alan yapının temel kısmındaki toprak temizliği sonucu, beton ile tutturulan ve köşe taşı olarak

kullanılmış sütun kaidesi parçası ortaya çıkmıştır. Ardından doğu ve batı uzantılı bir duvarın ön parçası açığa çıkarılmıştır. Bölgede yaşayanlardan alınan bilgiler sonucunda bu duvar parçasının Cumhuriyet döneminde Kaymakam Evi olarak kullanılan yapıya ait olabileceği düşünülmüştür. 2 numaralı alanda, kuzey apsis mekanının iç kısmında, yapılan çalışmaların ve ortalama 1.5 metre zemin derinliği tespit edilmesinin ardından apsisin 4,5 x 3.5 metre ölçüsüne sahip olduğu ortaya anlaşılmıştır (Şekil 4.13) (Yılmaz vd., 2014).

Şekil 4.12 Kuzey Apsis Formlu Havuzun kazılardaki durumu ve Mermer Zemini (T.C. Kayseri Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü, 2013)

2014 yılında yapılan çalışmalar temizlik çalışmasından daha çok bilimsel bir kurtarma kazısı çeklinde yürütülmüştür. Yapının etrafında yürütülecek kazı çalışmaları beş farklı bölgeye ayrılmıştır. Yapılan temizlik ve kazı çalışmalarının sonucunda; Roma, Doğu Roma, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerine ait olduğu düşünülen yapı kalıntıları ve farklı işlevlere sahip arkeolojik bulgular ele geçirilmiştir. Kazı çalışmaları sonucunda; farklı ölçülerde ve yükseklikte mekanlar, basamaklar ve merdivenler, hypocaust sistemi ile ısıtılan mekanlar, taş duvarlar ve temeller, bir çok farklı plan şemasına sahip havuzlar, havuzlarda ulaşılan mermer zemin döşemeleri, ion ve korint tipinde sütun başlıkları, sütunlar, sütun kaideleri, pilastrlar, ve açıklıklı kemer nişler ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca kazı raporlarında kireçtaşı duvarla çevrelenmiş bir mezar odasına (280cmx130cm) rastlanmıştır. Bu mezar içerisinde bir insan iskeleti, sikke ve haç bulunmuştur ve Bizans Dönemi'ne tarihlendirilmektedir. Kazıda ele geçirilen İmparator Antoninus Pius Dönemi bakır

sikkesi ise bölgede ele geçirilen önemli bir bulgu olarak raporlanmıştır. Kazı alanında bulunan bu sikke sonucunda Sarıkaya Roma Hamamı'nın tarihinin en erken MS. ikinci yüzyıla tarihlendirilebileceği söylenmektedir (Yılmaz vd., 2015).

Şekil 4.13 2013 yılı 2. etap kazılarında yapılan temizlik çalışmalarının ardından hava fotoğrafı (T.C. Kayseri Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü, 2013)

Fakat bulunan bakır sikkeye göre yapının MS. ikinci yüzyılda kullanıldığı düşüncesi öne çıksa da, daha eski bir dönemde yapının kullanılmış veya inşa edilmiş olabileceği düşünülmekte, daha önce Bölüm 4.1'deki Tablo 4.1- Tablo 4.2 'de bahsedilen kent adlandırmaları için yapılan çalışmalarda farklı tarihlerde farklı isimlerle anılması üzerine tam olarak yapılış tarihi netleştirilememektedir. Kazılar neticesinde günümüzde hamamın çevresi ile olan kesin sınırları ve ele geçirilen kalıntıların hangi yapılara veya işlevlere ait olduğu henüz net olarak anlaşılmış değildir. Mimari açıdan çeşitli hava fotoğrafları sayesinde yapının plan şemasına dair çeşitli fikirler ve adlandırmalar öne sürülebilmektedir. Arkeolojik ve mimari bulgular olarak Sarıkaya Roma Hamamı'nın bir çok bölümü günümüze tamamen

ulaşamamış veya harap haldedir, ancak batı cephesi çoğunlukla korunmuş halde günümüze ulaşmıştır (Şekil 4.14).

Şekil 4.14 2014 yılı kazı çalışmalarının ardından genel görünüm (T.C. Kayseri Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü, 2014; Yozgat Valiliği, 2018)

2015 yılında kazıları tamamlanan ve günümüzdeki şeklini alan Sarıkaya Roma Hamamı, 2018 yılında ise UNESCO Dünya Mirası Geçici Listesine alınmıştır.

4.2 Mimari Özellikler

4.2.1 Plan ve İşlevsel Özellikleri

Sarıkaya Roma hamamı'nın günümüzdeki konumuna bakıldığında, Yozgat'ın Sarıkaya ilçesinin merkezine bağlı Kaplıca Mahallesi'nde, Mimar Sinan Caddesi ve Baran Caddesi'nin birleştiği alanda yer aldığı görülmektedir (Şekil 4.15). Yapının kuzeybatısında modern kaplıcalar ve otel birimleri bulunmaktadır. Diğer kenarları ise genellikle ticari alanlar ve konutlar ile sınırlanmıştır.

Şekil 4.15 Yapı ve çevresine ait hava fotoğrafı (yazar tarafından düzenlenmiştir) (Google Earth,2021)

Vaziyet planına bakıldığında günümüze kadar ulaşan batı cephesi ilk dikkat çeken mimari eleman olmuştur. Batı cephesinin hemen batısında, güneybatı köşesindeki termal kaynak ile beslenen büyük bir natatio/açık havuz (Şekil 4.16) yer almaktadır.

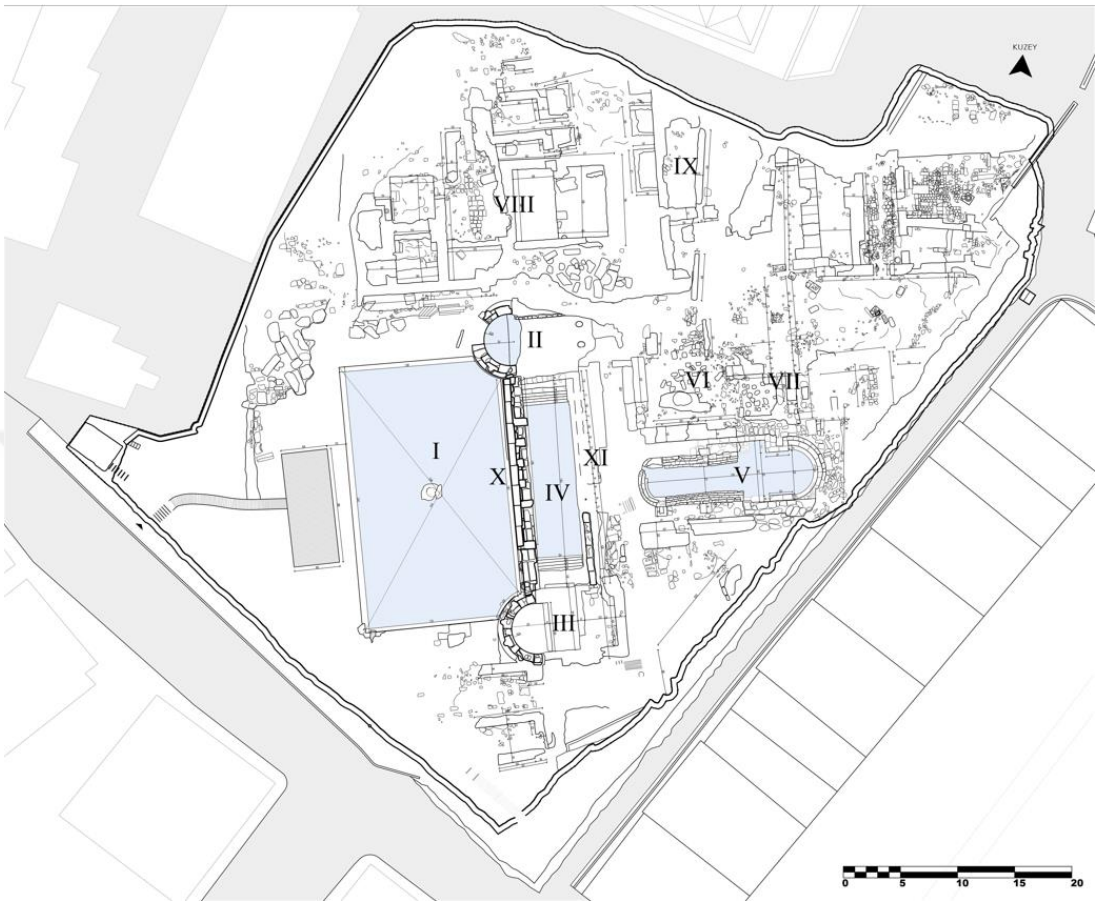

Şekil 4.16 Vaziyet planı (yazar tarafından düzenlenmiştir) (Çağlıbulanık, 2016)

Mevcut kalıntılar ve mekanlar; I Natatio, II Kuzey Apsis, III Güney Apsis, IV Dikdörtgen İkinci Havuz, V Eliptik Üçüncü Havuz, VI ve VII Sıcak Hypocaust Salonu, VIII Diğer duvarlar ve Temeller, IX Apsidial Salon?, X Batı cephesi, XI Doğu cephesi olarak adlandırılmaktadır.

I numaralı mekan natatio dikdörtgen planlı, (23.30x12.80x1.34m) ve klasik Roma hamam mimarisinden bilindiği üzere frigidarium ile direkt bağlantılı bir havuzdur. Havuzun tam merkezinde, üstünde haç işareti kabartmalı mermer bir taş blok (120x140x25) bulunmaktadır. Borgia'ya göre, mermer taş erken Bizans Dönemi'nde yapının dini işlevleri içerecek şekilde kullanıldığına dair görüşlere kanıt oluşturmaktadır. Fakat daha önceki dönemlerden kalma Roma hamamı örneklerinde buna benzer taş elemanlar bulunmadığından, havuzdaki taşın zaman içerisinde bölgeden veya başka bir yapıdan getirilirek havuza konmuş olabileceği de

akla gelmektedir. Bölüm 2 ve Bölüm 3'te Dünya üzerindeki örneklere bakıldığında Natatiolar, Roma hamam mimarisi içerisinde genellikle kaplıca ve termal merkezlerde kullanılmıştır. Bu tür natatiolar açık alanda sıcak veya soğuk su ile doldurulmuş ve Romalılar tarafından geniş ölçülerde toplu yüzme havuzu işleviyle kullanılmıştır (Borgia, 2019; Yegül, 2009). Natatio dikdörtgen şeklinde ve batı cephesine bitişik olarak düzenlenmiştir. Cephenin suyun altında kalan kısmından IV numaralı ikinci havuza su geçişi mümkündür. Doğal termal su kaynağının sürekli akışından, Hild &Restle'ın ilk başta cepheyi nymphaeum olarak tanımlamasından (Hild & Restle, 1981) ve termal hamam örneklerinde bu tür cephelerin genelde anıtsal çeşme olarak kullanıldığından (Bkz. Hammat Gader Roma Hamam, Tablo 2.50 Katalog No:23) Sarıkaya Roma Hamamı'nın önündeki natatiosu (Şekil 4.17) ile birlikte batı cephesinin nymphaeum olduğu düşünülebilir.

Şekil 4.17 Sarıkaya Roma Hamamı'nın batı cephesi (Yazar Arşivinden, 2020)

Natationun zemini ve havuz kenarları mermer malzeme ile inşa edilmiştir. Havuzun iç kısmında mermer döşemenin daha da altında siyah (bazalt) taş malzeme bulunmaktadır (Yılmaz vd., 2015). Havuzun kuzeyinde çeşitli mimari yapı elemanları kullanılarak havuzun harçsız bir biçimde bölünmüş olduğu görülmüş ve buradaki mimari elemanlar havuzdan çıkarılmıştır. Ayrıca havuzun güneybatı köşesinde ise havuzdaki suyu tahliye eden bir açıklık bulunmaktadır (Şenyurt, 2016).

Natatioya bitişik batı cephesinin her iki yanında ise doğuya doğru açı alan, doğal termal sularla beslenen ve bir tarafında hypocaust sisteminin kullanıldığını işaret eden, pilae sütunlu ayaklara sahip, yarım daire formlu iki benzer mekan yer almaktadır. Yarım daire formlu mekanların batı cepheleri natationun bitişiğindeki cephe ile aynı üslup özelliklerine sahip fakat oval formlu olarak inşa edilmiştir. Kazı sonrası resimlerden ve günümüzdeki mevcut halinden görüldüğü üzere, yarım daire formlu iki mekanın kuzeyde olanı bir havuza sahipken, güneydeki mekan ise havuz yerine hypocaust ısıtma sistemine sahiptir. Kuzey apsis mekanın iç kısmında, yapılan arkeolojik çalışmaların ve ortalama 1.5 metre zemin derinliği tespit edilmesinin ardından apsisin 4,5 x 3.5 metre ölçüsüne sahip olduğu netleştirilmiştir (Şekil 4.18) (Yılmaz vd., 2014).

Şekil 4.18 Kuzeydeki yarım daire formlu havuzun dış ve iç mekanı; kuzey apsisi (yazar tarafından düzenlenmiştir)(Çağlıbulanık, 2016)

Güneyde yer alan yarım daire formlu mekanın cephesi, kuzeydekine benzer şekilde ana batı cephesi ile birlikte inşa edilmiştir. Buradaki taş kalıntılar kuzeydekine oranla daha çok ve yüksek olarak günümüze ulaşmıştır. Cephenin güneyinde yer alan yarım daire planlı havuzun hemen bitişiğinde ve doğusunda yer alan 25 adet birbirine paralel tuğladan ayaklar bulunmaktadır (Şekil 4.19) (Yılmaz vd., 2015).

Von der Osten'e ve 1927 yılına ait olduğu düşünülen hamamın restitüsyonundan (Şekil 4.20) güney yarım daire mekanının ahşap kırma çatılı ve kiremit örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Restitüsyonda batı cephesinin tamamlanmış hali, natatio kesiti, çatı önerisi ve güney yarım daire formlu mekanın üst örtüsü görülmektedir.

Şekil 4.19 Güneydeki yarım daire formlu mekan ve hypocaust dikmeleri (Yozgat Valiliği, 2018; Çağlıbulanık,2016)

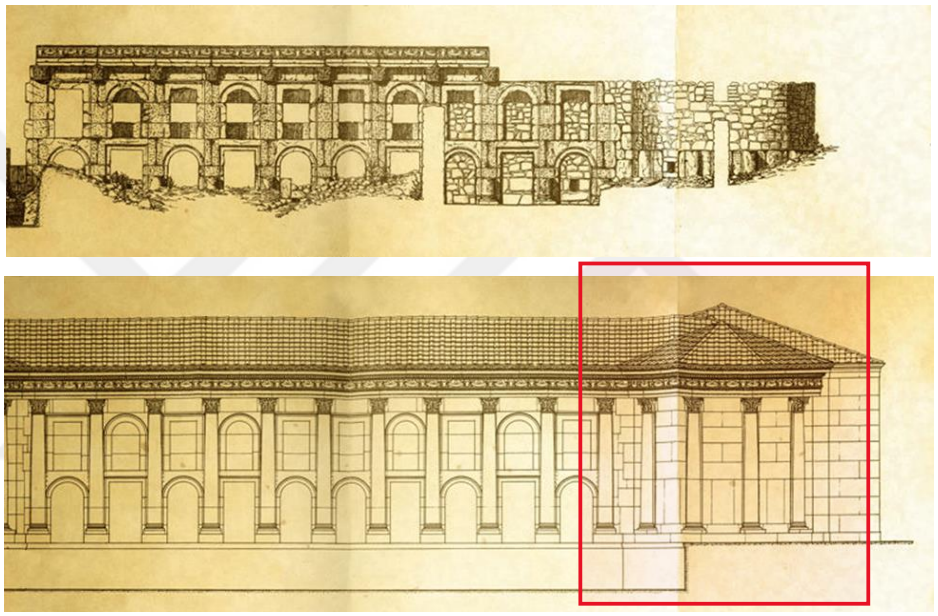

Şekil 4.20 Hamamın Von der Osten tarafından çizildiği düşünülen restitüsyonu (Sarıkaya Kaymakamlığı, 1927)

Batı cephesinin arkasında, doğu cephesi ile arasında yer alan ve vaziyet planında IV numara ile gösterilen ikinci iç havuza ise (16mx4m) kuzey ve güney yarım daire mekanlardan mermer basamaklarla ulaşım sağlanmaktadır. Ayrıca bu havuzdan batı cephesinin havuz içinde kalan kısmından natatioya doğru bir su akışı oluşmuştur. Güney ve kuzey, her iki yönünden ortalam 20-30 cm. derinliğinde ve 190 cm. genişliğinde mermer basamaklarla ulaşılan bu havuzun zemini mermer malzeme ile kaplanmıştır. Havuz, kuzey-güney doğrultusunda konumlanmış ve batı cephesine benzer açıklıklar bulunan ikinci bir cephe yani doğu cephesi ile sınırlanmıştır (Şekil 4.21) Doğu kemerleri olarak isimlendirilen cephe ile batıdaki iki katlı kemerler arasında kalan havuz, natatio havuzu için bir giriş özelliği

niteliğindedir (Şekil 4.22). Havuzun doğusunda yer alan doğu kemerleri mermer malzeme ile inşa edilmiştir ve batı kemerleri gibi direkt zemine ulaşmamaktadır. Cephe batı cephesinden farklı olarak taş temeller üzerinde yükselmektedir (Borgia, 2019; Yılmaz vd., 2015).

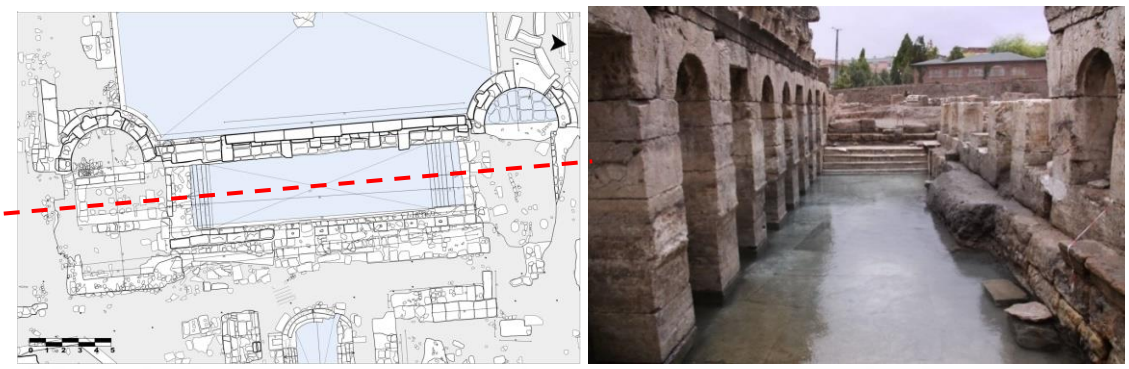

Şekil 4.21 Dikdörtgen ikinci havuzun planı ve fotoğrafı (yazar tarafından düzenlenmiştir)(Çağlıbulanık, 2016; Yozgat Valiliği, 2018)

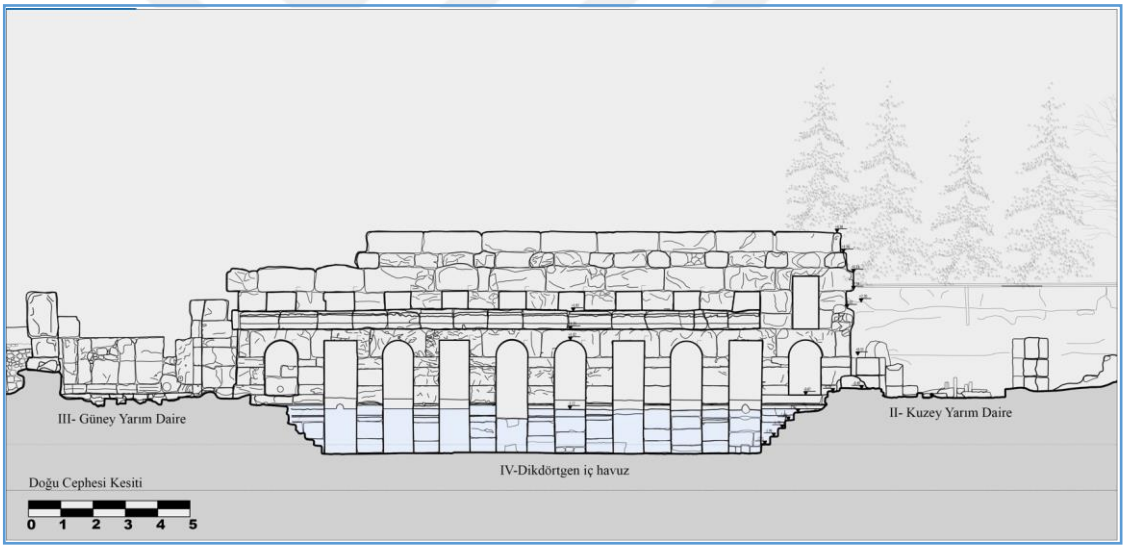

Şekil 4.22 Kesitte ikinci havuzun, batı cephesi arkasının ve kuzey ile güney apsis mekanının görünüşleri (yazar tarafından düzenlenmiştir) (Çağlıbulanık, 2016)

Doğu cephesindeki kemerlerin doğusunda, elips formunda, simetrik biçimde düzenlenen ve aynı şekle sahip basamaklarla ulaşılan üçüncü bir havuz yer almaktadır. Basamaklar havuzun kenarlarında devam etmemekte, yer yer boşluklar görülmektedir. Ayrıca basamakların genişliği ve derinliği havuzun doğu ve batısında farklılaşmaktadır. Bu durum havuza zaman içerisinde mimari müdahalelerin olduğunu akla getirmektedir.

Hamam kompleksinin merkezi aksı üzerinde, eksenelliği ve simetriyi güçlü bir şekilde vurgulayan eliptik havuz termal sularla beslenmektedir (Şekil 4.23). Öyle ki, eliptik havuzdan yapının diğer mekanlarına ve havuzlarına ulaşan bir su kanalı tespit edilmiştir. (Borgia, 2019; Yılmaz vd., 2015). Bu durum yer altından çıkan termal suyun en sıcak bu havuzda olacağını akla getirmektedir. Öyleyse hamamın sıcaklık olarak en sıcak mekanları ve havuzu burada yer almalıdır. Hamamda suyun kaynağı doğrudan yer altından havuzlara bu havuzdan ulaştırılmaktadır. 15m x 5,20m ölçülere sahip havuzun zemini bazalt taş ve mermer malzeme ile kaplıdır.

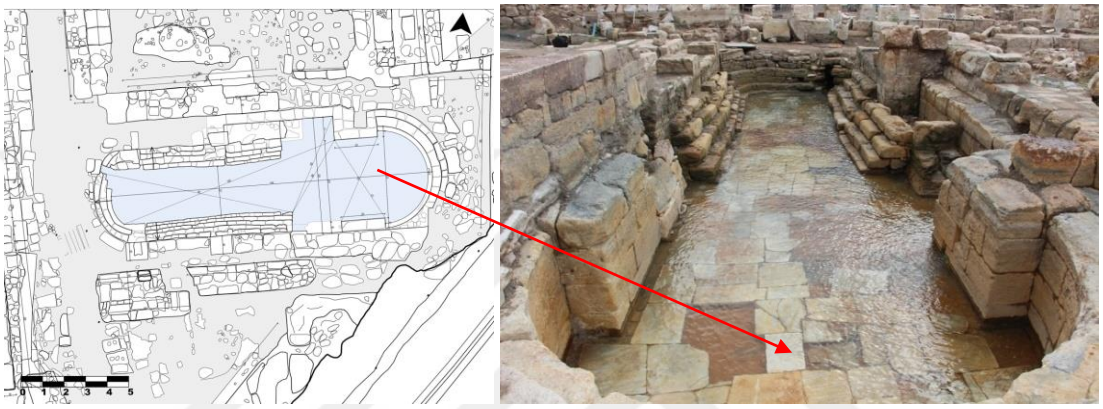

Şekil 4.23 Doğu ve Batı Kemerleri arasında kalan eliptik formlu havuzun planı (solda) ve fotoğrafı (sağda) (Çağlıbulanık, 2016; Yozgat Valiliği, 2018)

Kazı sonuçlarına göre havuzun etrafında taşıyıcı yapı elemanlarının varlığına rastlanılmıştır (Yılmaz vd., 2015). Bu durum havuzun ve etrafının üst örtüyle kapatılmış olduğunu göstermektedir. Von der Osten'in restitüsyonunda (Bkz. Şekil 4.20) kırma çatı olarak gösterilen mekanların üst örtüsü, Roma hamam mimarisi ve dönemin teknolojisine bakıldığında beşik tonozlu olarak da inaş edilmiş olabilir.

Eliptik havuzun kuzey kenarında ise mekanların iç kısımlarını ısıtmak için hypocaust ısıtma sistemine sahip birbirinden ayrılan iki mekan bulunmaktadır. Vaziyet planında bu mekanlar VI ve VII olarak numaralandırılmıştır. VI olarak numaralandırılan ve diğer hypocaust mekanından daha büyük olan alan, dikdörtgen planlı ortalama 7m. ve 12m. ölçülere sahiptir (Çağlıbulanık, 2016). VII numaralı mekan ise boyut olarak daha küçük ve kareye yakın bir plana sahiptir (Şekil 4.24).

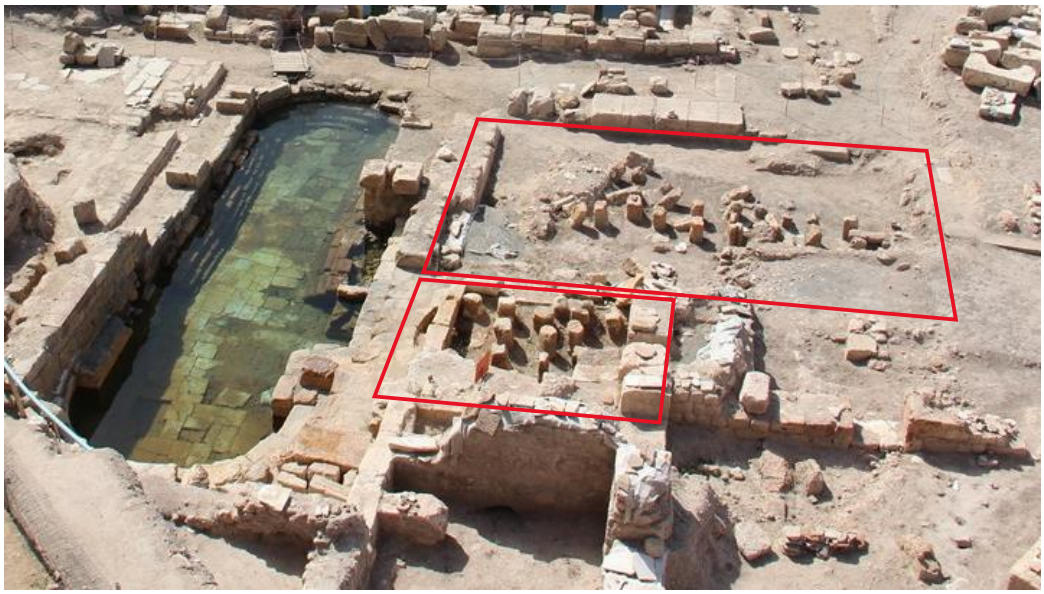

Şekil 4.24 VI ve VII numaralı Hypocaust ısıtma sistemine sahip mekanlar (Yozgat Valiliği, 2018)

Hamam yapısı dışındaki genel yerleşiminde, kompleksin kuzeyinde duvarlar ve temeller yer almaktadır. Asimetrik ve belirli ölçülerde bir yerleşim düzenine sahip, fakat işlevleri henüz net olmayan diğer mekanların taş duvarları ve temelleri bulunmaktadır. Mevcut bulgulara göre MS. 2. Yüzyıla ve öncesine tarihlendirilen hamamın Bizans Dönemi'nde de kullanıldığı ve etrafındaki bu yapıların Selçuklu ve Osmanlı dönemlerine ait olabileceği düşünülmektedir (Şekil 4.25) (Borgia, 2019; Yılmaz vd., 2015).

Şekil 4.25 Kompleksin kuzeyinde yer alan asimetrik mekanların planı (sağda) ve fotoğrafı (solda) (Çağlıbulanık, 2016; Yozgat Valiliği, 2018)

Sarıkaya Roma Hamamı'nda hypocaust sistemini oluşturan pilae/tuğla ayakların, traverten kayaç bir malzemelerden inşa edildiği ve ısıtma sisteminde fırınlarda

üretilen buhar dolaşımı görülen hamamlardan farklı olarak hamamın sahip olduğu doğal termal sıcak su sayesinde mekanların alttan ısıtıldığı (Şekil 4.26) görülmektedir. Malzeme açısından ise hamamın iç duvarlarında, temellerinde ve su kanallarında genellikle kireçtaşı malzeme kullanılırken; havuzlarda ve cephelerde genelde mermer yapı malzemesi kullanılmıştır (Başıbüyük vd., 2019).

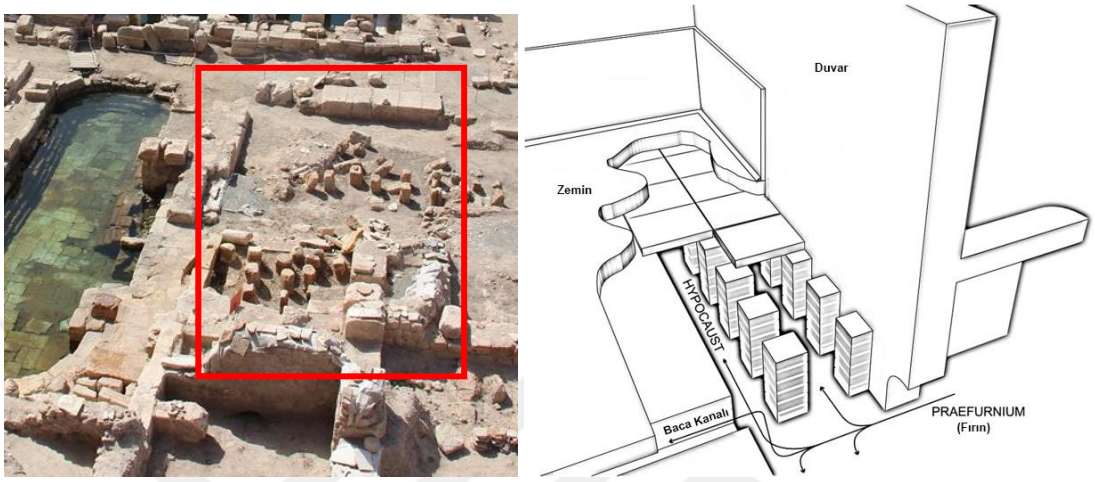

Şekil 4.26 Sarıkaya Roma Hamamı'nın hypocaust kalıntıları ve örnek yapım tekniği (Toplicic-Curcic vd., 2014; Yozgat Valiliği, 2018)

Bunun dışında kuzey yarım daire mekanın tam simetriği güneyde ise hypocaust sisteminin kullanıldığını gösteren tuğla ayaklara veya dikmelere/pilae rastlanmıştır. Bu durum hamamdaki bazı mekanlarda doğal sıcak buhar odalarının/laconicum varlığına işaret etmektedir ve bu mekan hypocausta sahip mekanalardan biridir. Dönemin yapı teknolojisine göre fırınlarda/praefurnium üretilen sıcak buhar veya gazların, belirli yükseklikte pilae ayaklar üzerinde yükseltilmiş hamam zemini altında yer alan boşluklarda serbestçe dolaşabilmesi ile gerçekleşen ısıtma teknolojisi hypocaust, Sarıkaya Roma Hamamı'nın bazı mekanlarında kullanılmıştır (Borgia, 2019; Yegül, 2011).

4.2.2 Cephe ve Bezeme Özellikleri

Günümüze kadar çoğunluğu korunmuş biçimde ayakta kalan batı cephesi; on kemerli açıklığa sahip, korint düzende pilastrlar ile donatılmış ve iki katlı olarak inşa edilmiştir. Batı cephesinin ön yüzünde yer alan pilastrların bir çoğu tahrip olmuş durumdadır. Cephe dönüşümlü biçimde, bir düz lentolu ve bir yarım daire kemerli açıklık ile sıralanmış, kemerlerin her katında birbirinden farklı şekilde kemer sırası düzenlenmiş ve cephenin ortasında aynı biçimde yapı boşlukları/nişler

bulunmaktadır. İki katlı cephe duvarının hemen üzerinde ise çeşitli hayvan ve bitkisel motiflere sahip arşitrav blokları mevcuttur. Her kemer arasında korint başlıklı pilastrlara sahip batı cephesinin arşitrav bloklarında sırasıyla; iki silme, bir konsol sırası ile boğa başı/bucranium frizleri ile bitkisel askı çelenk/girland motifleri bulunmaktadır (Borgia, 2019; Hild & Restle, 1981).

Roma hamamının cephesinde kullanılan malzemelerin pürüzsüz beyaz bir mermer olduğu ve muhtemelen Sarıkaya'ya 8 km. uzaklıkta bulunan Yazır Dağı'nın eteklerinde yer alan eski bir ocaktan getirildiği düşünülmektedir. Kemer ayakları ve her iki tarafta yer alan dairevi mekanların dış cephesi yarım sütun pilastırlarla süslenmiştir. Korint düzende inşa edilen sütunların alt kısmı 29 cm., gövdesi 367 cm. ve başlıkları 46 cm. yüksekliğe sahiptir. Sütun ayakları ise iki dış bükey arasında bir iç bükey yivlere sahiptir. Alt kottaki yivler diğerlerine oranla daha dolgun olarak düzenlenmiştir. Sütun gövdesi 47 cm. çapa sahiptir ve korint düzenin özellikleriyle paralel biçimde incelerek yükselmektedir. Korint başlıkların çapı ise 37 cm. ölçüye sahiptir. Cephenin orta kısmında ise sütunlar kemer ayakları ile bir bütün halindedir. Yarım daire mekanların üzerindeki sütun gövdelerinin sadece alt kotları günümüze ulaşmış, baş kısımlarına ulaşılamamış ve yüzeyleri çok aşınmıştır. Ayrıca korint düzendeki sütun başlıkları bir merkezden çıkarak yükselen iki banta sahiptir. Bantların altındaki akantüs yaprakları yayılarak volüt oluşturmaktadır. Ayrıca bantlar arasında bulunan boşluklar bir çok süslemeye sahip iyi korunmuştur (Şekil 4.27) (Haines & Bittel, 1985).

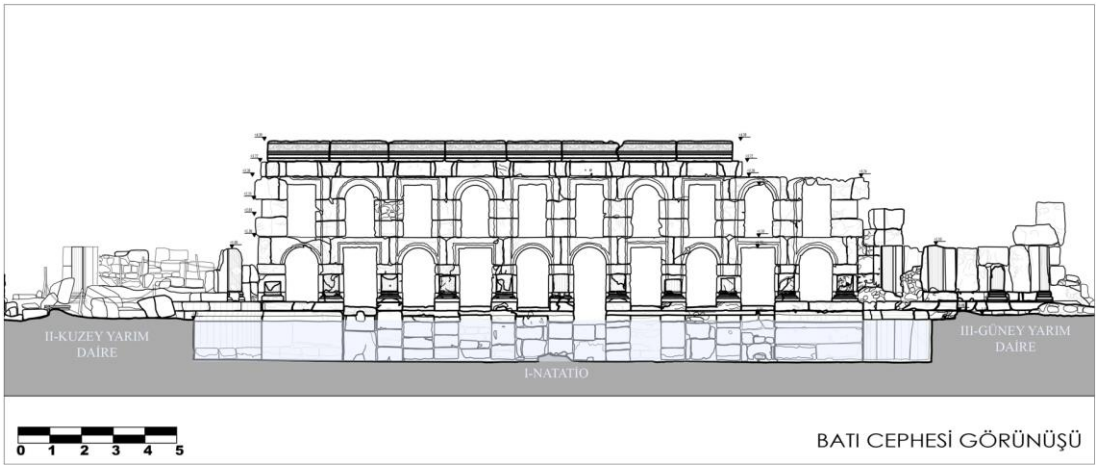

Şekil 4.27 Batı cephesi, natatio ve kuzey ile güney apsis mekanının görünüşleri (yazar tarafından düzenlenmiştir) (Çağlıbulanık, 2016)

Arşitrav olarak da adlandırılan süslemelerin bulunduğu blok Haines tarafından "entablature" olarak adlandırılmıştır. Friz ve Arşitrav, 106 cm. uzunluğuna sahiptir. Entablatur blokların sadece arşitrav, friz ve alt kotta yer alan korniş silmeleri bulunmaktadır. Friz kısmı, enli boğa başları ve girlandlar ile süslenmiştir. Boğa başlarının burunları alttaki silmeye bakacak şekilde serbest ve gerçekçi bir stilde düzenlenmiştir. Bazı blokalrda boğanın alnının üzerinden alt silmeye ulaşan bantlar tespit edilmiştir. Bu bantlar kurdele ile bağlanmış olan girland motiflerine eklenmektedir. Diğer bloklarda ise boğa alınları boş ve sade bırakılmış, girlandlar bu noktada değişken olarak üç ve dört sıra yapraklarla bütünleşmiştir (Şekil 4.28) (Haines & Bittel, 1985).

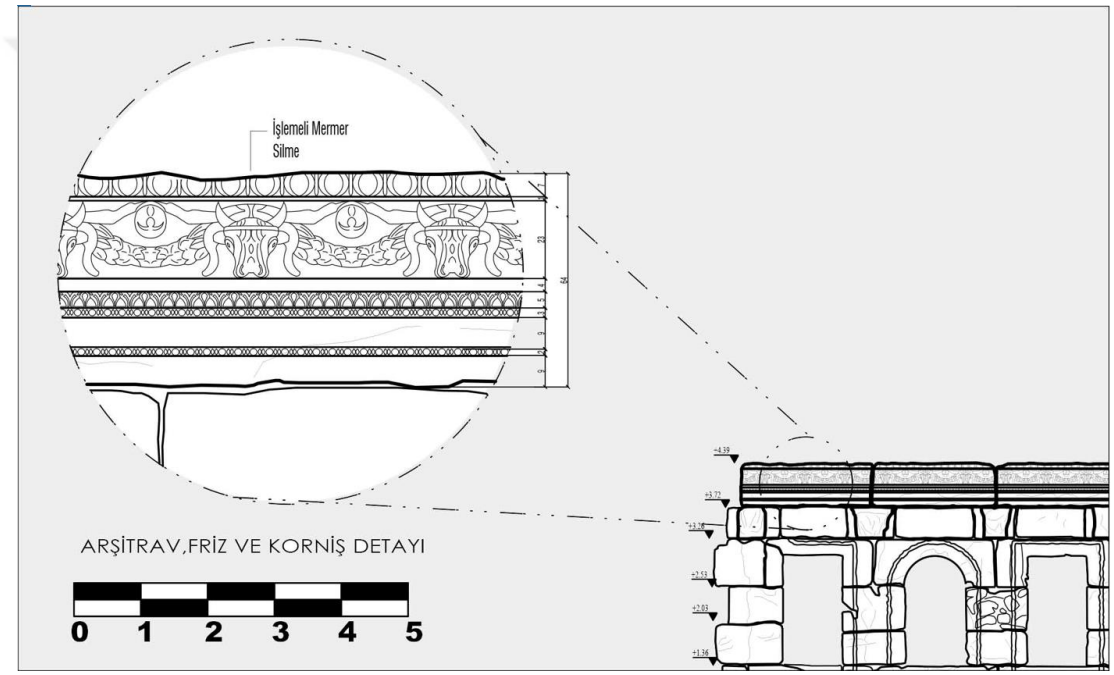

Şekil 4.28 Batı cephesi ve arşitrav/entublatur detayları (yazar tarafından düzenlenmiştir) (Çağlıbulanık, 2016)

Girland motifleri, boğa başlarının her iki yanından ve arka tarafından çıktmaktadır. Fakat bazı bloklarda boğa başının boynuzlarına bir düğüm ile bağlandığı görülmektedir. Girlandların üzerinde ise birbirinden farklı rozetler düzensiz bir biçimde yerleştirilmiştir. Rozetler yaprak sayısı; üç, dört ve altı yapraklı olarak değişiklik göstermektedir. Entablaturun bütününe bakıldığında dört yapraklı rozetlerin daha çok kullanıldığı görülmektedir. Bu tür farklılıklar, yapılan taş işçiliğinin farklı taş ustaları tarafından yapıldığını göstermektedir. Farklılıklar

görülse de boğa başı aralıkları, rozetlerin çapları ve diğer temel ölçülerde farklılıklar görülmemektedir (Şekil 4.29) (Haines & Bittel, 1985).

Şekil 4.29 Hamamın batı cephesi detayı (solda) ve arşitrav üzerindeki kabartmalar (sağda) (Sarıkaya Belediyesi, 2009)

Entablatura daha detaylı bakılacak olursa, boğa başı ve girlandların dışında, en üst kotta yumurta motiflerine sahip ion kymationu görülmektedir. Yumurta motifi bezemesinin alt kotunda ise; bahsi geçen boğa başı/bucranium, askı çelenk/girland ve boğa başlarının her iki yanında yılan figürleri yer almaktadır. Boğa başı süslemesinin yer aldığı silmenin altında ise lesbos kymationu ve astragal dizisinin bulunduğu friz görülmektedir. Ayrıca yapıdaki izlerden açıklıkların aralarında pilastrların olduğu ve üst kotta korint sütun başlıkları ile sonlandığı düşünülmektedir. En alt kotta ise, çift astragal dizisi boş bir silme ile ayrılmakta ve friz ikinci bir silme ile sonlanmaktadır (Şekil 4.30).

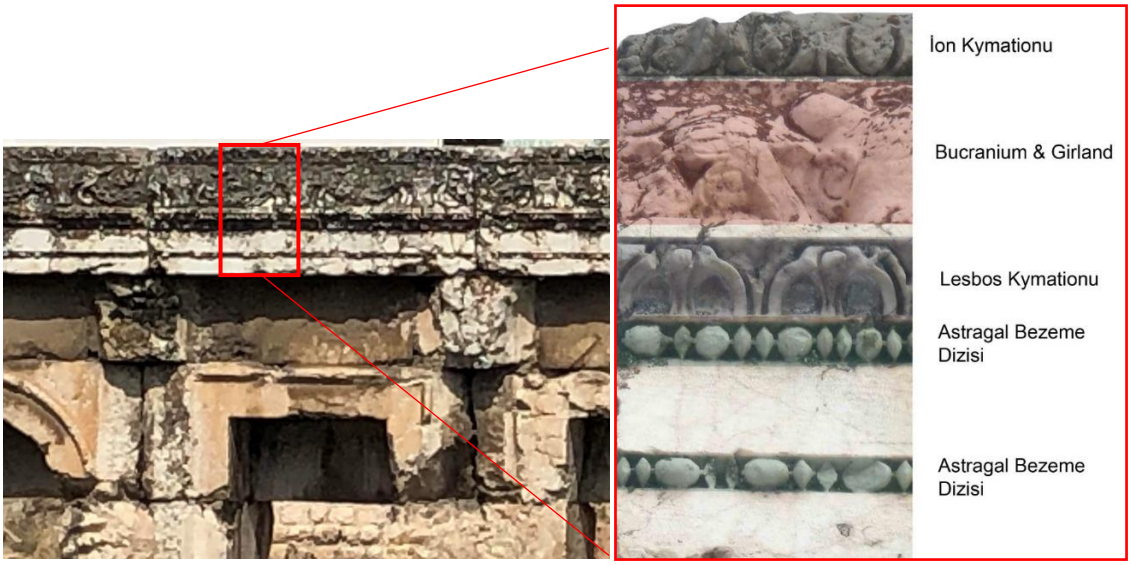

Şekil 4.30 Roma Hamamı entablaturu/arşitravı üzerindeki bezeme detayları (yazar tarafından hazırlanmıştır)

5
SARIKAYA ROMA HAMAMI'NIN DÜNYA VE ANADOLU ROMA HAMAMLARI İÇERİSİNDEKİ YERİ VE ÖNEMİ

Yozgat'ın Sarıkaya ilçesinde yer alan hamamın; Bölüm 2 ve Bölüm 3'de incelenen kataloglar ışığında, Roma Hamamları içerisinde nasıl bir yere ve öneme sahip olduğu, plan şemasının benzerlikleri, işlevsel açıdan hangi hamam türüne dahil olabileceği ve hangi döneme tarihlenebileceği incelenecektir.

Sarıkaya Roma Hamamı; bezeme, mekan, işlev, ısıtma özellikleri ve su sistemleri açısından Bölüm 2'de anlatılan Termal Roma hamamları, Termal Roma tedavi merkezleri veya imparatorluk hamamları, ve Askeri hamam sınıfına dahil olabilecek fiziksel ve işlevsel özelliklere sahiptir. Sarıkaya Roma Hamamı'nın mevcut haliyle 48°C sıcaklıkta akan doğal termal su kaynağına sahip olması, şehrin ilk başta termal açıdan vurgulanması gereken önemini ve hamamın sıcak su kaynakları ile bağlantısını öne çıkarmaktadır. Termal su kaynağı sayesinde Sarıkaya Roma Hamamı'nın; sağlık merkezi, tedavi merkezi, hamam ve dini ritüellerin merkezi gibi çok farklı işlevlere sahip olduğu düşünülmektedir.

İlk olarak bezmelerin stilistik özellikleri ve karşılaştırmaları sayesinde yapının bir döneme tarihlenmesinin mümkün olabileceği düşünülmektedir. Bu nedenle cephe özelliklerinin benzer yapılarla karşılaştırılması yapılabilmektedir. Arşitravın, girlandın ve boğa başlarının tipi, MS. 2. Yüzyılın 2. yarısına tarihlenen, önceden Milet kentinin güney çarşısında yer alan Agora kapısının frizi ile oldukça benzerlik göstermektedir. Bunun yanı sıra Pisidia Antiochia kentindeki MS. 1. yüzyılın ilk yıllarına tarihlenen Augustus Tapınağı'nın bezemeleri ile biçimsel benzerlikler görülmektedir (Haines & Bittel, 1985). Ayrıca Sinope antik kent yerleşiminde bulunana ve MS. 2. Yüzyıla tarihlenen arşitrav blokları ile benzer yönleri görülmüştür (Yıldırım, 2020). Bu tür bezemelere Anadolu'da ve Dünya'daki bir çok Roma dönemi yapısında rastlanılmaktadır. Fakat Sarıkaya'daki hamam arşitravının dünyadaki örnekler içerisinde de özel bir yeri olduğu düşünülmektedir. Ayrıca Sarıkaya Roma Hamamı 'nın batı cephesi biçimlenişleri incelendiğinde, Batı

Anadolu'nun Eski Çağ Roma tiyatro yapıları ile benzerliklerin dikkat çekici olduğu düşünülmektedir ve belirli bir tarihleme konusunda yardımcı olabilecek bir kıstas olarak akla gelmektedir. Batı cephesi Aspendos ve Perge kentlerindeki cephe kalıntıları ile benzerlik gösterebilmektedir.

Bölüm 4.1.2'de Söz edildiği gibi Sarıkaya Roma Hamamı'nın kazılarında Antoninus Pius dönemine tarihlenen bir bakır sikke bulunmuştur. Bu durum yapının MS. 2. Yüzyıla tarihlenebileceğini akla getirmiştir (Yılmaz vd., 2015). Diğer yapıların arşitravı ile karşılaştırıldığında çoğunlukla MS. 2. Yüzyıla tarihlendiği düşünülen yapıların arşitravı ile benzediği de görülmektedir. Bu durum yapının tarihini MS. 2. Yüzyıl olarak işaret etmektedir. Fakat Bölüm 4.1'de yer alan, Tablo 4.1 ve Tablo 4.2 'de bahsedilen, şehir ve yapı adlandırmaları için yapılan tablolar neticesinde; farklı yüzyıllarda farklı isimlerle adlandırıldığı görülmüş, daha eski bir dönemde yapının ve kentin kullanılmış veya inşa edilmiş olabileceği fark edilmiştir.

Şekil 5.1 Sinope arşitravı, MS. 2. yy. (solda); Milet arşitravı, MS. 2. yy. (ortada); Antiochia arşitravı MS. 1. yy. (sağda) (Yildirim, 2020; Nur Urfalıoğlu arşivi, 2019; Yürekli, 2020)

Şekil 5.2 Sarıkaya Roma Hamamı arşitravı ve boğa başı, girland detayları (Sarıkaya Belediyesi, 2009)

Yapı türleri ve plan şeması açısından incelendiğinde; Bölüm 2'de dünyadaki Roma hamamlarından, Sarıkaya Roma Hamamı'na konum ve plan olarak benzerlikleri açısından seçilen 24 adet hamamın katalogları çıkarılmıştır. Bu 24 hamam yapısı içinde dört farklı hamam tipi tespit edilmiştir:

1. Tip: Erken Dönem Roma Hamamları /asimetrik Pompei Tipi
2. Tip: Simetrik İmparatorluk hamam tipi
3. Tip: Termal hamam ve termal kent tipi
4. Tip: Askeri işleve sahip hamam tipi

Erken Dönem Roma hamamları, diğer ismiyle asimetrik Pompei tipi hamamlar açısından incelendiğinde sekiz (8) adet olası benzer yapı (Tablo 2.1/Katalog No:1A-Tablo 2.13/Katalog No:8), simetrik Roma imparatorluk hamam şemasına sahip yedi (7) adet benzer yapı (Tablo 2.14/Katalog No:9-Tablo 2.35/Katalog 15E) , ve termal hamamlar grubunda ise dokuz (9) adet benzer yapı (Tablo 2.36/Katalog No:16-Tablo 2.51/Katalog No:23B) incelenmiştir (Bkz. Bölüm 2.3.3). Bölüm 3'te ise yine Sarıkaya Roma Hamamı ile konum ve plan açısından benzeyen Anadolu'daki on iki adet (12) Roma hamamı (Tablo3.1/Katalog No:1A-Tablo 3.12/Katalog No:24) incelenmiştir (Bkz. Bölüm 3.2). Bu incelemeler sonucunda Sarıkaya Roma Hamamı'nın plan şemasına ve işlevlerine yönelik bazı benzerlikler tespit edilmiştir. Sarıkaya Roma Hamamı'nın yapılış tarihi veya dönemine ait verilebilecek en erken tarihi, mimari açıdan bulmak amacıyla Erken dönem Roma hamamları ve tipleri incelenmiştir. Plan şemasının asimetrik veya simetrik oluşu ile ilgili belirgin farklılıklar görülmüştür. Bu gruptaki hamam örnekleri ile ısıtma sistemi, plan şeması, yarım daire formlu caldarium mekanları ve genel işlev açısından nadir benzerlikler tespit edilmiştir. Örneğin, ısıtma sistemi açısından bütün Roma hamam mimarisinde ortak sayılabilecek hypocaust ısıtma sistemi benzerliği görülmüştür. Plan şeması açısından ise Sarıkaya Roma Hamamı'nın sahip olduğu kuzey ve güney yarım daire mekanları ile çeşitli yapıların benzer mekanları tespit edilmiştir. Bunun dışında genel plan şeması açısından Sarıkaya Roma Hamamı bu gruptaki diğer hamamlardan ayrılmaktadır (Tablo 5.1).

Askeri hamam türlerine bakıldığında; Bölüm 4.1.1'de söz edildiği üzere, Sarıkaya Roma Hamamı, antik dönemde sivil ve askeri yol güzergahlarının kesişim noktasında yer almaktadır (Newell, 1931; Ramsay, 1890). Hamamın Roma dönemindeki ismi Basilika Therma yakınlarında yapılan savaşlardan, burada askeri bir kampın yer aldığından (Adontz, 1965) ve 1068 yılında IV. Romanus'un sefer düzenlemek amacıyla Basilika Therma'daki askeri yol ile kampa ulaştığından (Anderson,1897) bahsedilmektedir. Yani bu bilgilerle Sarıkaya Roma Hamamı'nın

askeri bir kent yerleşimi olduğu ihtimali üzerinde durulmuş ve dünya üzerindeki askeri hamamlar, garnizon hamamları ve lejyonerler hamamı örnekleri üzerinde mekânsal ve işlevsel karşılaştırmaların yapılabilmesinin mümkün olduğu görülmüştür. Bunun için tarihlerine göre Erken dönem hamamlar grubu altında (Tablo 2.8/Katalog No:4-Tablo 2.11/Katalog No:6B) tablolar hazırlanmıştır (Bkz. Bölüm 2.3.3). Bu karşılaştırmalar neticesinde; yapıların simetrik plan şeması, askeri işlevleri, her bir yapının Sarıkaya Roma Hamamı'na benzer şekilde natatioya sahip olması ve yıkanma salonlarının eksenel düzenlenişi açısından bir takım benzerlikler fark edilmiştir. Öte yandan askeri hamamların Pompei örneklerine oranla daha anıtsal ve özel bir stili yansıtması ile yapıların Roma İmparatorluk hamamlarının öncüleri niteliğinde olması (Yegül,2006) benzerlikleri sonucunda Sarıkaya Roma Hamamı'nın askeri bir hamam olabileceği ihtimali akla gelmektedir. Plan şeması açısından bakıldığında simetrik özelliklere sahip olması ve işlevsel açıdan askeri hamam olabileceği ihtimali üzerine Sarıkaya Roma Hamamı bu gruba dahil olabilir (Tablo 5.2).

Dünya üzerinde incelenen hamam örneklerinin bir diğer grubu ise Roma İmparatorluk Hamamı örnekleri olmuştur. Bu alt başlıkta başkent Roma'da yer alan ve imparatorluk hamam tipinin en belirgin şeması olan örnekler seçilmiş ve incelenmiştir. Sarıkaya Roma Hamamı'nın da imparatorluk hamam özellikleri taşıdığı ihtimali üzerine çeşitli karşılaştırmalar yapılmıştır. Bölüm 4.1.1'de bahsedildiği gibi, Sarıkaya Roma Hamamı Roma Dönemi'nde Therma ve Basilika Therma olarak adlandırılmıştır. Kentin ismindeki "Basilika" kelimesi "imparatorluk (kanunlar)" anlamında, "Thermae" kelimesi ise "Genelde sıcak hamamlar, banyolar, spor salonları ve diğer işlevlerin birlikte olduğu kamu kuruluşu." Anlamında kullanılmaktadır (Glare, 1968; Kazhdan vd., 1991). Aynı bölümde Basilika Therma'nın "imparatorluk kaplıcaları" veya "imparatorluk arazisindeki bir kaplıca" olarak anıldığından söz edilmiştir (Jones, 1971). (Bkz. Bölüm 4.1.1). Bu görüşle birlikte Basilika Therma'nın, "imparatorluk hamamı" olarak adlandırıldığı görülmektedir.

Roma hamam mimarisinin anlatıldığı Bölüm 2.2.2'de İmparatorluk hamamı plan tipinin farklı işlevlere sahip çok sayıda mekanın tek bir hat üzerinde birbirlerine simetrik olarak ve belirli bir eksen üzerinde yerleştirildiği tespit edilmiştir. Sarıkaya

Roma Hamamı'nın genel plan şeması incelendiğinde ise, benzer şekilde mekanların birbirine paralel biçimde belirgin bir eksen üzerinde simetrik olarak tasarlandığı görülmektedir. Batı cephesinde yer alan kemerlerin ve açıklıklarında her katta birbirine simetrik olarak yerleştirildiği ayrıca görülmekte, genel anlamda hamamın simetrik bir plan şemasına sahip olduğu anlaşılmaktadır (Tablo 5.3).

Ek olarak Roma imparatorluk hamamlarının Sarıkaya Roma Hamamı'na benzer biçimde oldukça geniş ve kompleks özellikler yansıttığı görülmektedir. Bütün bu bilgiler ışığında Sarıkaya Roma Hamamı'nın imparatorluk hamamları kategorisinde oldukça dikkat çeken bir yeri olduğu görülmektedir. Ayrıca Krencker'in oluşturduğu ortak plan şeması açısından bakıldığında mekanların birbirleri ile ilişkileri ve kompleks içerisindeki konumları açısından küçük imparatorluk hamamı plan şemasını yansıttığı görülebilmektedir (Şekil 5.3).

Sarıkaya Roma Hamamı'nın 48 derece sıcaklıkta akan doğal termal sıcak suya sahip termal bir Roma hamamı olduğu belirgindir. Bu sebeple dünya üzerinden seçilen ve kataloglanan hamam yapılarından Termal Roma hamamları ayrı bir başlıkta detaylı tablolar üzerinden incelenmiştir (Tablo 2.36/Katalog No:16-Tablo 2.51/Katalog No:23B). İncelemeler sonucunda Sarıkaya Roma Hamamı'nın özelliklerinin güçlü bir biçimde bu grubun yapı özellikleri ile örtüştüğü anlaşılmıştır (Tablo 5.4). Dünya üzerindeki termal Roma hamamları incelendiğinde yapıların; Sarıkaya Roma Hamamına benzer şekilde tedavi ve iyileştirici niteliklere, sürekli akan doğal sıcak su kaynağına, aynı kaynaktan elde edilen ve yapıyı maliyetsiz bir şekilde ısıtan yoğun buhara sahip olduğu görülmektedir.

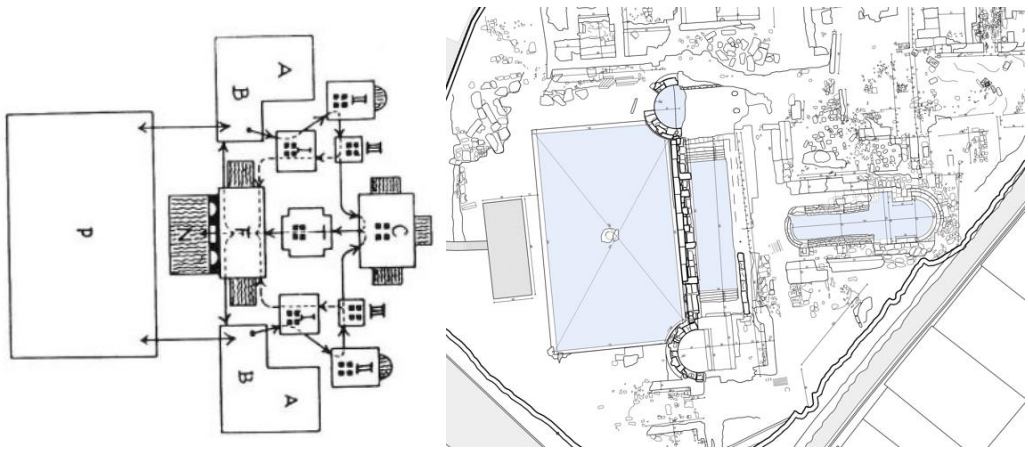

Şekil 5.3 Krencker'in küçük imparatorluk plan şeması ve Sarıkaya Roma Hamamı planı (Çağlıbulanık, 2016; Krencker, 1929; Yegül, 2006)

Tablo 5.1 Pompei tipi ve erken dönem kent hamamları

YAPI / İŞLEV	Stabian Hamamı (1A-1C)	Pompei Forum Hamamı/Terme Centrali (2A-2B)	Conimbriga Hamamı (7)	Şehir Hamamı/Glanum Bath (3A-3B)	Napoli Santa Chiara Hamamı (23A-23B)	**Sarıkaya Roma Hamamı?** ✗
Erken Dönem Roma Hamamları /Asimetrik Pompei Tipi	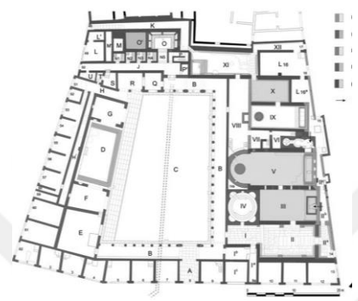	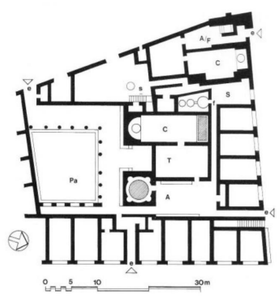	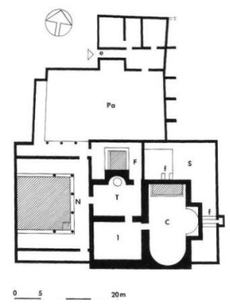	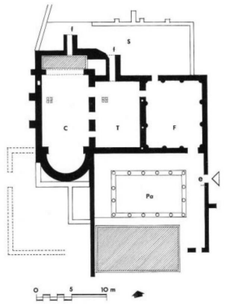	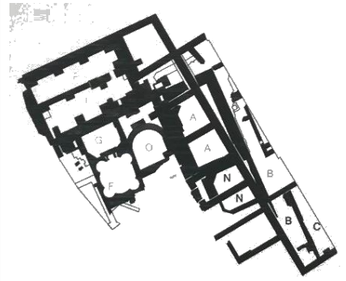	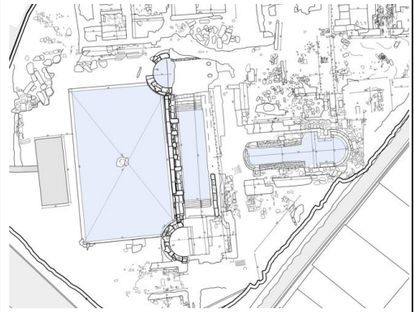

Tablo 5.2 Lejyoner ve askeri garnizon hamamları.

YAPI / İŞLEV	Vindonissa Garnizon Hamamı (5)	Aventicum Askeri Hamamı (Yegül,2006)	Isca Lejyonerler Hamamı (6A-6B)	**Sarıkaya Roma Hamamı?** ✓
Lejyoner ve Garnizon Hamamları	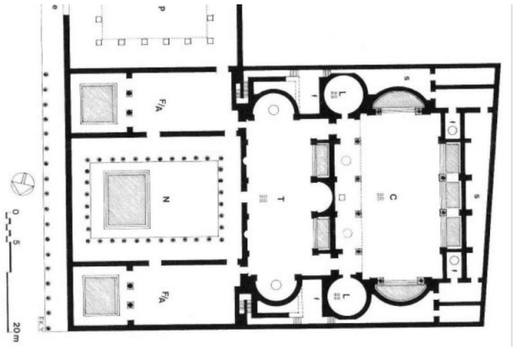	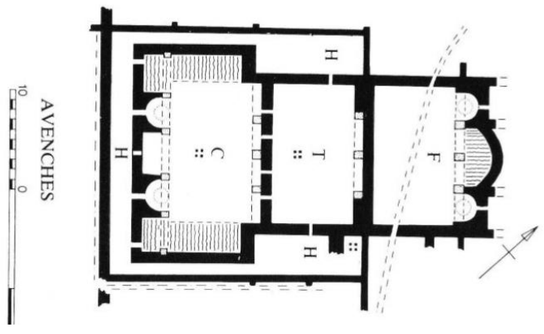	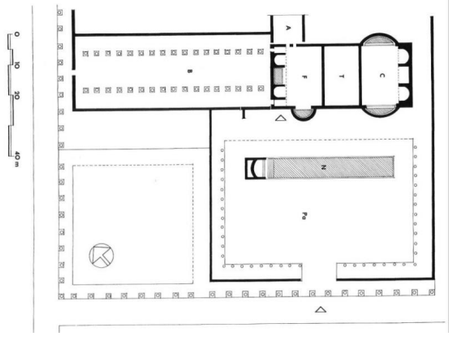	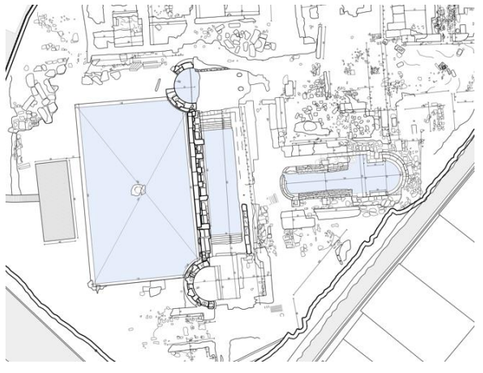

Tablo 5.3 İmparatorluk hamamları

<table>
<tr><td>YAPI
İŞLEV</td><td>Drevant Birinci Hamam (4)</td><td>Agrippa Hamamları (9A-9C)</td><td>Nero Hamamı (10A-10B)</td><td>Titus Hamamı (11A-11C)</td><td>Traianus Hamamı (12A-12C)</td></tr>
<tr><td rowspan="6">İmparatorluk Hamamları</td><td>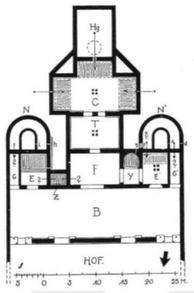</td><td>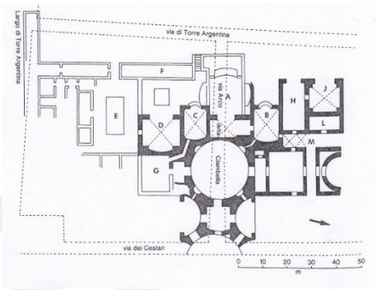</td><td>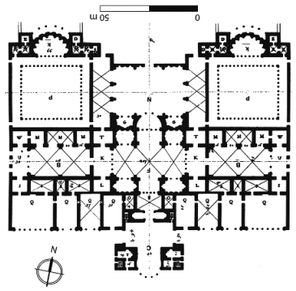</td><td>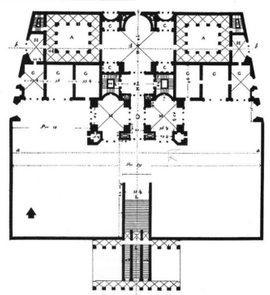</td><td>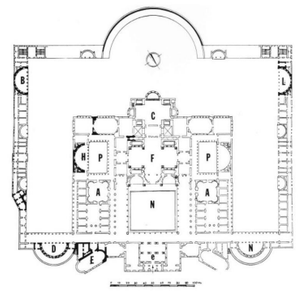</td></tr>
<tr><td colspan="2">Antoninus Hamamı (14A-14C)</td><td>Hadrianus Hamamı (13A-13C)</td><td colspan="2">Caracalla Hamamı (15A-15E)</td></tr>
<tr><td colspan="2">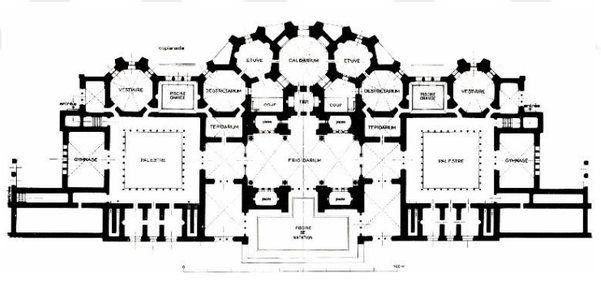</td><td>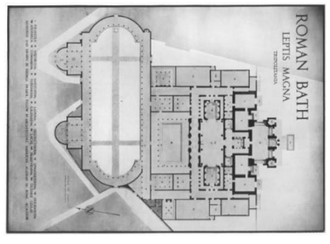</td><td colspan="2">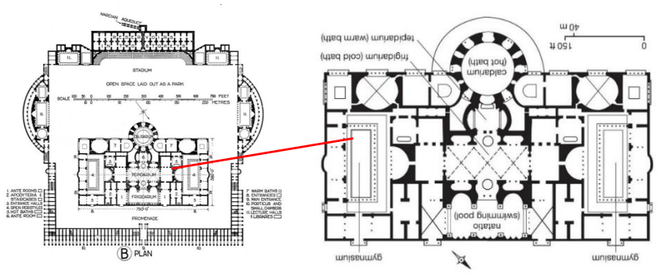</td></tr>
<tr><td>Trier İmparatorluk Hamamı</td><td>Diocletianus Hamamı</td><td>Sarıkaya Roma Hamamı?</td><td colspan="2">Constantinus Hamamları</td></tr>
<tr><td>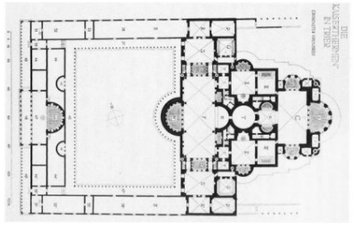</td><td>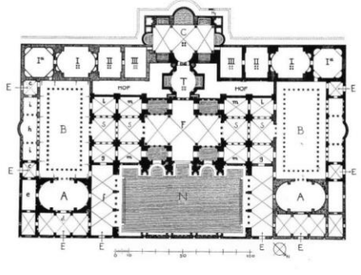</td><td>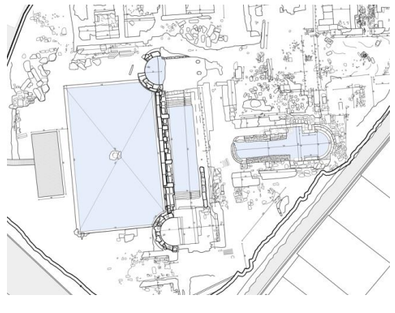</td><td colspan="2">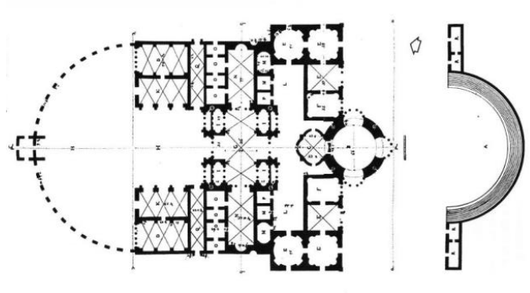</td></tr>
</table>

İlk olarak termal Roma hamamı örneklerinde sıkça görülen natationun Sarıkaya Roma Hamamı'nda oldukça önemli bir yeri olduğu anlaşılmıştır. Diğer önemli bir yapı elemanı ise Hild & Restle tarafından nymphaeum olarak tanımlanan batı cephesidir. Ayrıca tablodaki yapı örneklerinden ve mimari bilgilerden yola çıkarak Roma termal hamamlarının özelinde, natatio ile frigidarium arasındaki nymphaeum cephesinin Sarıkaya Roma Hamamı ile benzer şekilde, genellikle bir arada inşa edildiği vurgulanmaktadır (Nielsen 1993). Nielsen'in tanımlamalarına göre Sarıkaya Roma Hamamı'na bakıldığında da batı duvarının bir nymphaeum olabileceği düşünülebilir (Hild & Restle, 1981).

Roma termal hamamlarında, işlevsel olarak mekanlar erken dönem hamamlarına göre daha kompleks bir haldedir. Doğal termal su kaynağının kullanıldığı yıkanma mekanlarının, klasik termal hamam planlamasının, servis elemanlarının ve diğer ikincil mekanların; fonksiyonel olarak Sarıkaya Roma Hamamı ile benzer olduğu görülmüştür. Bu grupta dokuz (9) adet farklı termal hamam incelenmiştir (Tablo 2.36/Katalog No:16-Tablo 2.51/Katalog No:23B). İncelemeler sonucunda Sarıkaya Roma Hamamı'nın; mekan yerleşimi, plan şeması, güney ve kuzey yarım daire mekanların şeması ile Labitolosa Hamamı'na (Bkz. Tablo 2.41/Katalog No:19A), yapı dışındaki mekan birlikteliklerinin, mekan ölçülerinin ve günümüz mevcut kalıntılarının durumu ile Allon hamamına (Bkz. Tablo 2.43/Katalog No:20), yapı içi sirkülasyon ve yarım daire formlu mekanlar ile Mura Hamamı'na (Bkz. Tablo 2.44/Katalog No: 21A), hem doğal hem de yapay ısıtma sistemi görülmesinin, natatio ve diğer havuzların ilişkisinin, tepidarium plan şeması benzerliği ve günümüzde hala sahip olduğu sıcak suyun varlığı ile Aquae Sulis hamamına (Tablo 2.46 Katalog No:22A-Tablo 2.47/Katalog No:22B), üçüncü havuzun eliptik şeklinin, kemerli geçişlerin, iki kemer arası havuz tasarımının, diğer ikincil mekanların yerleşimi ve iki kentin de Therma olarak isimlendirilmesi ile Hamat Gader Hamamı'na (Tablo 2.50/Katalog No: 23A), sağlık merkezi ve psikoposluk merkezi gibi ortak özellikleri ile Aquae Flavie hamamına (Tablo 2.37/Katalog No:17A) benzediği görülmüştür. Öte yandan en gelişmiş termal hamam türü ise oldukça geniş coğrafi alanlara yayılmış ve bir tür "kaplıca kenti" kuruluşlarIdır. Bu tür hamam gruplarında sıcak, soğuk, açık ve kapalı türde havuzlar ve diğer işlevsel salonlar birliktedir. Bunlardan ilki Napoli'de Baiae kentinde aynı adla adlandırılan termal kenttir (Bkz. Tablo 2.36/Katalog No:16). Diğer örnek ise ülkemizde yer alan

fakat günümüzde baraj suları altında kalan Allianoi Termal Yerleşimidir (Tablo 3.28-3.29/Katalog No: 13A-B). Her iki kentin de farklı su yapılarına sahip, tıbbi ve termal tedavi merkezi olduğu görülmüştür. Kentlerin sahip olduğu termo-mineral su kaynaklarına zaman içinde kutsallık yüklenmiş ve kutsal bir tedavi merkezi olarak var olmuşlardır (Tablo 5.4).

Sarıkaya Roma Hamamı'nın sahip olduğu benzer özellikleri ve sıcak su kaynağı ve batı cephesinin arşitravında yer alan yılan figürü ile bir termal tedavi merkezi olabileceği görülmektedir. Söz edildiği gibi Sarıkaya Roma Hamamı kaynaklarda söz edildiği gibi; "imparatorluk kaplıcaları", "imparatorluk arazisindeki bir kaplıca", "bir bölgenin ana şehri için hizmet eden yerleşim yeri" ve "mansion" olarak nitelendirilmektedir (Jones, 1971). Bu bilgiler ışığında Sarıkaya Roma Hamamı'nın termal kaplıca kenti kategorisinde de yer alabileceği akla gelmektedir.

Bölüm 3'te Anadolu üzerinde yer alan ve Sarıkaya Roma Hamamı ile Anadolu Hamamları arasında benzerlik ihtimali (Tablo 5.5) bulunan on iki yapı seçilmiş ve tablolar halinde detaylıca incelenmiştir (Bkz. Tablo 3.1/Katalog No: 1A- Tablo 3.29/Katalog No:24B).

Tablolarda görüldüğü üzere Anadolu Roma hamamlarının, keskin ve dik açılı formları, simetrik plan şemaları, imparatorluk kültlerine ayrılan salonları, koridor/ambulacrum mekanları ve diğer karakteristik özellikleri ile Dünya üzerindeki diğer Roma hamam yapılarından ayrıldığı tespit edilmiştir. Anadolu'daki hamam yapıları plan şeması açısından çift sıralı, u planlu, asimetrik olmak üzere üçe ayrılmış ve planlar bu sınıflandırmayla tablo haline getirilmiştir (Tablo 5.6). Tablo 5.6'da görüleceği üzere Anadolu hamamlarının karakteristik özelliklerinin en başında, hamam ve gymnasium yapı birlikteliği gelmektedir. Bu sebeple bu tür yapılar hamam-gymnasium olarak adlandırılmıştır (Bkz. Bölüm 3). Sarıkaya Roma Hamamı'nın gymnasium özelliği açısından mevcut durumuna bakıldığında, günümüzde kentleşmenin tam merkezinde olduğu görülmektedir. Bu durum çevresindeki kazı çalışmalarının geniş alanlara yayılmasını engelleyen bir sonuç oluşturmuştur. Dolayısıyla Sarıkaya Roma Hamamı'nın etrafında bir gymnasium veya palaestra yapısı henüz tespit edilememiştir. Bu sebeple hamam, Anadolu'da karakteristik olarak var olan hamam-gymnasium yapı grubundan ayrılmaktadır.

Tablo 5.4 Termal hamamlar ve termal kentler

YAPI / İŞLEV	Baiae Napoli Termal Kent (16)	Sarıkaya Roma Hamamı?	Aquae Fliavie Portekiz (17A-17B)	Sao Pedro Hamamı (18A-18B)	Labitolosa Hamamları (19A-19B)
Termal Hamamlar ve Kentler	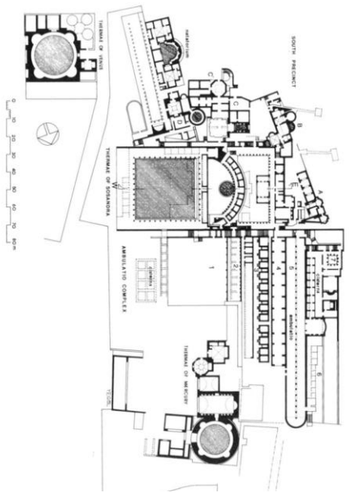	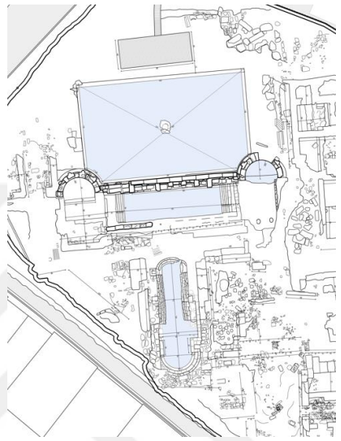	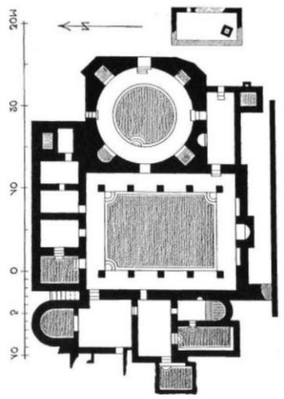	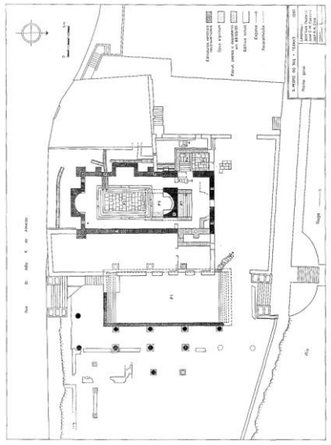	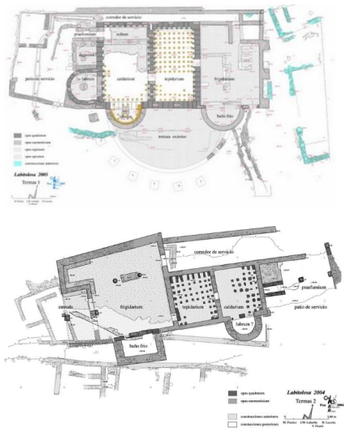
	Hamat Gader Roma Hamamı (24A-24B)	Mura Hamamı (21A-21B)	Aquae Sulis (22A-22B)	Allon Hamamı (20)	
	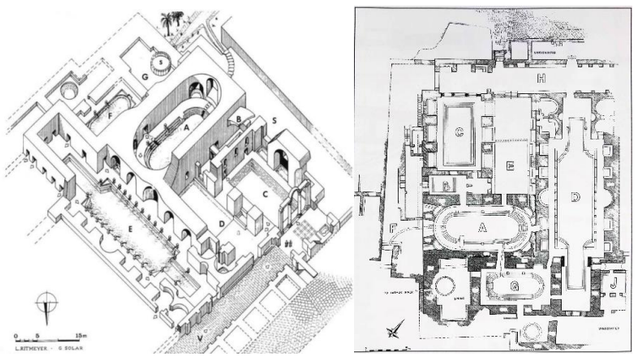	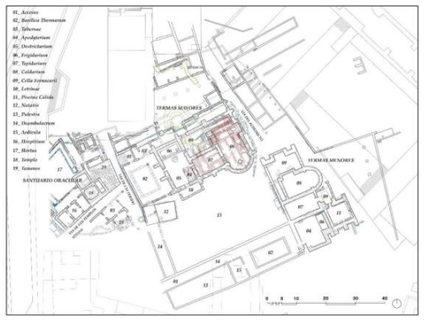	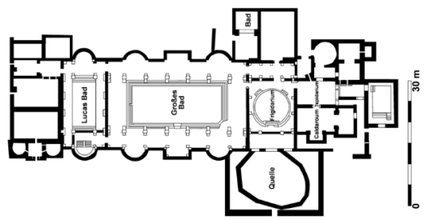	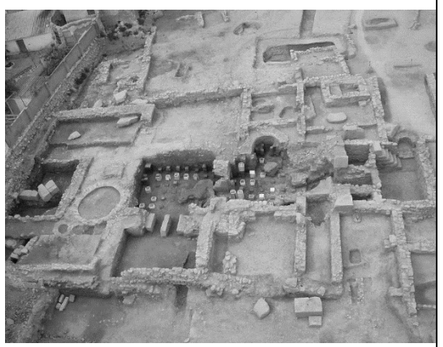	

Tablo 5.5 Anadolu Hamam-Gymnasium yapıları

YAPI / İŞLEV					
Anadolu Hamam ve Gymnasium	Capito Hamamı (2A-2B)	Ephesus Liman Hamamı (3A-3B)	Aphrodisias Hadrian Hamamı (4A-4B)	Hierapolis Hamamı (5A-5B)	Ankara Caracalla Hamamı (6A-6D)
	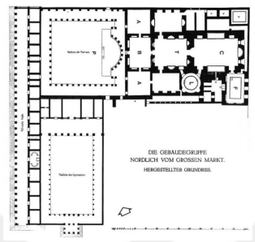	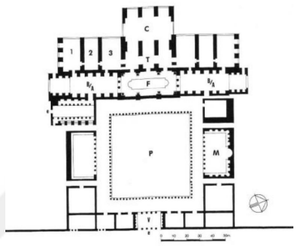	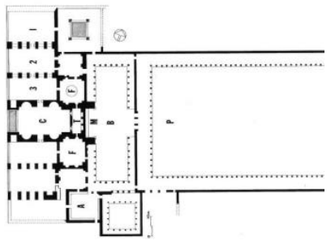	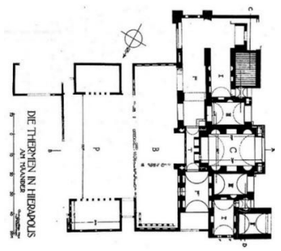	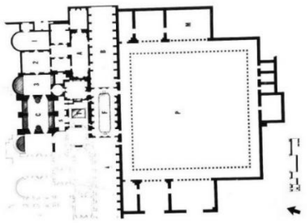
	Efes Doğu Hamamı (7A-7B)	Sardis Hamamı (8A-8B)	Efes Vedius Hamamı (9A-9B)	Milet Faustina Hamamı (10A-10B)	Güney Kent Kapısı Hamamı (11)
	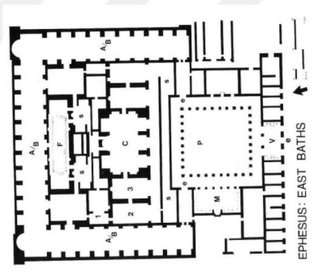	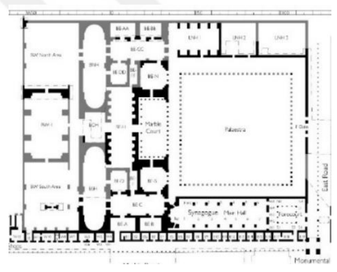	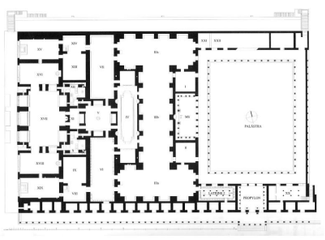	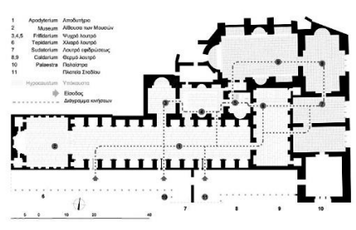	
Diğer Türde Anadolu Hamamları	Hamam Mk 1 Oinoanda (12A-12C)	Allianoi (13A-13B)	Patara Liman Hamamı (1A-1B)	Alexandria Troas Hamamı	**Sarıkaya Roma Hamamı?** ✓
	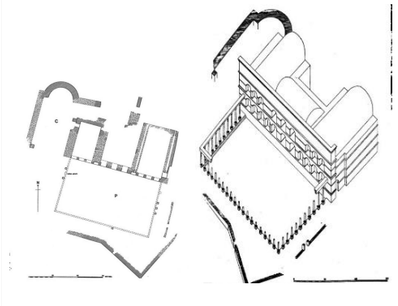	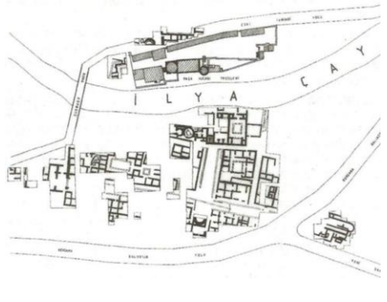	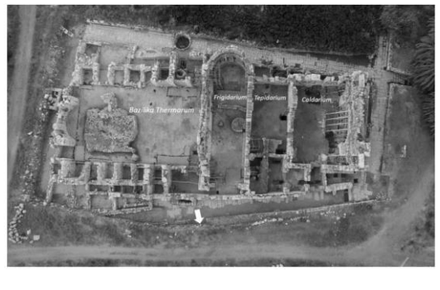	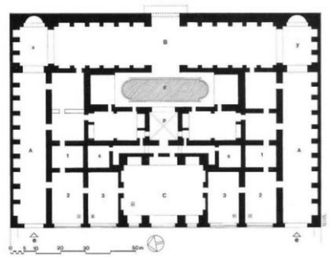	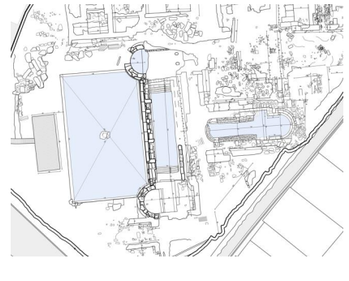

Fakat Sarıkaya ve Anadolu hamamları özelinde bütüncül bir benzerlik olmasa da belirli mekanların belirli planlama ilkelerinde benzerlikler görülmektedir .Bu durum Sarıkaya Roma Hamamı'nın Anadolu'da kendine özgü karakteristik özelliklere sahip nadir bir yapı olduğunu akla getirmektedir.

Bütün bunların dışında Romalılar; doğal sıcak su kaynaklarının yer aldığı bölgelerin şifalı niteliklere sahip olduğuna, bu çevrelerde tılsımların, insanüstü ve dini güçlerin var olduğuna inanmışlardır. Bu sebeple Roma termal yapılarının ve termal kentlerin, dini işlevlere hizmet eden özellikleri olduğu belirtilmektedir. Benzer şekilde; Roma Dönemi'nde Sarıkaya Roma Hamamı'nda Pagan kültlerinin var olduğu belirtilmiş (Bkz. Bölüm 4.1), zamanla burada Pagan kültürünü kendi dini işlevleri ile değiştiren Hristiyanlar için bir kilise yapısı olabileceğinden bahsedilmiştir (Ramsay, 1883). Ek olarak Erken Hristiyan Dönemi'nden kalan bir yazıta göre bu bölgede bir manastır olabileceği, zamanla yıkılan manastırın mimari parçalarının bu bölgeden uzaklaştırıldığı aktarılmıştır (Hild & Restle, 1981). Başka bir yazıta göre ise hamam ve çevresinin Iustinanus Dönemi'nde Dios'un mezarı ve kutsal alanı olarak nitelendirilmiştir (Métivier, 2005). Özetle termal hamamların dini bir merkez olması gibi ortak bir özelliği bulunmakta; Sarıkaya Roma Hamamı'nın da bu tür ortak özelliklerle dini bir kompleks olduğu akla gelmektedir. Termal yapıların ve kentlerin mevcut dini niteliklerine ve Sarıkaya Roma Hamamı'nın benzer özelliklerine bakıldığına yapının dini bir merkez kategorisinde yer alması olasıdır. Bu bölümde işlevsel açıdan yeri ve önemi aktarıldıktan sonra aşağıdaki tablolar yardımıyla kaynaklarda geçen plan şemaları listelenmiş, örnek yapılara kataloglar üzerinden seçilmiş ve Sarıkaya Roma Hamamı'nın plan şeması açısından hangi gruba dahil olduğu şematik olarak daha net açıklanmıştır (Tablo 5.7).Balnealar ve Yunan hamamları ile başlayan hamam mimarisinin, oldukça geniş İmparatorluk hamamlarına dönüşmesi ve Anadolu'ya yayılması sürecinde Sarıkaya Roma Hamamı'nın yeri ve önemi şu şekilde vurgulanabilir. Sarıkayanın işlevsel olarak en çok Termal Hamam grubuna, ardından imparatorluk hamam grubuna ve askeri hamam grubunda, plan şeması açısından ise simetrik ve küçük imparatorluk tipi plan şemasında yer alabileceği görülmektedir. Ayrıca oluşturulan kataloglar sonucunda Sarıkaya Roma Hamamı'nın mekanlarının başlı başına bir çok farklı hamam örneklerinin mekanları ile aynı stilde olduğu saptanmış ve aşağıdaki tabloda yer almıştır (Tablo 5.8).

Tablo 5.6 Anadolu'daki hamamların plan şemasına göre sınıflandırılması

<table>
<tr><td rowspan="2">Çift Sıralı Hamam Gymnasium</td><td>Ephesus Liman Hamamı (3A-3B)</td><td>Aphrodisias Hadrian Hamamı (4A-4B)</td><td>Hierapolis Hamamı (5A-5B)</td><td>Ankara Caracalla Hamamı (6A-6D)</td></tr>
<tr><td>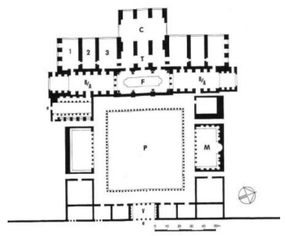</td><td>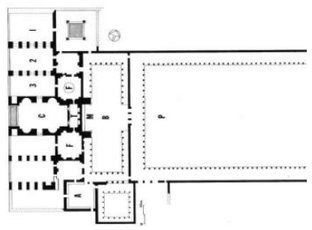</td><td>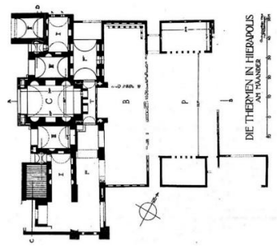</td><td>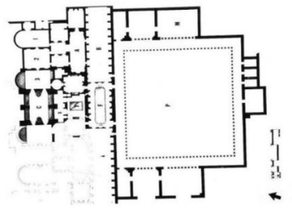</td></tr>
<tr><td rowspan="2">U Planlı Hamam Gymnasium</td><td colspan="2">Efes Doğu Hamamı (7A-7B)</td><td>Efes Tiyatro Hamamı</td><td>Alexandria Troas Hamamı</td></tr>
<tr><td colspan="2">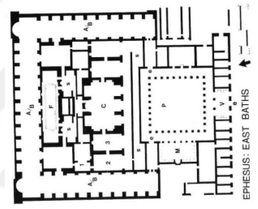</td><td>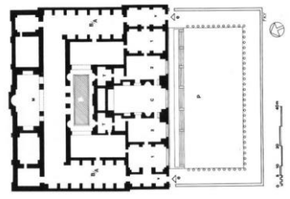</td><td>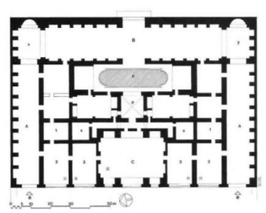</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Asimetrik Hamam Gymnasium</td><td>Milet Faustina Hamamı (10A-10B)</td><td>Hamam Mk 1 Oinoanda (12A-12C)</td><td>Efes Varius Hamamı</td><td>Güney Kent Kapısı Hamamı (11)</td></tr>
<tr><td>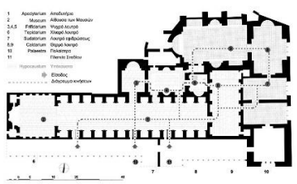</td><td>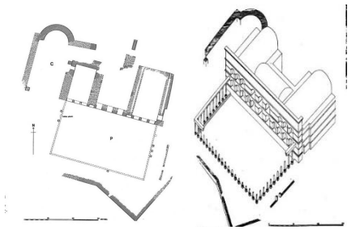</td><td>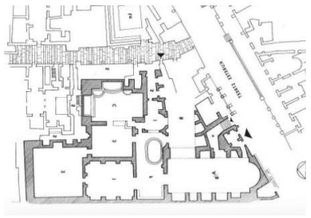</td><td></td></tr>
</table>

Tablo 5.7 Dünya üzerindeki hamamların plan şemasına göre sınıflandırılması

Asimetrik Plan Tipi	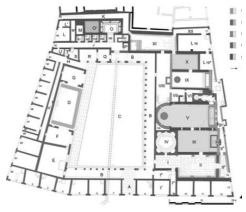 **Pompei Stabian Hamamı**	 **Pompei Forum Hamamı**	 **Pompei Forum Hamamı**	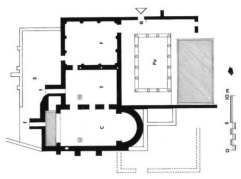 **Glanum Şehir Hamamı**	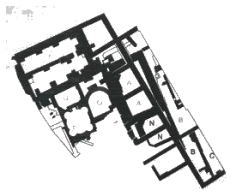 **Napoli Santa Chiara Hamamı**
Yarı Eksenel Plan Tipi	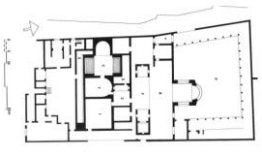 **Ostia Sahil Hamamı**	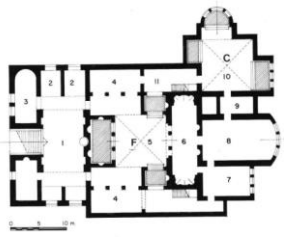 **Hippias'ın Hamam Tasviri**	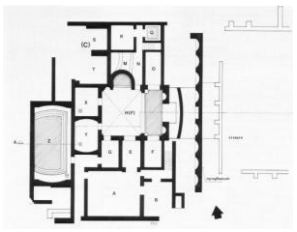 **Nero Hamamı Pisa**	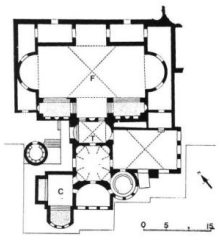 **Maxentius Hamamı Roma**	 **Heliocaminus Hamamı**
Simetrik Plan Tipi 	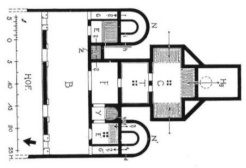 **Drevant Birinci Hamam**	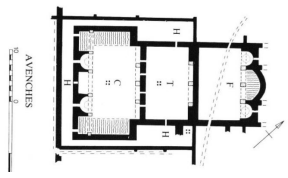 **Aventicum Şehir Hamamı**	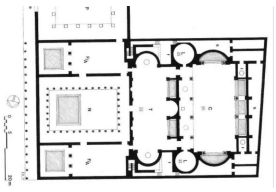 **Askeri Garnizon Hamamı**	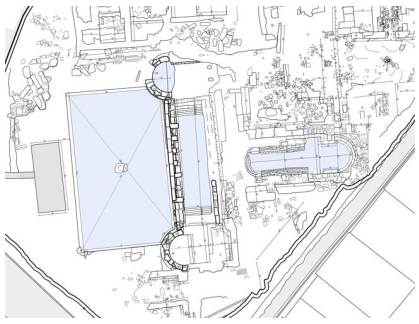	
Sıralı Plan Tipi	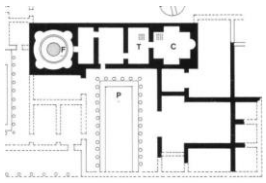 **Kral Herodes Hamamı**	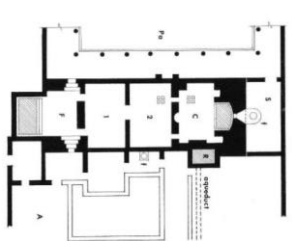 **Drevant İkinci Hamam**	 **Alonnes Çifte Hamamlar**	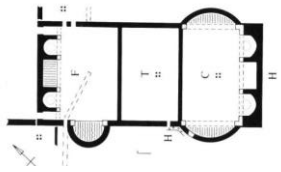 **Lejyonerler Hamamı**	
Halka Tipi	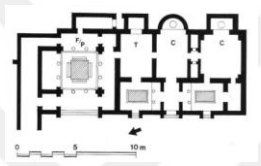 **Velleia Hamamı**	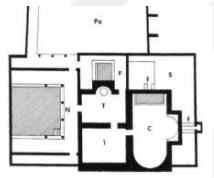 **Conimbriga Hamamı**	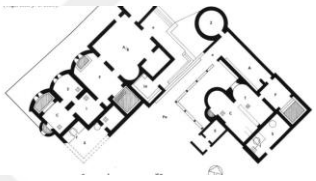 **Mirabriga Hamamları**	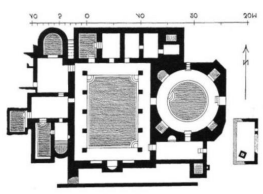 **Aquae Flavie**	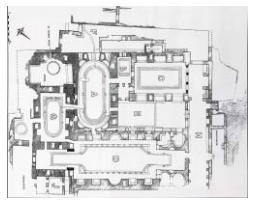 **Hamat Gader Hamamı**
Küçük İmparatorluk Tipleri 	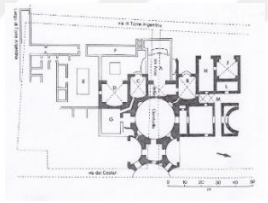 **Agrippa Hamamları**	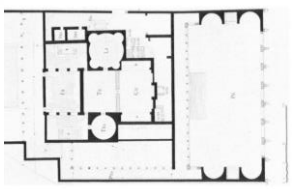 **Geç Traianus Dönemi Güney Hamamı**	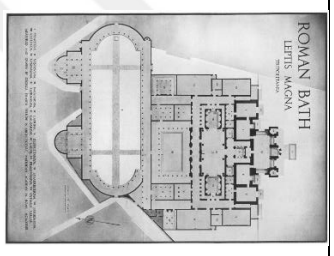 **Leptis Magna Hamamı**	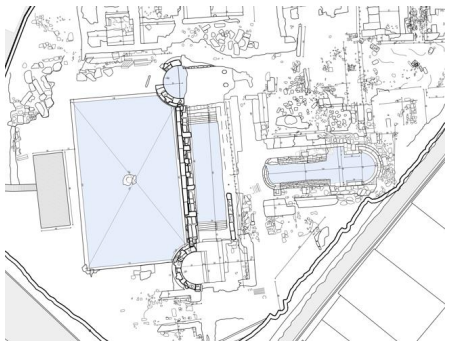	
Büyük İmparatorluk Tipleri	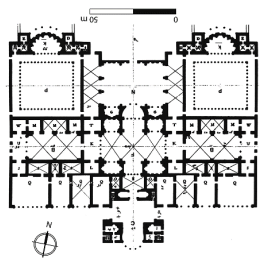 **Nero Hamamı**	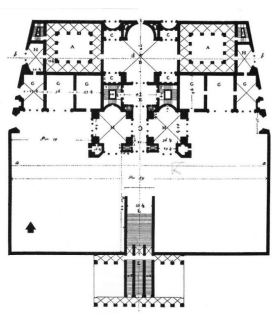 **Titus Hamamı**	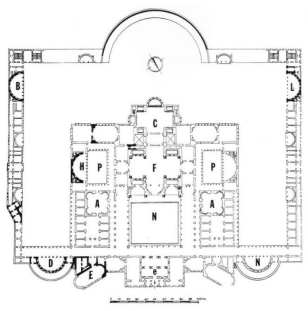 **Traianus Hamamı**	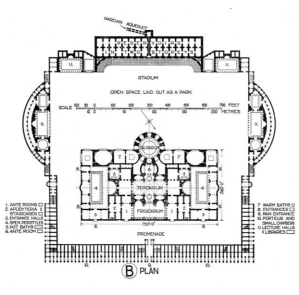 **Caracalla Hamamı**	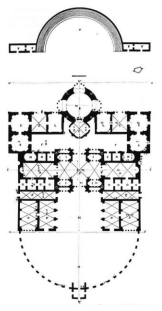 **Constantinus Hamamı**

Tablo 5.8 Sarıkaya Roma Hamamı ile mekan benzerlikleri bulunan yapıların karşılaştırılması

Sarıkaya Roma Hamamı	**Benzer Hamam Yapıları**				
Cephe ile Bitişik Natatio	Caracalla Hamamı	Diocletian Hamamı	Baiae Termal Kenti	Leptis Magna Hamamı	Aquae Sulis
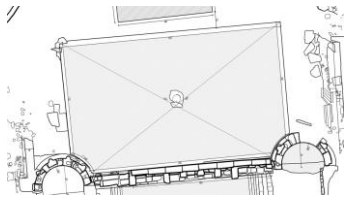		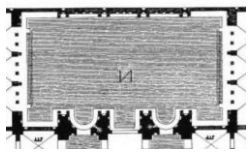	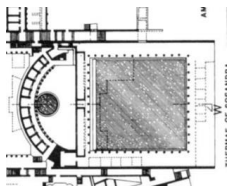	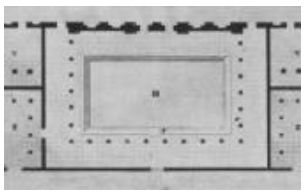	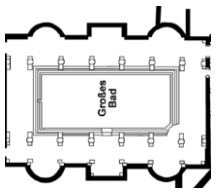
İki Cephe Arası Havuz	Aquae Sulis	Hamat Gader	Pisa'daki Nero Hamamı		Efes Tiyatro Hamamı
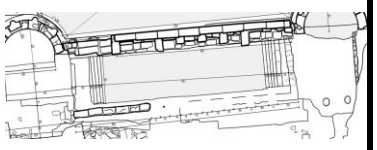	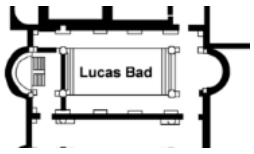		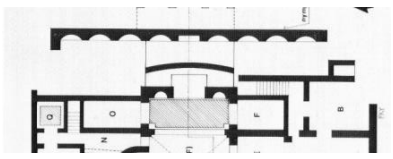		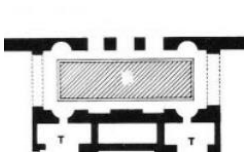
Yarım Daire Mekan, Kuzey	Aquae Flavie	Güney Kapı Hamamı	Faustina Hamamı	Lejyonerler Hamamı	Ankara Hamamı
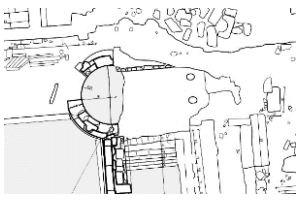	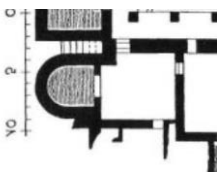	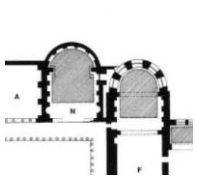	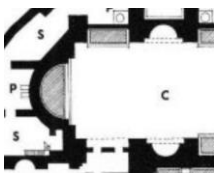	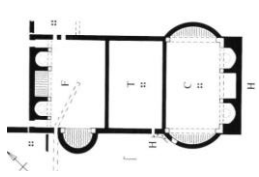	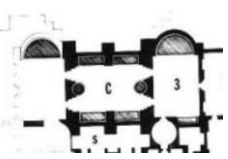
Yarım Daire Mekan, Güney	Forum Hamamı	Oinoanda Mk 1	III-2b Hamamı	Conimbriga Hamamı	Drevant I. Hamam
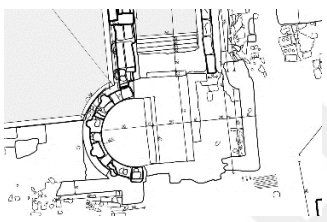	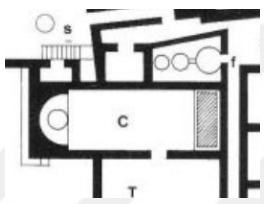	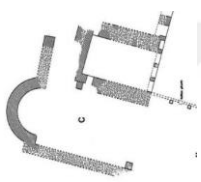	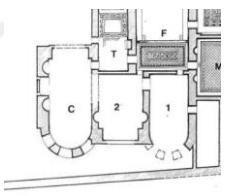	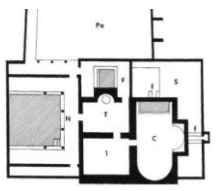	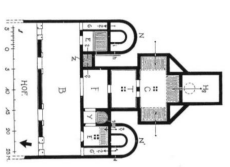
Eliptik Sıcak Havuz	Ankara Hamamı	Hamat Gader Hamamı	Sardis Hamamı	Alexandria Troas Hamamı	
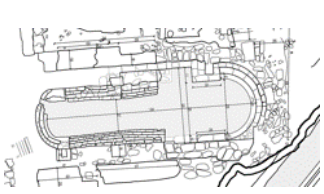	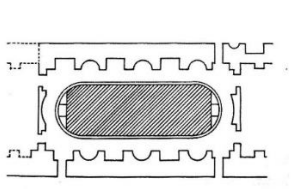	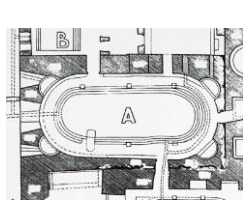	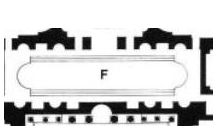		
Genel Plan ve Cephe	Oinoanda Hamamı	Drevant I. Hamamı	Hamat Gader Hamamı		
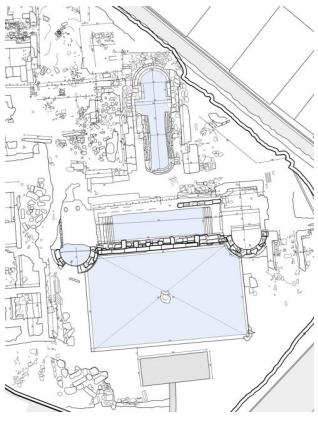	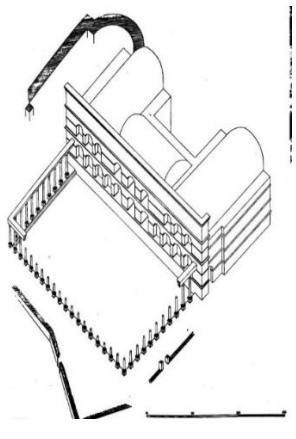	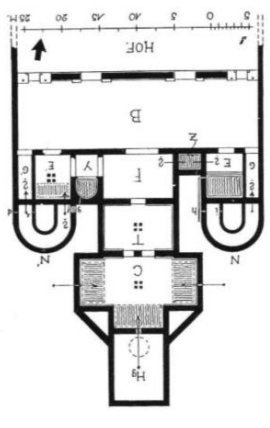	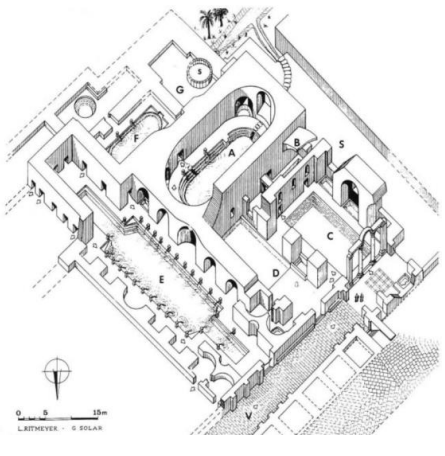		

6
SONUÇ VE ÖNERİLER

Sarıkaya Roma Hamamı için, 1932 yılında Chicago Oriental Institute tarafından ilk kez başlatılan kazıların ve bilimsel çalışmaların üzerinden 90 yıl geçmiştir. 1932 yılından sonra 2010 yılına kadar bilimsel ve arkeolojik açıdan belirsiz bir durumda olan yapı ve çevresine bakıldığında; nüfus yoğunluğunun artışı ile birlikte ilçenin tam ortasında yer alan batı cephesinin, sadece kemerli ve iki katlı bir çeşme olarak kullanıldığı görülmüştür. Ardından Sarıkaya Belediyesi'nin başvurusu üzerine, Yozgat Müze Müdürlüğü tarafından 2010-2014 yılları arasında altı sezon boyunca kurtarma kazıları yapılmıştır. Yapının bilimsel açıdan dünyaya tanıtılması ve mimarlık tarihi perspektifi ile yeniden incelenme ihtiyacı sonucunda bu çalışma ortaya çıkmıştır. Bu amaçla yapının Roma hamam mimarisi ve Roma su yapılarının en özel örneklerini günümüze yansıtan Roma hamam yapıları içerisinde Sarıkaya Roma Hamamı'nın sınıflandırılmasına yönelik bir çalışma hazırlanmıştır.

Sarıkaya Roma Hamamı'nın mimarisine yönelik bir araştırma ve değerlendirme sayılabilecek süreçte; mevcut mimari verilerin aydınlatılması, tarihi hamam yapısının ne gibi isimlerle adlandırıldığı, yapının hangi döneme kesin olarak tarihlendirilebileceği, 18., 19. ve 20. yüzyıl seyahatnamelerinde (Bkz. Bölüm 4.1.1) ne şekilde aktarıldığı gibi konuların mimarlık tarihi açısından incelenmesi ile belirli sonuçlara ulaşılmıştır.

Yapılan araştırmalar neticesinde yapı, kent ve bölge için çeşitli kaynaklarda geçen bir çok adlandırmanın olduğu görülmüştür. Sarvenae, Saravene, Aquae Sarvenae, Therma, Basilika Therma, Terzili Hamam, Kral Kızı Hamamı ve Sarıkaya Roma Hamamı gibi isimler, çeşitli kaynaklarda tespit edilmiştir (Bkz. Bölüm 4.1). Bu çalışmada ise Sarıkaya Roma Hamamı ismi seçilmiş ve kullanılmıştır. Bu gibi sorunlarla kent ve yapı için adlandırılmaların net olmadığı, hatta yapının hangi eyalet ve bölgede olduğu belirsizdir. Ayrıca yapının 2018 yılında UNESCO Kültür Mirası geçici listesine alınmasına rağmen, literatür araştırmasında kazı raporları dışında oldukça az bilimsel verilerle karşılaşılmıştır.

İlk olarak Roma Mimarisi, Roma Su yapıları ve Roma kent kavramı içerisinde, Sarıkaya Roma Hamamı'nın ve diğer hamamların bulunduğu mimari sınıflandırmalar ile ilgili ipuçları aranmıştır. Ek olarak Anadolu Roma Dönemi özelinde Hamam sınıflandırılmasının neler olabileceği ve spesifik bir yapı türü olabileceği üzerine düşünülmüş ve Sarıkaya Roma Hamamının bu sınıflandırmada hangi kategoriye dahil olabileceği fikri araştırılmıştır.

Bölüm 2'de söz edildiği gibi genelden özele doğru bir araştırma yöntemi benimsenmiş ve ana hatları ile Roma Dönemi, mimarisi, yapı tipleri, Roma su yapıları incelenmiştir. Roma mimarlığı kısaca anlatıldıktan sonra Bölüm 2 içerisinde Roma mimarlığındaki su yapıları ve Roma hamamları detaylı olarak işlenmiştir.

Roma hamam mimarisinin incelenmesinden önce ise Roma'da hamam kültürü ve kökenleri ele alınmıştır. Bu inceleme ile hamam kültürünün günlük yaşama, dönemin mimarisine, kentleşmeye, çeşitli kamusal gelişmelere ve sosyal yapıya yarattığı etkiler tespit edilmiştir. Roma dönemi öncesinde Helenistik kültür ile etkileşimli bir hamam kültürü belirlenmiş ve bir çok mimari elemanın Yunan kültüründen etkilendiği görülmüştür. Balnealar ile başlayan hamam mimarisinin, devasa boyuttaki İmparatorluk hamamlarına dönüşmesi, bu dönüşüm sürecinde ne gibi faktörlerin yer aldığı ve bu faktörlerin Sarıkaya Roma Hamamı mimarisi üzerindeki yansımaları tespit edilmiştir.

Roma hamam mimarisi içerisinde Sarıkaya Roma Hamamı'nın mevcut kalıntılarının, mekanlarının ve işlevlerinin Natatio dışında netleştirilmediği tespit edilmiştir. Bu amaçla hamam mimarisi içerisinde dört ana yıkanma mekanı ve bu mekanlarla bağlantılı ikincil mekanların tanıtılması sağlanmıştır. Ayrıca hamam türlerinin birbirinden farklılaştığı gözlemlenmiş, bu farklılıkların coğrafi ve kültürel özelliklere ne gibi etkileri olduğu açıklanmıştır. Hamam türlerine göre balnea, imparatorluk hamamı, termal hamamlar, hamam-gymnasium, termal kent, afrika eyalet hamamları, kent hamamları ve erken dönem hamamları gibi belirli sınıflandırmalarla karşılaşılmıştır.

Ayrıca hamam türleri dışında yapıların plan şemalarında da belirli benzerlikler ve farklılıkların yer aldığı, çeşitli sınıflandırmaların yapıldığı ve coğrafi olarak plan şemalarının farklılaştığı görülmüştür. Asimetrik, simetrik, yarı eksenel, simetrik imparatorluk tipi, küçük imparatorluk tipi gibi plan şemalarına göre ayrıldığından

söz edilmiştir. Bu noktada termal hamamların ve imparatorluk hamamlarının da kendi içerisinde alt gruplara ayrıldığı görülmüştür (Şekil 6.1).

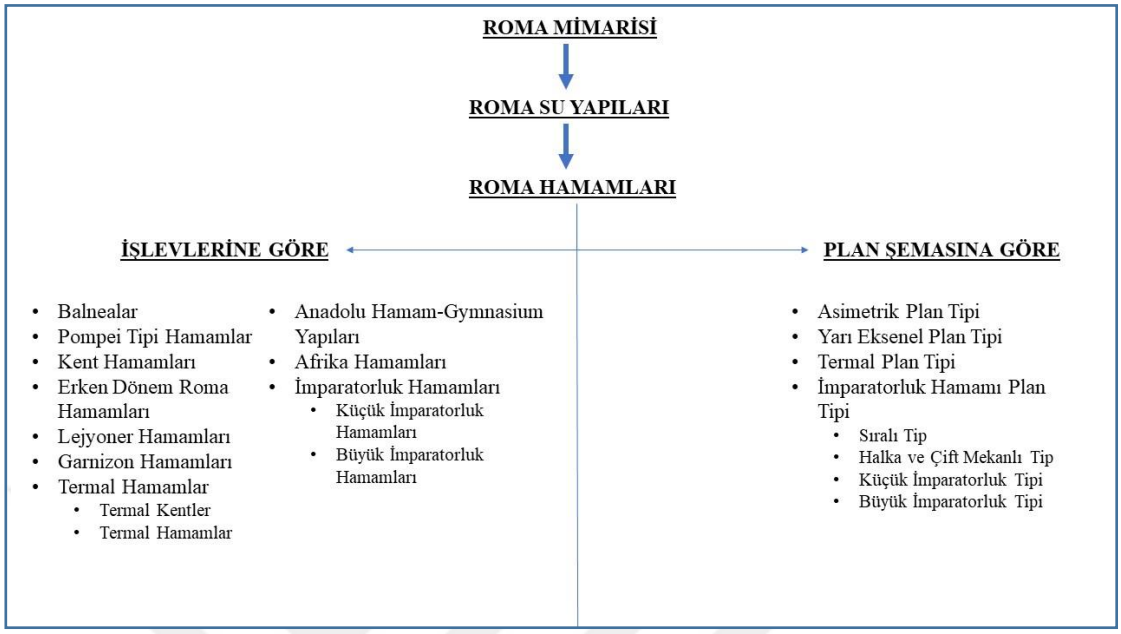

Şekil 6.1 İşlevlerine ve plan şemasına göre Roma hamamları diyagramı (yazar tarafından hazırlanmıştır)

Ortak mimari ve işlevsel özellikler açıklandıktan sonra bir sonraki bölümde ise Sarıkaya Roma Hamamı'nın sahip olduğu mekanların ve kalıntıların karşılaştırılarak sınıflandırılması hedeflenmiştir. Bu sebeple dünya üzerindeki belirli Roma hamam örnekleri seçilmiş ve kataloglar/tablolar halinde detaylandırılmıştır. Üç grup halinde incelenen hamam örnekleri seçilerek, adı, bulunduğu ülke ve kent, uydu görüntüleri, üç boyutlu görselleri, planları, kesitleri, süsleme özellikleri, mekan özellikleri ve işlevleri, perspektif kesitleri, kent içi konumu, planlama ilkeleri, işleyiş diyagramları ve günümüzdeki mevcut halleri incelenmiştir.

Bölüm 3'te ise Roma hamam mimarisinden söz edildikten sonra yapının bulunduğu Anadolu coğrafyası üzerindeki belirgin yapı türü olan hamam-gymnasiumların gelişiminden söz edilmiştir. Bunun için ilk olarak, Roma ve Helen ortak kültürünün bir sentezi olarak ortaya çıkan hamam gymnasium türlerinin gelişimi, Romalıların yayılmacı politikasının bu yapılara etkisi, Anadolu'nun Romalılaştırılma süreci ve eyaletlerin kendi içerisindeki durumlarından söz edilmiştir. Ardından hamam-gymnasium türünün Anadolu'daki yapı türleri içerisindeki yeri açıklanmıştır. Dönemin imparatorluk kültlerinden bahsedilmiş ve sosyo-politik durumun mevcut

mimariye etkileri saptanmıştır. Dönemin politik, mimari ve dini durumları açıklandıktan sonra Anadolu Roma hamamlarının gelişimi detaylandırılmıştır. Ardından günümüzde mevcut hamam örnekleri üzerinden Sarıkaya Roma Hamamı'na referans olabilecek ortak ve farklı özellikler saptanmıştır. Bunun için Bölüm 2'deki yönteme benzer olarak katalog ve tablolar oluşturulmuş yapıların özellikleri daha detaylı açıklanmıştır. İncelenecek hamam örnekleri seçilerek, adı, bulunduğu ülke, yapım yılı, kent, uydu görüntüleri, üç boyutlu görselleri, planları, kesitleri, dönemleri, yapım yılları mimari tipleri ve diğer mimari detayları ele alınmıştır.

Bölüm 4'te ise Sarıkaya Roma Hamamı, yapının bulunduğu kent, bölge, eyalet ve Roma İmparatorluğu'nun etkilerinin incelenmesi hedeflenmiştir. Bunun için mimarisine geçmeden önce yapı ve kente dair ilk yazılı kaynaklar belirlenmiştir. Yaklaşık elliye yakın, 19. 20. ve 21. yüzyıl kaynakları incelenmiş, kaynaklar içerisindeki bilgiler karşılaştırılmış, isimlendirmelerle alakalı benzerlikler ve farklılıklar ortaya konmuş ve ilk bilimsel yayınlar referans alınarak yapı ve kent adlandırmaları açıklanmıştır. Elde edilen bilgiler ışığında yapının ait olduğu Cappadocia eyaletinin sosyal ve politik durumu, kültürel değişimleri, yönetim biçimleri, inançların mimariye ve yönetime etkileri incelenmiştir. Ardından Cappadocia eyaletinin bir bölgesi olan Sarvenae bölgesinden ve yapının isimlendirmelerinden biri olan Aquae Sarvenae'nin; Sarvenae bölgesinin hamamları anlamı ile kullanıldığı saptanmıştır. İncelenen kaynaklarda Sarvenae ve Saravene olarak farklı belirtilen bölge isimlendirmesinin, ortak bir bölgeyi tanımladığı belirlenmiştir. Erken dönem paralar ve kaynaklar referans alınarak hamamın ve bulunduğu çevrenin Aquae Sarveane olarak adlandırıldığı görülmüştür. Ardından MS. 451 yılına kadar yapının ve kentin Therma olarak adlandırıldığı, MS. 451 yılında ise kentin piskoposluk merkezi ilan edilmesinden sonra Basilika statüsü eklenerek Selçuklu Dönemi'ne kadar Basilika Therma olarak isimlendirildiği saptanmıştır. Bu isimlendirmelerin net olarak belirlenmesi için antik kaynaklardan başlayarak günümüze kadar yayınlanan bir çok kaynak taranmıştır. Bunun sonucunda hangi kaynakta nasıl isimlendirildiği ile alakalı yapı ve kent için ayrı ayrı tablolar oluşturulmuştur (Bkz. Tablo 4.1 ve Tablo 4.2).

Bu bilgiler ışığında tekrar bakıldığında; Sarıkaya ilçesi ve çevresinin dokuz kaynakta Basilika Therma, sekiz kaynakta ise Therma ismiyle anıldığı görülmüştür. Hamam yapısının ise benzer şekilde dört farklı kaynakta Aquae Sarvenae ve Terzili Hamam, üç kaynakta ise Basilika Therma ve Basilica Therma isimleriyle anıldığı görülmüştür. Bu bilgiye göre, Sarıkaya İlçesi'nin Roma döneminde çoğunlukla Basilika Therma, hamam yapısının ise Aqaue Sarvenae ve Basilika Therma olarak anıldığı belirlenmiştir. Sonuç olarak kent ve hamam, Roma'nın Cappadocia Eyaletine bağlı Sarvenae/Saravene bölgesinde, dönemin başkenti Caesareae/Kayseri yakınlarında, Basilika Therma kentindeki Aquae Sarvenae ve Therma/Basilika Therma isimleri ile var olduğu saptanmıştır. Kentin; merkezde yer alan, en büyük ve temel hamam yapısının adıyla özdeşleştiği, zaman zaman aynı isimle anıldığı anlaşılmaktadır.

İncelenen kaynaklarda 19. yüzyıl seyyahları ve yazarlarından Ramsay ile Chantre'nin, yapıyla ilgili ilk bilimsel yayınları oluşturan yazarlar olduğu görülmüştür. Ramsay ve Chantre'nin hamam yapısı ile verdiği bilgiler, yol güzergahları ve çizimler detaylıca incelenmiştir. Bu incelemeler sonucunda Basilika Therma'nın; Konstantinapole'den başlayarak Armenia eyaletine ulaşan doğu batı yol güzergahı ile Amisos/Samsun'dan başlayarak Anadolu'nun güney sahillerine uzanan kuzey güney sivil araç rotasının tam merkezinde yer aldığı tespit edilmiştir.

Ardından 1932'de Chicago Oriental Institute tarafından ilk kazı, ölçüm ve sınır tayini yapılan yapının, 2014 yılına kadar geçen kazı süreci ve arkeolojik gelişimi açıklanmıştır. Alişar Höyük kazı başkanı Von der Osten'in görevlendirdiği Richard Haines ve ekibi burada ilk kazıları gerçekleştirmiştir. Yapı ile ilgili ilk bilimsel veriler ve raporlar bu kazılar ve ölçümler sayesinde elde edilmiştir. 2010-2014 yılları arasında yapılan Yozgat Müze Müdürlüğü tarafından yürütülen kazı çalışmaları sonucunda daha önce toprak altında kalmış olan natatio, kuzey ve güney yarım daire mekanlar, batı ve doğu cepheleri, ikinci dikdörtgen havuz, eliptik üçüncü havuz, diğer taş duvarlar ve temeller, mezar odası, çeşitli mimari yapı elemanları, arkeolojik bulgular ve diğer bir çok detaylı veri ortaya çıkarılmıştır.

Kazı çalışmalarının ardından yapı ile ilgili mimari özellikler derlenmiş ve yapının mimari açıdan detaylı bir tanımlaması yapılmıştır. Çağ Restorasyon'un oluşturduğu, yapıya ait rölöveler ve çizimler referans alınarak plan ve işlevsel özellikler detaylıca

açıklanmıştır. Yapının mekânsal özelliklerinin yanı sıra ısıtma sistemlerinden yapı malzemelerinden de bahsedilmiştir. Mimarlık tarihi açısından yapının eksik olan mekânsal ve işlevsel özellikleri tespit edilmiş ve karşılaştırmalı-sınıflandırmalı olarak açıklanmasının önü açılmıştır. Aynı bölümde ise yapının batı cephesine ait detaylı incelemeleri yer almaktadır. Hild &Restle tarafından ilk başta nymphaeum olarak adlandırılan batı cephesi günümüze kadar korunarak ulaşan yapının en önemli elemanlarından biri olduğu görülmüştür. Batı cephesinin özelliklerine bakıldığında, Entablatur/arşitrav olarak adlandırılan süsleme bloklarının arşitrav, friz ve korniş olarak ayrıldığı tespit edilmiştir. Arşitrav kısmında boğa başı ve girland bezemeleri bulunmaktadır. Ayrıca yumurta ve astragal bezeme dizileri de bulunmaktadır.

Bölüm 5'te ise, buraya kadar elde edilen bilgiler ışığında Sarıkaya Roma Hamamı'nın Kataloglar ve tablolardan çıkarılan işlevsel ve mekânsal özellikleri ile ilgili benzerlikler ve farklılıklar sonucunda Sarıkaya Roma Hamamı'nın belirgin nitelikleri saptanmıştır (Bkz. Tablo 5.1 - Tablo 5.8).

Bütün bunlar ışığında Sarıkaya Roma Hamamı'nın;

. Roma İmparatorluğunda, Cappadocia Eyaletinde, Sarvenae veya Saravene bölgesinde bulunduğu, Aquae Sarvenae, Therma ve Basilika Therma şeklinde hem yapının hem kentin adlandırıldığı;

. Roma Hamam tipleri ya da türleri arasında, mekanların biçimlenişi, sıcak su kaynağı üzerine kurulmuş olması, askeri yollar üzerinde olması özellikleriyle, termal hamamlara, imparatorluk hamamlarına ve askeri hamam türlerine benzediği;

. Roma hamam plan tipleri arasında; simetrik hamam tiplerine ve küçük imparatorluk plan tiplerine benzediği;

. Termal hamamların, natatio ile bir arada inşa edilen nymphaeumlara sahip Aquae Sulis, Dioclation, Hamat Gader, Pisa Nero Hamamı gibi örneklere bakıldığında; Sarıkaya Roma Hamamı'nın batı cephesi olarak adlandırılan bölümünün, günümüzde ayakta olan bölümler arasındaki en süslü cephe olması, cephedeki kemerler içerisinde heykellerin bulunma ihtimali de düşünüldüğünde, nymphaeum özellikleri taşıdığı ve nymphaeuma sahip termal hamam özelliği gösterdiği;

. Sinope, Milet ve Antiochia arşitrav-bezeme örnekleri ile karşılaştırılması ve kazılarda MS. 2. Yüzyıla tarihlenen bir sikkenin var oluşu ile birlikte yapının, MS. 2. yüzyıla büyük olasılıkla tarihlenebileceği, fakat kent adlandırmaları ve Anadolu'nun Romalılaştırılması göz önünde bulundurulduğunda daha önceki bir döneme de var olabileceği veya tarihlenebileceği düşünülmektedir (Bkz. Şekil 5.1).

Sonuç olarak; Sarıkaya Roma Hamamı'nın Roma'nın Cappadocia Eyaletinde, Sarvenae/Saravene olarak anılan bölgesinde, Basilika Therma, Therma ve Aquae Sarvenae olarak anılan kentte önemli ticaret ve askeri yollar üzerinde bulunan, ayrıca mekan biçimlenişleri ve plan özellikleri bakımından simetrik imparatorluk hamamı plan tipi ve askeri hamam türünde olduğu, 48 derecelik su kaynağının üzerine kurulmuş olması sebebi ile ve natatiosunda sıcak su bulunması sebebiyle termal hamam özellikleri gösterdiği, batı duvarının nymphaeum özellikleri göstermesi nedeniyle nymphaeuma sahip simetrik bir termal hamam tipinde olduğu, ayrıca küçük imparatorluk plan şemasına sahip olduğu, bugün cephesinin ayaktaki tek bölümü olan batı cephesi ve süslemeleri Dünya ve Anadolu'daki Roma yapıları ile karşılaştırıldığında genellikle MS. 1. Yüzyıl ile MS. 2. Yüzyıl arasına tarihlenebileceği düşünülmektedir. Ayrıca yapıldığı dönemde içinde birçok fonksiyona hizmet eden mekanları barındıran bir kompleks niteliğinde olduğu söylenebilir. Bütün bu bulgular ışığında Sarıkaya Roma Hamamı'nın var olan ve tespit edilen özellikleri ile Anadolu'da özgün bir yapı olduğu düşünülebilir. Ayrıca, yapının etrafındaki kalıntıların bugün yerleşme bölgesinin altında kalması nedeniyle yapının plan tipi, süsleme özellikleri ve cephe özellikleri ile ilgili bilgilerin tümüne ulaşılamamaktadır. Tamamlanan kazıların ileriki yıllarda devam edebileceği düşünülerse; tanımlanamayan bir çok farklı işlevli yapının, dini yapıların, bazilika ve diğer mekanların dünya ve Anadolu üzerindeki diğer Roma hamamı örnekleri ile karşılaştırılmasında daha net bir sınıflama yapılabileceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Acar, Ö. (2017). *Canal project threatens ancient Ephesus in western Turkey*. Hürriyet Daily News. https://www.hurriyetdailynews.com/civilizations-massacre-in-ephesus-121230.erişim tarihi:14.05.2022.

Adontz, N. (1965). *Etudes Armeno-Byzantines*. Bertrand.

Ahenobarbus, C. (2013). Baths of Trajan. Içinde *Wikipedia*. https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Baths_of_Trajan&oldid=1070991902.erişim tarihi:31.03.2022.

Akok, M. (1968). Ankara Şehrindeki Roma Hamamı. *Türk Arkeoloji Dergisi*, *Sayı : XVII-1*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Akok, M., & Altar, A. (1940). *Ankara Çankırı caddesi üzerindeki Çankırıkapı Kazısı Roma Hamamı'nın çizimi, planı ve fotoğrafları* (TASUH5034). Türk Tarih Kurumu, Anıtları Koruma Fotoğraf Atölyesi; SALT Research. https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/70284. erişim tarihi:15.05.2022.

Aktüre, S. (2020). *İÖ. 6. Yüzyıldan 14. Yüzyıl Sonuna Kadar Büyük İmparatorluklar Döneminde Anadolu Kentleri*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Akurgal, E. (1998). *Anadolu Kültür Tarihi* (2. basım). TÜBİTAK.

Alberts, B. (2022). The Thermal Baths at Santa Chiara Church. She Studios. https://www.she-studios.com/writings/thermal-baths-at-santa-chiara-church, 01.06.2022.

Aldrete, G. S. (2004). *Daily Life in the Roman city: Rome, Pompeii, and Ostia*. Greenwood Press.

Allianoi.org. (2005). Allianoi. Içinde *Wikipedia*. https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Allianoi&oldid=1078583888. erişim tarihi:08.05.2022.

Anderson, J. C. (2013). *Roman Architecture in Provence*. Cambridge University Press.

Anderson, J. G. C. (1897). The Road-System of Eastern Asia Minor with the Evidence of Byzantine Campaigns. *The Journal of Hellenic Studies*, *17*, 22-44.

Angeles, M., Fincker, M., Asensio, J., Vipard, P., & Garzarán, S. (2005). Excavaciones en la ciudad hispano romana de Labitolosa (La Puebla de Castro. Huesca). Informe preliminar de la campaña del año 2004. *Salduie: Estudios de prehistoria y arqueología, p. 327-341*.

Anılcan. (2011). Perge. İçinde *Vikipedi*. https://tr.wikipedia.org/w/index.php?title=Perge&oldid=27562941. erişim tarihi:16.05.2022.

Anonim. (1600). *View Of The Roman Baths Of Titus by Mary Evans Picture Library*. Pixels.https://pixels.com/featured/view-of-the-roman-baths-of-titus-mary-evans-picture-library.html. erişim tarihi: 30.03.2022.

antikege.wordpress.com. (2014). Allianoi. *Antik Ege (Antique Aegean)*. https://antikege.wordpress.com/izmir/tarihi-yerler-2/allianoi, 08.05.2022.

Antiochian. (2013). Piecing Together Diogenes of Oinoanda: The City Of Oinoanda. *Piecing Together Diogenes of Oinoanda*. http://oinoanda.blogspot.com/2013/01/the-city-of-oinoanda.html. erişim tarihi:16.05.2022.

Antoninus, A. (1848). *Itinerarium Antonini Augusti Et Hierosolymitanum* (G. Parthey & M. Pinder, Ed.). Impensis F. Nicolai; Lyon Public Library.

Aphrodisias Kazı Projesi. (2022). *Aphrodisias Kazıları—Hadrian Hamamı*. http://aphrodisias.classics.ox.ac.uk/tr/tr-hadrianicbaths.html#prettyPhoto. erişim tarihi:15.05.2022.

Bachmann, M. (2016). Oinoanda: Diogenes'in Şehrindeki Araştırmalar. *Colloquium Anatolicum*, *15*, 152-162.

Barrow, R. H. (2002). *Romalılar* (E. Gürol, Çev.). İz Yayıncılık.

Başıbüyük, Z., Ekİncİoğlu, G., & Önal, M. M. (2019). Yozgat Sarıkaya Termal Roma Hamamı'nda Kullanılan Doğal Yapı Taşları ve Mühendislik Özellikleri. *Çukurova Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi*, *34*(1), 233-244.

Bıyık, R., & Doğan, N. (1995). *Sarıkaya (Yozgat) Turizm Alanı İmar Raporu*. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kayseri Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü.

Bittel, K. (1985). Die Badeanlage von Terzili Hamam. Mit Einer Einführung von Kurt Bittel. İçinde *Istanbuler Mitteilungen, 35.* DAI.

BOA. (1261). *Boğazlıyan kazası, Ilısu karyesi temettuat defteri.(a.g.tt)* (ML.VRD.TMT.d...13109). Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. https://katalog.devletarsivleri.gov.tr. erişim tarihi:11.11.2021.

BOA. (1309a). *Boğazlıyan kazasının Terzili köyünde inşa edilecek Ermeni mektebi için iane edilmiş evrak ile kitabın derdest edilerek takdimi.* (Y..PRK.UM.. / 23 - 30 - 0). Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. https://katalog.devletarsivleri.gov.tr. erişim tarihi:11.11.2021.

BOA. (1309b). *Boğazlıyan'ın Terzili Karyesi'nde Ermeniler için inşa edilecek mektebe yardım yapılması konusunda Ermeniler tarafından basılarak muhtelif yer ve şahıslara gönderilen varakaların elegeçirildiği.* (Y..PRK.DH.. / 4 - 57 - 0). Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. https://katalog.devletarsivleri.gov.tr. erişim tarihi:11.11.2021.

BOA. (1320). *Yozgat mülhakâtından Terzili karyesinin dört mahalleye taksimi.* (Y..A...RES. / 117 - 31 - 0). Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi. https://katalog.devletarsivleri.gov.tr. erişim tarihi:11.11.2021.

Borgia, E. (2019). Preliminary Considerations on Thermal Spas in the Eastern Roman Provinces: The Case of Asia Minor. İçinde M. Bassani, M. Bolder-Boos, & U. Fusco (Ed.), *Rethinking the Concept of "Healing Settlements": Water, Cults, Constructions and Contexts in the Ancient World (Roman Archaeology Conference 2016 Proceedings of the Session of Study (nr. 27), Sapienza*

University, Aula "Partenone", 17th March 2016) (s. 176). Archaeopress Publishing Ltd.

Bouret, B. (2007). Antoninus-Pius-Thermen. Içinde *Wikipedia*. https://de.wikipedia.org/w/index.php?title=Antoninus-Pius-Thermen&oldid=198567681. erişim tarihi:04.04.2022.

Brewminate. (2017). Timgad and Leptis Magna: Roman Art and Architecture in Northern Africa. *Brewminate: A Bold Blend of News and Ideas*. https://brewminate.com/timgad-and-leptis-magna-roman-art-and-architecture-in-northern-africa. erişim tarihi: 28.05.2022.

Brödner, E. (1983). *Die Römischen Thermen und das Antike Badewesen: Eine Kulturhistorische Betrachtung*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Campisano, N. (2017). *The Baths of Caracalla in 3D: "A Journey Back in Time"*. IItaly.Org. http://www.iitaly.org/node/53289. erişim tarihi:04.04.2022.

Cangül, C. & Kültür Envanteri. (2018). *Perge Büyük Hamam • Kültür Envanteri*. https://kulturenvanteri.com/yer/perge-buyuk hamam/#16/36.96106/30.853516. erişim tarihi:16.05.2022.

Capitolivm.it. (2017). Terme di Tito. *Capitolivm*. https://www.capitolivm.it/meraviglie-di-roma/terme-di-tito. erişim tarihi:31.03.2022.

Carpiceci, A. C. (1977). *Pompeii: 2000 years ago. Florence: Bonechi Edizioni "Il Turismo". (Drawings, reconstructions and layouts by the author)*. Knowlton School Digital Library Work Forum Baths, Pompeii, Italy. https://ksamedia.osu.edu/index.php/Detail/objects/5962. erişim tarihi: 31.03.2022.

Casa de Castro. (2022). *Labitolosa: Puebla de Castro yakınlarındaki İspanyol-Roma şehri-Casa de Castro*. https://www.casadecastro.com/es/labitolosa.html. erişim tarihi:06.05.2022.

Chantre, E. (1898). *Recherches Archéologues Dans L'Asie Occidentale, Mission En Cappadoce 1893-1894* (Ernest Lerux Éditeur, Ed.). Ouvrage publié sous les auspices du Ministère de l'Instruction publique et des Beaux-Arts.

Claridge, A., Toms, J., & Cubberley, T. (1998). *Rome: An Oxford Archaeological Guide*. Oxford University Press, USA.

Claytor, G. (2007). Baths of Antoninus. Içinde *Wikipedia*. Institute for the Study of the Ancient World. https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Baths_of_Antoninus&oldid=1078870666. erişim tarihi:04.04.2022

Clérisseau, C.-L. (1770). *Charles-Louis Clérisseau, VIew of the Interior of an Antique Roman Bath, undated, private collection*. https://www.sothebys.com/en/search-results.html?query=clerisseau erişim tarihi:03.04.2022.

cm-spsul.pt. (2022). *Câmara Municipal de S. Pedro do Sul*. http://www.cm-spsul.pt/conteudo.asp?idcat=415. erişim tarihi:05.05.2022.

Coldeel. (2010). *Plan Rome-Arcus Novus*. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Plan_Rome_-_Arcus_Novus.png. erişim tarihi:22.03.2022.

Congès, A. R. (2000). *Glanum: De l'oppidum salyen à la cité latine* (Nouvelle éd.). Éd. du Patrimoine-Centre des monuments nationaux.

Correia, V. H., Rodrigues, N., & Gonçalves, A. (2016). Reconstructing Roman Archaeological Sites: Theory and Practice—The Case of Conimbriga. *Open Journal of Social Sciences*, *4*(2), 122-132.

Cosmographics. (2013). *Free outline Map of Africa*. Cosmographics Ltd. https://www.cosmographics.co.uk/product/free-outline-map-of-africa, 06.06.2022.

Costa Vaz, F., Martín-Seijo, M., Carneiro, S., & Tereso, J. P. (2016). Waterlogged plant remains from the Roman healing spa of Aquae Flaviae (Chaves, Portugal): Utilitarian objects, timber, fruits and seeds. *Quaternary International*, *404*, 86-103.

Coulton, J. J. (1987). Roman Aqueducts in Asia Minor. Içinde S. Macready & F. H. Thompson (Ed.), *Roman Architecture in the Greek World*. Society of Antiquaries of London distributed by Thames and Hudson.

Cousins, E. H. (Ed.). (2020). Experiencing Aquae Sulis. İçinde *The Sanctuary at Bath in the Roman Empire* (ss. 50-69). Cambridge University Press.

Çağlıbulanık, O. (2016). *Yozgat İli Sarıkaya İlçesi Roma Hamamı Rölöve Projeleri Hazırlanması İşi* (Rölöve Projesi 27.05.2016 gün ve 2129 sayılı karar ile fotoğraf albümü ve dijital dosya). Çağ Restorasyon-Mimarlık; T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kayseri Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü.

Çoban, H. (2016). Roma Dönemi Hastaneleri, Asklepionlar ve Sarıkaya Roma Hamamı. *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu 05-07 Mayıs 2016 Bildiri Kitabı*, *I. Cilt*, 98-109.

Dalbéra, J.-P. (2011). *La maquette de Rome à l'époque de Constantin (musée de la civilisation romaine, Rome)* [Photo]. https://www.flickr.com/photos/dalbera/18462958283. erişim tarihi: 31.03.2022.

Davenport, P. (2021). *Roman Bath: A New History and Archaeology of Aquae Sulis*. The History Press.

Dawkins, R. M. (1911). Archaeology in Greece. *Journal of Hellenic Studies*, *31*, 296-307.

Deakin, R. (1930). *Pont du Gard, Vers-Pont-du-Gard* (RIBA2749-19) [Dijital Ortam]. RIBA Collections. https://www.architecture.com/image-library/ribapix/image-information/poster/pont-du-gard-verspontdugard/posterid/RIBA2749-19.html. erişim tarihi: 09.04.2021.

Decker, M., & Cooper, J. E. (2012). *Life and Society in Byzantine Cappadocia*. Palgrave Macmillan.

DeLaine, J. (1989). Some Observatıons On The Transıtıon From Greek To Roman Baths In Hellenıstıc Italy. *Mediterranean Archaeology*, *2*, 111-125.

DeLaine, J. (1992). *Design and Construction in Roman Imperial Architecture: The Baths of Caracalla in Rome*. University of Adelaide, Department of Classics.

Delauncey, L., & Apen-sadler, D. (2019, Haziran 18). *Ancient oven heating water in Roman baths 1,800 years ago opens*. Mail Online. https://www.dailymail.co.uk/sciencetech/article-7153063/Baths-Carcalla-Ancient-oven-heating-water-baths-1-800-years-ago-open-public-time.html erişim tarihi:05.04.2022.

denizli.org. (2016, Aralık 17). *Roma Hamamı—Hierapolis Antik Kenti*. Denizli. http://www.denizli.org/roma-hamami. erişim tarihi:15.05.2022.

DevianArt. (2022). *Stabian Baths by TripodPilot on DeviantArt*. https://www.deviantart.com/tripodpilot/art/Stabian-Baths-354691679 erişim tarihi: 09.03.2022.

Dorieo. (2010). *Català: Maqueta que recrea l'aspecte original de les termes Romanes de Mura. Museu Arqueológic de Llíria (MALL).* Own work. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Termas_Romanas_de_Mura_-_Maqueta.jpg. erişim tarihi:07.05.2022.

Dvorjetski, E. (2015). *Healing Waters*. The BAS Library. https://www.baslibrary.org/biblical-archaeology-review/30/4/3. erişim tarihi:08.05.2022.

Eckert, R. (2006). *Site de Glanum_Nord_2006-07-16*. Own work https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Site_de_Glanum_Nord_2006-07-16.jpg. erişim tarihi:09.03.2022.

Elias, J. (2022). *Conímbriga Roman Ruins | Portugal Attractions*. Lonely Planet. https://www.lonelyplanet.com/portugal/beira-litoral/attractions/conimbriga-roman-ruins/a/poi-sig/1374956/1335976. erişim tarihi:15.03.2022.

Equipo Didactalia. (2011). *Reconstrucción virtual de las termas romanas de Labitolosa (Proyecto Clío)*. Didactalia: material educativoes. https://didactalia.net/de/gemeinde/materialeducativo/ressource/reconstruccion-virtual-de-las-termas-romanas-de/147ebf84-f49d-436a-a53b-80af5fbe4d48. erişim tarihi:06.05.2022.

Erkoç, S. (2018). Patara Liman Hamamı: Mimarisi ve Yapı Evrelerine Dair İlk Gözlemler. *PHASELIS*, *4*, 239-258.

Ertuğrul, A. (2009). *Hamam Yapıları ve Literatürü*. 26. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 7, Sayı 13, 2009, 241-266.

Evans, H. B. (2018). Water Supply and Sewers. Içinde C. Holleran & A. Claridge (Ed.), *A Companion To the City of Rome*. Wiley Blackwell.

Evrensel Gazetesi. (2018). *Allianoi'yi unutmak!* Evrensel.net. https://www.evrensel.net/haber/351735/allianoiyi-unutmak, 08.05.2022.

Eyice, S. (1997). Hamam. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*. https://islamansiklopedisi.org.tr/hamam. erişim tarihi: 08.05.2022.

Fagan, G. G. (2001). The Genesis of the Roman Public Bath: Recent Approaches and Future Directions. *American Journal of Archaeology*, *105*(3), 403-426.

Fagan, G. G. (2002). *Bathing in Public in the Roman World*. University of Michigan Press.

Ferguson, E., McHugh, M. P., & Norris, F. W. (Ed.). (1999). *Encyclopedia of Early Christianity Second Edition* (2nd ed). Garland Pub.

Finlay, G. (1853). *History of the Byzantine Empire from DCCXVI to MLVII: C. Second Book*. William Blackwood and Sons, Edinburgh and London.

Fletcher, B. (1921). *A History of Architecture on the Comparative Method* (Sixth Edition).

Fletcher, B. (1924). *A History of Architecture: On the Comparative Method for Students, Craftsmen, & Amateurs* (7th Revised and Enlarged edition). B.T. Batsford Ltd.

Flitcroft, H., Palladio, A., & Burlington, R. B. (1720). *Copy of Andrea Palladio's conjectural reconstruction drawings of the Baths of Agrippa, Rome, prepared for Lord Burlington: Elevation and sections* (RIBA29044) [Dijital Ortam]. RIBA Collections.

Foundation of the Hellenic World. (2006). *A Walk Through Ancıent Mıletus*. http://www.fhw.gr/choros/miletus/en/loutra_faustinas.php?mp=map3b. erişim tarihi 15.05.2022

Frade, H., & Moreira, J. (1992). A arquitectura das Termas romanas de S. Pedro do Sul. *Espacio, Tiempo y Forma. Serie II, Historia Antigua*.

Fraser, G., & Van Buren, A. W. (1932). Roman Bath at Leptis Magna. *Memoirs of the American Academy in Rome*, *10*, 129-2.

freepik.com. (2022). *Premium Photo | Ruins of the baths of antoninus in carthage— Tunis, tunisia*. Freepik. https://www.freepik.com/premium-photo/ruins-baths-antoninus-carthage-tunis-tunisia_21037798.htm. erişim :04.04.2022.

Garzarán, S., Angeles, M., Fincker, M., Esteban, J., & Rico, C. (2004). Informe preliminar de la Campaña del 2003. *Salduie: Estudios de prehistoria y arqueología, 489-506*.

Gebruiker J. (2009). *Baths of Nero on a map of ancient Rome around 300 AD*. http://fr.wikipedia.org/wiki/Image:AmphitheatreCastrense_planrome.png, 08.05.2022.

Geisler, A. (2015). *Fortification system of the Byzantine site of Oxa (Crete)*.

Glare, P. G. W. (1968). *Oxford Latin Dictionary*. Oxford University Press.

Goeree, J. (1704). *Jan Goeree | A Reconstruction of the Thermae Agrippae (above) and a View of the Ruins (below)*. The Metropolitan Museum of Art. https://www.metmuseum.org/art/collection/search/336102. erişim tarihi 22.03.2022.

Golvin, J.-C. (2018a). Carthage. *Jean-Claude Golvin*. https://jeanclaudegolvin.com/en/carthage. erişim tarihi:04.04.2022.

Golvin, J.-C. (2018b). *Lebda*. https://jeanclaudegolvin.com/en/lebda. erişim tarihi:04.04.2022.

Guest, P., & Young, T. (2010). *Mapping Isca: Geophysical investigation of School Field and Priory Field, Caerleon*.

Güneş, S. (2019, Aralık 2). Oinoandalı Filozof Diogenes'in Yazıtlarının Şehri Wiyanawarda / Winuwanda – Oioanda / Oinoanda Antik Kenti / Likya Uygarlığı – Muğla. *biyografiyazarı*. https://biyografiyazari.wordpress.com/2019/12/02/filozof-oinoandali-diogenesin-dunyaca-taninmis-en-unlu-yazitlarinin-sehri-wiyanawarda-winuwanda-oioanda-oinoanda-antik-kenti-likya-uygarligi-mugla. erişim tarihi:06.05.2022.

Gür, S. (2010). *İlk insandan Selçuklu'ya Anadolu Uygarlıkları ve Antik Şehirler*. Alfa Yayınları.

Haines, R. C., & Bittel, K. (1985). Die Badeanlage von Terzili Hamam. İçinde *Istanbuler Mitteilungen, 35.1985* (s. pages 227-235, 48-49 p. of plates).

Hakeem.gadi. (2003). *Mosaic from theater baths. Museum."Salvom Lavisse"—"Washing it's well!". Sabratha, Libya.* Own work. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Public_bath_sign_-_Sabratha.JPG erişim tarihi:12.05.2022.

Hansen, J. T. (1884). *English: Tepidarium at the Forum baths in Pompeii by Hansen, Joseph Theodor (1848-1912)*. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Tepidarium_at_the_Forum_baths_in_Pompeii_by_Hansen,_Joseph_Theodor_(1848-1912).jpg. erişim tarihi:21.05.2022.

Hararyan, A. & II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri. (1906). *Kaplıca Ilısu Hamamı ve Hamam Karyesi: Yozgat ve Tokat Havalisinde İskân Edilen Muhacirlerin Köyleri* [Elektronik Erişim]. II. Abdülhamid Han Fotoğraf Albümleri. http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/FOTOGRAF/90540---0017.jpg. erişim tarihi:02.05.2022.

Hasol, D. (2017). *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü* (15. bs). Yem Yayın.

Herda, A. (2018). Burying A Sage: The Heroon Of Thales In The Agora Of Miletos : With remarks on some other excavated Heroa and on cults and graves of the mythical founders of the city. İçinde O. Henry (Ed.), *Le Mort dans la ville: Pratiques, contextes et impacts des inhumations intra-muros en Anatolie, du début de l'Age du Bronze à l'époque romaine* (ss. 67-122). Institut français d'études anatoliennes.

Hild, F., & Restle, M. (1981). *Tabula Imperii Byzantini Kappadokien: Kappadokia, Charsianon, Sebasteia und Lykandos*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Honigmann, E. (1935). *Die Ostgrenze des Byzantinischen Reiches: Von 363 bis 1071 Nach Griechischen, Arabischen, Syrischen und Armenischen Quellen*. Editions de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales.

Honigmann, E. (1939). Les villes des provinces orientales de l'Empire Romain. *Byzantion: Revue Internationale Des Etudes Byzantines*, *14 (Tome XIV)*(Fascicule 2), 632-645.

Hoss, S. (2005). *Baths and Bathing*. British Archaeological Reports.

Isaacson, J. (2020). Spa from Antiquity. *Custom Israel Tours*. https://customisraeltours.com/spa-from-antiquity.erişim:07.05.2022.

Işıklıkaya, I. R. (2010). *Perge mozaikleri Macellum, Güney Hamam ve Geç Dönem Meydanı doğu portiği* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Jashemski, W. (2021). *Insula or. II - Gardens of the Roman Empire*. https://roman-gardens.github.io/province/italia/herculaneum/insula_or_ii/insula_or._ii/. erişim tarihi:04.04.2022.

Jones, A. H. M. (1971). *The Cities of the Eastern Roman Provinces* (M. Avi-Yonah, Ed.). Clarendon Press.

Jordan, H. (1886). Baths of Caracalla. İçinde *G. Droysen's Allgemeiner Historischer Handatlas*.https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Baths_of_Caracalla&oldid=1070801389. erişim tarihi:04.04.2022.

Kadıoğlu, M., Görkay, K., & Mitchell, S. (2011). *Roma Döneminde Ankyra* (1. baskı). Yapı Kredi Yayınları.

Kameron T. (2022). *Exam 2 Images Flashcards | Chegg.com*. https://www.chegg.com/flashcards/exam-2-images-c87459d1-1ac7-42c0-925c-33035d878f90/deck, 05.04.2022.

Kantonsarchäologie Aargau. (2022). *Kanton Aargau*. Fingering mit Christusmonogramm. https://www.ag.ch/de/bks/kultur/archaeologie_denkmalpflege/archaeologie/archaeologische_sammlung/funde_und_fundgeschichten/funde_fundgeschichten/detailseiten_67717.jsp, 09.03.2022.

Kazhdan, A. P., Talbot, A.-M., Cuthler, A., Gregory, T. E., & Sevcenko, N. P. (Ed.). (1991). *The Oxford Dictionary of Byzantium: C. 1. Cilt*. Oxford University Press.

Kepçe, S. Ç. (2018). Yeni Araştırmalar Işığında Perge Macellumu Hakkında Gözlemler. *MASROP E-Dergi*, *12*(1), 10-20.

Kersel, M., & Rowan, Y. (2012). Beautiful, Good, Important and Special: Cultural Heritage, Archaeology, Tourism and the Miniature in the Holy Land. *Heritage & Society*, *5*, 199-220.

Koç, Y. (2013). Yozgat. İçinde *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 1-43. Cilt). TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. https://islamansiklopedisi.org.tr/yozgat, 04.03.2021.

Kontokosta, A. H. (2019). Reconsidering the Thermae Agrippae: Private life, public space, and the politics of bathing in Early Imperial Rome. *American Journal of Archaeology*, *123*.

Krencker, D. (1929). *Die Trierer Kaiserthermen*. B. Filser.

Kretzschmer, F. (2010). *Resimlerle: Antik Roma'da Mimarlık ve Mühendislik* (Z. İlkgelen, Çev.). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

L. Richardson. (1992). *A New Topographical Dictionary of Ancient Rome*. Johns Hopkins University Press.

L. Romane. (2015). *Le Terme di Agrippa*. http://leggenderomane.blogspot.com/2015/03/le-terme-di-agrippa.html, 22.03.2022.

Lalupa. (2006). Baths of Nero. Içinde *Wikipedia*. https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Baths_of_Nero&oldid=1070986628, 04.05.2022.

Lendering, J. (2017). *Lepcis Magna, Hadrianic Baths, Natatio 137 CE - Livius*. https://www.livius.org/pictures/libya/lepcis-magna/lepcis-magna-hadrianic_baths/lepcis-magna-hadrianic-baths-natatio/, 22.04.2022.

lliria.es. (2022). *5) TERMAS ROMANAS DE MURA*. Ayuntamiento de Lliria. http://www.lliria.es/es/pagina/5-termas-romanas-mura, 15.05.2022.

M. Historiques. (2022). *Thermes de Néron*. https://www.maquettes-historiques.net/page23gg.html, 12.04.2022.

Macaulay, E. R. (2021). *Thermae Agrippae—Gardens of the Roman Empire*. https://roman-gardens.github.io/province/italia/rome/regio_ix_circus_flaminius/thermae_agrippae/, 28.05.2022.

MacDonald, W. L. (1986). *The Architecture of the Roman Empire Vol. II: An Urban Appraisal.* Yale Univ. Press.

Magal, S. (2022). *The caldarium at Hamat Gader, Israel.* https://www.akg-images.com/archive/-2UMEBMYDWTA72.html, 03.05.2022.

Mallampati, H., & Demirer, Ü. (2011). *Architecture, entertainment and civic life: The theater at Pisidian Antioch* (ss. 61-84).

Marek, C. (2019). Anadolu'daki Roma Eyaletlerine Genel Bakış. Içinde O. Tekin (Ed.), *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu: Krallar, imparatorlar, kent devletleri = Hellenistic and Roman Anatolia: Kings, Emperors, City States* (1. baskı). YKY, Yapı Kredi Yayınları.

Martialis. (1897). *Martial, Epigrams.: C. Book 10*. Bohn's Classical Library. https://www.tertullian.org/fathers/martial_epigrams_book10.htm, 01.05.2022.

McDavid, A. (2019). Thermal Sustainability: Renovation of Imperial Thermae in Late Antiquity. *Architectural Histories*, *7*.

McManus, B. (1998). *McManus Images Index XI*. http://www.vroma.org/images/mcmanus_images/index11.html, 18.04.2022.

Meddings, A. (2017). *Booze Cruises and Bacchic Orgies: This Beach Resort was the Party Capital of Ancient Rome*. https://historycollection.com/booze-cruises-bacchic-orgies-beach-resort-party-capital-ancient-rome, 19.05.2022.

Medievalheritage. (2022). *Caerleon—Roman Legionary Fort*. Ancient and medieval architecture. https://medievalheritage.eu/en/main-page/heritage/wales/caerleon-roman-legionary-fort/, 22.04.2022.

Mert, İ. H. (2009). Antik Roma Uygarlığınd Yıkanma Kültürü. Içinde G. Dardeniz & A. N. Arnas (Ed.), *Eski Hamam, Eski Tas* (1. baskı). YKY.

Méténier, F. (2011). Le sanctuaire gallo-romain de Drevant (Cher): État des connaissances et nouvelle approche archéologique des façades sud et est. *Revue archéologique du Centre de la France*, *Tome 50*, 385-452.

Métivier, S. (2005). *La Cappadoce, IVe-VIe Siècle: Une Histoire Provinciale de L'empire Romain D'orient*. Publications de la Sorbonne.

M-Historiques. (2022). *BATHS AND GARDENS OF AGRIPPA*. https://www.maquettes-historiques.net/P23m.html, 13.04.2022.

Mitchell, S. (1995). *Anatolia: Land, Men, and Gods in Asia Minor Volume II: The Rise of the Church*. Clarendon Press.

Montaner, F. (2019). *El Museo de Huesca recreará la curia de la Labitolosa*. Radio Huesca. https://www.radiohuesca.com/el-museo-de-huesca-recreara-la-curia-de-la-labitolosa-31012019-120081.html, 05.05.2022.

Moulet, B. (2011). *Évêques, Pouvoir et Société à Byzance (viiie-xie siècle): Territoires, Communautés et Individus Dans la Société Provinciale Byzantine*. Publ. de la Sorbonne.

Mullen, A. (2013). *Southern Gaul and the Mediterranean: Multilingualism and Multiple Identities in the Iron Age and Roman Periods*. Cambridge University Press.

Muncipio Chaves. (2021). *Maiores TERMAS ROMANAS da Península Ibérica abrem hoje ao público transformadas em Museu*. https://www.chaves.pt/pages/314?news_id=1751, 20.05.2022.

Murray (Firm), J., & Wilson, C. (1895). *Handbook for Travellers in Asia Minor, Transcaucasus, Persia, etc.* John Murray.

Mutlu, B. (2001). *Mimarlık Tarihi Ders Notları*. Mimarlık Vakfı.

nanopdf.com. (2022). *The baths of Pompeii and Herculaneum—Free Download PDF*. https://nanopdf.com/download/pptthe-baths-of-pompeii-and-herculaneum_pdf, 17.04.2022.

Neri, E., Biron, I., & Verità, M. (2018). New insights into Byzantine glass technology from loose mosaic tesserae from Hierapolis (Turkey): PIXE/PIGE and EPMA analyses. *Archaeological and Anthropological Sciences*, *10*.

Newell, E. T. (1931). *The Küchük Köhne Road*. The American Numismatic Society.

Nicolas. (2022). *Plan de Glanum (Saint-Rémy-en-Provence, Bouches-du-Rhône), 1er s.* Pinterest. https://www.pinterest.fr/pin/670403094502471535/, 12.05.2022.

Nielsen, I. (1993). *Thermae Et Balnea: The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths* (2nd Revised ed. basım). Aarhus University Press.

Olivia H. (2022). *Roman Art and Architecture Flashcards | Chegg.com*. https://www.chegg.com/flashcards/roman-art-and-architecture-3dac21c5-5449-4ee1-991a-697257d279d7/deck, 13.03.2022.

Osten, H. H. von der. (1929). *Explorations in Hittite Asia Minor 1927—28*. University of Chicago Press.

Osten, H. H. von der. (1930). *Explorations in Hittite Asia Minor 1929*. University of Chicago Press.

Osten, H. H. von der, & Schmidt, E. F. (1930). *Researches in Anatolia 2. The Alishar Hüyük: Season of 1927, P. 1*. University of Chicago Press.

Otter. (2017). *English: Roman Fortress Baths, Caerleon, Wales, United Kingdom. Model.*https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Caerleon_Roman_Fortress_Baths_20171016_model.jpg,12.02.2022.

Palladio, A., Burlington, R. B., & Flitcroft, H. (1720). *Copy of Andrea Palladio's conjectural reconstruction drawings of the Baths of Titus, Rome: Sections* (RIBA29049) [Internet]. RIBA Collections. https://www.ribapix.com/Copy-of-Andrea-Palladios-conjectural-reconstruction-drawings-of-the-Baths-of-Titus-Rome-sections_RIBA29049, 12.12.2021.

Petridès, S. (1913). Thermae Basilicae. Içinde C. G. Herbermann, E. A. Pace, C. B. Pallen, T. J. Shahan, & J. J. Wynne (Ed.), *The Catholic Encyclopedia: An International Work of Reference on the Constitution, Doctrine, Discipline, And History of the Catholic Church: C. Fifteen Volumes and Index*. The Encyclopedia Press.

Peutinger, & Miller, K. (1887). *Tabula Peutingeriana, 1-4th century CE. Facsimile edition by Conradi Millieri, 1887/1888* [Map]. http://www.doria.fi/handle/10024/90222, 16.05.2022.

Piranesi, G. B. (1756). *Le antichità Romane, t. 1, tav. XXVIII, The Roman antiquities, t. 1, Plate XXVIII. "Baths of Titus"*. https://www.wikiart.org/en/giovanni-battista-piranesi/the-roman-antiquities-t-1-plate-xxviii-baths-of-titus-really-the-baths-of-traianus-1756, 31.03.2022.

Piranesi, G. B. (1775). *View of the Baths of Titus | LACMA Collections, Veduta delle Terme di Tito. Series: Vedute di Roma, plate 123* [Internet]. Los Angeles County Museum of Art Collection. https://collections.lacma.org/node/171985, 31.03.2022.

Planet Pompei. (2022). *The Stabian Baths—Planet Pompeii*. www.planetpompeii.com. https://www.planetpompeii.com/index.php?lingua=en&area=map&url=the-stabian-baths&url_2=493-the-stabian-baths, 28.04.2022.

Platner, S. B., & Ashby, T. (1929). *A Topographical Dictionary of Ancient Rome*.

Plinius. (1900). *Pliny the Younger: Letters: C. Book 9* (J. B. Firth, Çev.).

Preciado, C., Botalla, M., Sillieres, P., Navarro, M., & Rico, C. (1999). *Las termas de la ciudad hispano-romana de Labitolosa (La Puebla de Castro, Huesca)*.

Provost, M. (Ed.). (1992). *Carte archéologique de la Gaule. 18: Le Cher / Michel Provost*. Ed. Acad. des Inscriptions et Belles-Lettres.

Qoan. (2010). *Català: Vista general de la reconstrucció de les Termes de Mura, que es troba al MALL (Museu Arqueològic de Llíria).* Own work. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Termes_de_Mura._Reconstrucci%C3%B3._Vista_general.JPG, 12.04.2022.

Rabax. (2018). Baths of Trajan. İçinde *Wikipedia*. https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Baths_of_Trajan&oldid=1070991902, 13.03.2022.

Ramsay, S. W. M. (1890). *The Historical Geography of Asia Minor.* Published Under the Authority of Council.

Ramsay, W. M. (1883). Inscriptions İnédites de L'Asie Mineure. İçinde S. Année (Ed.), *Bulletin de Correspondance Hellénique: Δελτιον Ελληνικης Αλληλογραφιας [Deltion Ellinikis Allilographias]*. Αδελφοι Περρη [Adelphoi Perri].

Randojp. (2022). *Roma Provence, Glanum, Saint Remy de Provence*. http://randojp.free.fr/0-Diaporamas/Romains/glanum_saint_remy_de_provence.html, 17.05.2022.

Reinhold, M. (1933). *Marcus Agrippa,: A biography*. The W.F. Humphrey Press.

Ribeiro, J. M., & Silva, J. G. (2021). *Termas Romanas de São Pedro do Sul* (Offset). NMB – Architectural Book Publishing.

Rieser, M. L. (2013). *English: Aquae Sulis - Bath*. Own work. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Aquae_Sulis_-_Bath_5.jpg, 12.03.2022.

Robinson, M., Trümper, M., Brünenberg, C., Dickmann, J.-A., Esposito, D., Ferrandes, A. F., Pardini, G., Pegurri, A., & Rummel, C. (2020). Stabian Baths in Pompeii. New Research on the Archaic Defenses of the City. *Archäologischer Anzeiger*, § 1-65.

romanbaths.co.uk. (2014). *Walkthrough*. The Roman Baths. https://www.romanbaths.co.uk/walkthrough, 28.05.2022.

Romanoimpero. (2022). *Terme Dı Tıto*. romanoimpero.com. https://www.romanoimpero.com/2010/03/terme-di-tito.html, 12.05.2022.

romanoimpero.com. (2022). *Terme Dı Caracalla*. romanoimpero.com. https://www.romanoimpero.com/2009/09/terme-di-caracalla.html, 12.05.2022.

Roth, L. M. (2019). *Mimarlığın Öyküsü Öğeleri, Tarihi ve Anlamı* (E. Akça, Çev.; 3. Baskı). Kabalcı Yayıncılık.

Ruiz Alcalde, D., Espinoza Ruiz, A., & Costa, L. (2014). Termas públicas del municipium romano de Villajoyosa. İçinde *Territoire et topographie. Le sanctuaire de la Malladeta. Collection de la Casa de Velázquez (141). Casa de Velázquez*.

Sailko. (2006). Baths of Nero. İçinde *Wikipedia*. https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Baths_of_Nero&oldid=1070986628, 24.05.2022.

Sarıkaya Belediyesi (2009), Sarıkaya Roma Hamamı Tanıtımı. Erişim tarihi: 08.07.2020.

Sarıkaya Kaymakamlığı. (1927). *Roma Hamamı Tarihçesi ve Kazılar*. http://www.sarikaya.gov.tr/roma-hamami-tarihcesi-ve-kazilar, 28.05.2022.

Sarıkaya Kaymakamlığı. (1937). *Kral Kızı Hamamı Efsanesi*. http://www.sarikaya.gov.tr/kralkizi, 28.05.2022.

Sarıkaya Kaymakamlığı. (1985). *Kral Kızı Hamamı Efsanesi*. http://www.sarikaya.gov.tr/kralkizi,28.05.2022.

Sart Amerikan Hafriyat Heyeti. (2020). *The Archaeological Exploration of Sardis*. Sardeis'in Üzerindeki Kanatlar. https://sardisexpedition.org/tr/essays/about-wings-over-sardis, 19.05.2022.

Schlumberger, G. L. (1925). *L'Épopée Byzantine à la Fin du Dixième Siècle: Guerres Contre les Russes, les Arabes, les Allemands, les Bulgares, Luttes Civiles Contre les Deux ... Tuer des Bulgares*. E. De Boccard.

Scylitzes, J. (12. yy). *Madrid Skylitzes*. https://en.wikipedia.org/wiki/File:Clash_between_the_armies_of_Bardas_Skleros_and_Bardas_Phokas.jpg#file

Sear, F. (2020). *Roman Architecture* (2nd Edition). Routledge.

Segal, A. (1997). *From Function to Monument: Urban Landscape of Roman Palestine, Syria, and Provincia Arabia*. Oxbow Books.

Sevimli, Ş. (2005). *Anadolu Uygarlıklarında Temizlik Kavramı ve Uygulamalarının Evrimi* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Çukurova Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.

Shepherd, W. R. (1923). *Reference Map of Asia Minor under the Greeks and Romans* (Perry-Castañeda Library Map Collection) [Map]. The University of Texas Libraries.www.legacy.lib.utexas.edu/maps/historical/shepherd/asia_minor_p20.jpg, 16.03.2021.

Smith, R., & Hallett, C. (2015). Troilos and Achilles: A Monumental Statue Group from Aphrodisias. *Journal of Roman Studies*, *1*, 1-59.

Speidel, M. A. (2019). Helenistik Kappadokia Krallığı. Içinde O. Tekin (Ed.), *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu: Krallar, İmparatorlar, Kent Devletleri—Hellenistic and Roman Anatolia: Kings, Emperors, City States*. Yapi Kredi Yayinlari.

Strabo, & Jones, H. L. (1928). *Geography: C. Volume V*. Harvard University Press; Loeb Classical Library 211.

Şahin, Z. (2021). *Asklepios Kültü Ve Anadolu'daki Asklepionlar* [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Şentürk, A. E. (2022). *Patara*. Kültür Envanteri. https://kulturenvanteri.com/yer/patara/, 13.04.2022.

Şenyurt, H. K. (2016). Sarıkaya Roma Hamamı Tarihçesi ve 2010-2015 Yılı Kazı Çalışmaları Sonuçları. *Bozok Üniversitesi I. Uluslararası Bozok Sempozyumu 05 - 07 Mayıs 2016 Bildiri Kitabı, Bozok Üniversite Yayınları*, *I. Cilt*, 110.

Şimşek, C. (1997). IV. Dönem Hierapolis Roma Hamamı Kazısı. Içinde *VII. Müze Kurtarma Kazıları Semineri: 8-10 Nisan 1996, Kuşadası* (C. 1-50). Kültür bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları.

Tawab, Nabil. A. (2012). Degradation and conservation of marble in the greek roman hadrianic baths in leptis magna, libya. *International Journal of Conservation Science*, *3*, 163-178.

T.C. Kültür Turizm Bakanlığı. (2019). *Augustus Tapınağı Yazıtlar Kraliçesi*. T.C. Kültür Turizm Bakanlığı. https://muze.gov.tr/s3/MysFileLibrary/Ankara%20Augustus%20Tap%C4%B1na%C4%9F%C4%B1-03643848-fa30-465e-b6f0-5914d6a5571d.pdf, 05.04.2022.

Tekin, O. (2019). *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş* (M. Bayka, Ed.; 13. Baskı). İletişim Yayınları.

The Oriental Institute. (1926). *Anatolia: Turkey: Terzili Details: Detail view of structures at Terzili.* (Digital Archives) [Dijital Ortam]. The Oriental Institute of the University of Chicago. https://oi-idb.uchicago.edu/id/18339216-5809-47e8-9196-38fc2c81fa68, 20.05.2022.

Thiersch, F. V. (1901). *Mittelsaal der Caracallathermen (B) mit Ausblick auf den Schwimmsaal (C)*. The Miriam and Ira D. Wallach Division of Art, Prints and Photographs: Picture Collection, The New York Public Library. https://digitalcollections.nypl.org/items/510d47e4-3759-a3d9-e040-e00a18064a99, 03.04.2022.

Thorpe, M. (2002). *Roma Mimarlığı* (R. Akbulut, Çev.). Homer Yayınları.

Toplicic-Curcic, G., Grdić, Z., Ristic, N., Grdic, D., Mitkovic, P., Bjelic, I., & Momcilovic-Petronijevic, A. (2014). Characterization Of Roman Mortar From The Mediana Archeological Site. *Tehnicki Vjesnik*, *21*, 191-197.

Tormo, S. (2018). Las termas romanas de Mura en Llíria (Valencia). Un doble complejo termal y un santuario oracular único en la Hispania Citerior = The Roman baths of Mura in Llíria (Valencia). A double thermal complex and a unique oracular sanctuary in Hispania Citerior. *Anales de Edificación*, *4*, 53.

Touati, A. (2022). *Walk Across the Baths of Antoninus Pius—Live online tour from Carthage*.https://www.tourhq.com/tickets/walk-across-the-baths-of-antoninus-pius, 04.04.2022.

Touring club italiano. (2008). *Napoli e dintorni.* Touring Club Italiano.

Türkiye Kültür Portalı. (2013). *Sardes-Manisa*. Kültür Portalı. http://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/manisa/gezilecekyer/sart

Türkiye Kültür Portalı. (2022). *Tarihin Tanıkları Antik Tiyatrolar*. Kültür Portalı. http://www.kulturportali.gov.tr/portal/tarihin-taniklari-antik-tiyatrolar, 04.04.2022.

Twigg, J. (2000). *Bathing-the Body and Community Care*. Psychology Press.

University of Stanford. (2018). Thermae Titi. Içinde *The Urban Legacy of Ancient Rome, Spotlight at Stanford*. University of Stanford.

https://exhibits.stanford.edu/nash/feature/topics-in-the-pictorial-dictionary-a-z, 30.03.2022.

Velvet. (2011). *Caldarium des thermes de Pompei (Italie).* https://www.wikidata.org/wiki/Q17638213,02.03.2022.

Vilamuseu. (2019). Termas públicas de Allon. İçinde *Wikipedia, la enciclopedia libre*. https://es.wikipedia.org/w/index.php?title=Termas_p%C3%BAblicas_de_Allon&oldid=113916080, 06.05.2022.

Vitale, M. (2019). Asya Eyaleti. Içinde O. Tekin (Ed.), *Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Anadolu: Krallar, imparatorlar, kent devletleri = Hellenistic and Roman Anatolia: Kings, Emperors, City States* (1. baskı). YKY, Yapı Kredi Yayınları.

Vitruvius. (2018). *Mimarlık Üzerine* (Ç. Dürüşken, Çev.).Alfa Yayınları.

Waelkens, M. (1989). Hellenistic And Roman Influence In The Imperial Architecture Of Asia Minor. *Bulletin Supplement (University of London. Institute of Classical Studies)*, *55*, 77-88.

Wallace, L. (1975). *Carthage ancient ports | Ancient Ports—Ports Antiques*. https://www.ancientportsantiques.com/a-few-ports/carthage, 04.04.2022.

Wallace-Hadrill, A. (1994). *Houses and society in Pompeii and Herculaneum*. Princeton University Press.

Ward-Perkins, J. B. (1994). *Roman Imperial Architecture*. Yale Univ. Press.

Wasson, D. L. (2013). "Roman Religion". Içinde *Ancient History Encyclopedia*. https://www.ancient.eu/Roman_Religion/, 06.01.2021.

Wheeler, S. M. (2016). *Roma Sanatı ve Mimarlığı* (Z. K. Erdem, Çev.; 3. Basım). Homer.

Yazıcı, M., & Reyhan, K. (2020). Su Kültürünün Tarihsel Gelişim Sürecinde Osmanlı Dönemi Hamamlarının Sanat Ve Sosyal Yaşama Etkileri. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, *8*(23), 45-57.

Yegül, F. (2009). *Bathing in the Roman World*. Cambridge University Press.

Yegül, F. K. (2006). *Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkanma* (B. Avunç, Ed.; E. Erten, Çev.). Homer Kitabevi ve Yayıncılık.

Yegül, F. K. (2008). Ephesos'da Vedius Gymnasium'u ve Anadolu Hamam - Gymnasium'larının Kimlik Sorunu. *Anadolu*, *34*, 103-116.

Yegül, F. K. (2011). *Roma Dünyasında Yıkanma* (1. baskı). Koç Üniversitesi Yayınları.

Yegül, F. K. (2012). Anadolu Hamam Kültürü: Bin Işık Huzmesi, Bin Ilık Parmak. Içinde N. Ergin & A. Özbay Erozan (Ed.), *Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih ve İmgelem*. Koç Üniversitesi Yayınları.

Yegül, F. K. (2021). Sardes: Tarih, Mimarlık ve Şehircilik. *Anadolu Araştırmaları*, *23*, 135-158.

Yegül, F. K., & Favro, D. G. (2019). *Roman Architecture and Urbanism: From the Origins to Late Antiquity*. Cambridge University Press.

Yıldırım, N. (2020). Sinope Kentinden Boğa Başlı Girland Bezemeli Mimari Bloklar. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, *Cilt 14*(Sayı 28), 547-568.

Yılmaz, M. (2018). Kutsal Kent "Hierapolis" (Pamukkale). *Antik Tarih*. http://www.antiktarih.com/2018/06/03/kutsal-kent-hierapolis, 05.05.2022

Yılmaz, Ö., Becene, N., & Hasırcı, B. (2014). Yozgat İli Sarıkaya İlçesi Roma Hamamı 2013 Yılı Temizlik ve Kazı Çalışması. *23. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu 04-07 Mayıs 2014*, 187-206.

Yılmaz, Ö., Becene, N., Hasırcı, B., & Kaçmaz, G. (2015). Yozgat İli Sarıkaya İlçesi Roma Hamamı 2014 Yılı Temizlik ve Kazı Çalışması. *24. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu 04-07 Mayıs 2014*, 607-624.

Yildirim, N. (2020). Sinope Mimari Bezemeleri: Kymation, Anthemion, Yaprak ve İnci-Boncuklar. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, *1*(47), 108-138.

Yozgat Valiliği. (2018). *Sarıkaya Roma Hamamı*. http://www.yozgat.gov.tr/sarikaya-roma-hamami,15.05.2022.

Yürekli, İ. (2020). *Mars, Maia ve Augustus: Takvimdeki Roma*. Manifold. https://manifold.press/mars-maia-ve-augustus-takvimdeki-roma, 27.05.2022.

Zusmann, K. (2018). *Ancient Baths of Caracalla in Rome – Famous Ancient Roman Thermal Baths*. Rome.Us. https://rome.us/ancient-rome/baths-of-caracalla.html, 04.04.2022.

TEZDEN ÜRETİLMİŞ YAYINLAR

Makaleler

1. Bostan, E. & Urfalıoğlu, N. (2022). Yozgat Sarıkaya Roma Hamamı ile İlgili Bir Değerlendirme. STAR Sanat ve Tasarım Araştırmaları Dergisi , 3 (4).